

IZVEŠTAJ O HUMANOM RAZVOJU KOSOVA 2012

Privatni sektor / zapošljavanje

*Empowered lives.
Resilient nations.*

Stavovi koji se zastupaju u ovom izveštaju su stavovi autora i ne predstavljaju nužno stavove Programa za razvoj Ujedinjenih nacija ili Švajcarske kancelarije za razvoj i saradnju.

U vreme skupljanja podataka koji su predstavljeni u izveštaju i u vreme pisanja izveštaja, Kosovo se zvanično nalazilo pod administracijom Ujedinjenih nacija prema odredbama Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija. Skupština Kosova je proglasila nezavisnost 17. februara 2008. godine i svoju posvećenost za sprovođenje predloga rešenja Specijalnog izaslanika Ujedinjenih nacija, Marttija Ahtisaarija.

Deklaracija o nezavisnosti je usvojena nakon dve godine pregovora koji nisu doveli do jasnog sporazuma između Kosova i Srbije o budućem statusu Kosova. Međutim, u očekivanju daljih smernica Saveta bezbednosti, Ujedinjene nacije na Kosovu će nastaviti da smatraju Rezoluciju 1244 (1999. god.) Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija za pravni okvir sprovođenja svog mandata u svetlu svih novo-nastalih okolnosti.

Izveštaj o humanom razvoju na Kosovu za 2011. godinu ne bi bio objavljen bez nesebične pomoći kancelarije za vezu Švajcarske kancelarije za razvoj i saradnju u Prištini.

Prevodilac na albanski: Vegim Vinca (Priština, Kosovo)

Prevodilac na srpski: Besmir Fidahić (Priština, Kosovo)

Dizajn: „Studio D-line“ (Priština, Kosovo)

Štampa: „Grafika Rezniciq“ (Priština, Kosovo)

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Swiss Cooperation Office Kosovo

Izveštaj o humanom razvoju na Kosovu za 2012.

Druga posleratna decenija uveliko traje na Kosovu. Kako je pažnja i dalje usmerena na mnoštvo nerešenih političkih pitanja, svakodnevnim problemima stanovnika Kosova sve više dominiraju privredni i društveni izazovi.

Ovaj izveštaj se bavi jednim od najdubljih posleratnih izazova na Kosovu: kapacitetima privrede da obezbede radna mesta i prilike za rast. Želja za pristojnim poslom predstavlja jednu od najosnovnijih humanih potreba. Za prosečnu porodicu na Kosovu, pristojan posao znači više hrane na stolu, život u boljoj kući, bolje zdravlje i više sloboda. Osim ovih osnovnih stvari, pristojan posao znači i dostojanstvo i osnaživanje, znači šansu za izgradnju i razmenu znanja kako bi se povećala kvalifikovanost i da bi se prenela na druge, posebno na decu. Što više ljudi radi na pristojnim poslovima to više prihoda pristiže u zajednice, stiže više za potrošnju na osnovne uslužne delatnosti, dolazi do manje ozlojeđenosti i siromaštva i više optimizma u bolje, sigurnije sutra.

Kako Kosovo žurno korača prema slobodnoj tržišnoj privredi, lideri i preduzeća se još uvek podjednako bore da uravnoteže dva prioriteta: brz rast privatnih preduzeća i društveni razvoj. Ova borba pokazuje da se postizanje ličnog izobilja ne može odvojiti od šireg društvenog blagostanja. Preduzeća u individualnom vlasništvu i zajednice mogu prosperirati zajedno samo kada se slobode stave u istu ravnotežu sa garancijama. Rast privatnih preduzeća je sredstvo za humano unapređenje samo kada, pored prihoda, donosi i druge prednosti. Privatna preduzeća takođe moraju da rade sa ljudima da bi stvorili jače i poštenije društvo.

Upravo u tome leži suština pristupa humanom razvoju. Kada je prvi put uveden 1990. godine u Izveštajima o globalnom humanom razvoju Programa Ujedinjenih nacija na Kosovu, ovaj koncept je smatran za radikalan, ali je postao opšte prihvaćen kao odrednica kojom merimo humani napredak. Jednostavno rečeno, koncept ukazuje na činjenicu da svaki ljudski život ima jednaku vrednost i da svako ljudsko biće ima pravo na jednak stepen sloboda, prilika i bezbednosti. Nacije ne postaju uspešne preko bogatstva ili moći, nego preko pružanja jednakih prilika za napredovanje i razvoj svim svojim građanima. Ovakvo razmišljanje ne predstavlja samo dobronamerni idealizam. Ovakvo razmišljanje se iznova pokazuje istinitim kroz mnoge rigorozne društveno-privredne studije koje se obavljaju i u zemljama u razvoju i u razvijenim zemljama.

Da li pristup humanom razvoju pomaže u stvaranju novih radnih mesta i rasta na Kosovu? Ili je samo mrtvo slovo na papiru? Ovaj izveštaj veoma snažno potkrepljuje činjenicu da preosmišljena privredna strategija koja se zalaže za ljude može i hoće pomoći Kosovu da stvori održiv rast koji će predvoditi privatna preduzeća. Izveštaj poziva na restrukturiranje rasta na taj način da taj rast uključuje više muškaraca i žena na Kosovu koje će da puste sav potencijal obilja sa lanca. U izveštaju se takođe ukazuje na načine preko kojih privatna preduzeća mogu da igraju snažniju

ulogu u preko potrebnom društvenom razvoju na Kosovu. Na kraju, u izveštaju se predviđa brže širenje asfaltirane ceste koja vodi ka poštenijim, oštroomnijim stanovnicima Kosova u budućnost kojoj trenutni stanovnici Kosova tako očajnički teže.

Izveštaj sadrži dve centralne poruke:

Kao prvo i prvo, tvrdi se da strategije stvaranja izobilja preko privatnih preduzeća zahtevaju aktivno upravljanje i široko učešće kako bi se pretvorile u pristojnija radna mesta i bolji životni standard. Uski rast je plodno tlo za ozlojeđenost, siromaštvo i nestabilnost. Međutim, kada se katalizatorska snaga privatnog rasta produži tako da dodirne isključene i ugrožene, može izazvati vanredne lančane reakcije širenja prihoda i osnaživanja do svih delova društva.

Drugo, u izveštaju se tvrdi da je stvaranje ove lančane reakcije zajednička odgovornost. Uprava Kosova ima kritičnu ulogu u uspostavljanju sredine za razvoj uspešnih i uključivih privatnih preduzeća. To sa sobom nosi i teške izbore, poštenije provođenje zakona i volju za uspostavljanje dugoročnih vizija, a ne ishitreno i brzo popravljavanje situacije. Na kraju svega će individualni izbori imati poslednju reč u određivanju rasta preduzeća i prednosti koje će doneti njihovim zajednicama. Hoće li se zakoni poštovati? Da li će se i žene zapošljavati kao i muškarci? Da li će konkurencija biti poštena? Da li će oni koji ne mogu da nađu pošten posao ipak ustati svaki dan iz kreveta i opet pokušati? Samo ljudi koji razmišljaju samostalno i u smeru zajedničkog dobra mogu da odgovore na ova pitanja.

Najnoviji Globalni izveštaj o humanom razvoju pod nazivom Održivost i pravičnost ispituje kako neravnoteža moći u upravi, društvima i između javnih i privatnih interesa podriva mnoge prednosti rastuće privrede. Izveštaj spaja godine istraživačkog rada i pokazuje da je rast trajan samo ako je ukorenjen u poštenju. Izveštaj traži da se oslobode ljudski potencijali uz uspostavljanje zdravije ravnoteže između privrednog rasta i očuvanja životne sredine za buduće generacije.

Članovi Tima Ujedinjenih Nacija na Kosovu su stajali rame uz rame sa stanovnicima Kosova skoro dve decenije tokom borbe u ispravljanju ogromne neravnoteže moći. Duboko smo posvećeni stvaranju budućnosti u kojoj svi stanovnici Kosova imaju priliku da istraže svoje mogućnosti. Naš Zajednički plan razvoja za Kosovo za period između 2010. i 2015. godine usmerava sve naše napore u ključnim izazovima koje koče taj potencijal, kao što su nedostatak odgovorne uprave, siromaštvo i obespravljenošć i zaštita krhke životne sredine na Kosovu.

Ovaj plan je zasnovan na uverenju da poštenje, rast i prilike idu ruku pod ruku. Stanovnici Kosova instinktivno znaju da je to istina. Oni imaju i energije i dobre volje da krenu manje putovanim putem ka uključivim oblicima prosperiteta. Neke etape puta mogu izgledati nepremostive. Ali Tim Ujedinjenih nacija na Kosovu obećava da će biti sa stanovnicima Kosova svaki korak i svaku etapu puta.

Osnat Lubrani

**Koordinator Ujedinjenih nacija za razvoj
Stalni predstavnik Programa Ujedinjenih nacija za razvoj**

Zahvalnica

Projektni tim:

Mytahir Haskuka (Lider tima za politiku, istraživanje, rodna pitanja i komunikaciju), Denis Nushi (Upravnik projekta Humanog razvoja na Kosovu), Iris Duri (Statističar tima za politiku, istraživanje, rodna pitanja i komunikaciju)

Autori tekstova:

Vodeći međunarodni konsultant: Claire Hajaj

Vodeći domaći konsultant: Levent Koro

Tim instituta RIINVEST: : Lumir Abdixhiku, Alban Hashani, Alban Zogaj i Artane Rizvanolli

Grupa za recenziju Švajcarske kancelarije za saradnju na Kosovu: Markus Baechler, Direktor, Nils Rosemann, Zamenik direktora, Arjeta Byci Lleshi, Službenik domaćeg programa

(Sledeća lica su navedena po abecednom redu)

Obezbeđenje kvaliteta: Amie Gaye, Elena Danilova-Cross, Guido Beltrani, Paola Pagliani, Stephen Schmitt-Degenhardt

Domaći upravni odbor: Arber Domi, Avdullah Hoti, Dardan Sejdiu, Levent koro, Selim Thaqi, Valentin Toci, Safet Gërzhaliu

Doprinos u ime vlade: Hafiz Leka (Ministarstvo za rad i socijalnu zaštitu) i Naser Grajevci (Ministarstvo trgovine i industrije)

Lektura i uređivanje: Jonathan Sedgwick

Lektura prevoda: Danijela Mitić

U doprinosu su učestvovali i: Artan Loxha, Atdhe Hetemi, Brikena Sylejmani, Erëblina Elezaj

Skraćenice

AKB	Udruženje preduzeća na Kosovu
AMCHAM	Američka privredna komora
BEEPS	Anketa poslovne sredine i uspešnosti preduzeća
BDP	bruto domaći proizvod
CBK	Centralna banka Kosova
CPI	Indeks percepcije korupcije
ECA	Evropa i centralna Azija
EBRD	Evropska banka za obnovu i razvoj
EU	Evropska unija
EWS	Sistem ranog upozoravanja
FDI	Direktne strane investicije
GAP	Institut GAP u Prištini
GNI	bruto nacionalni dohodak
HDR	Izveštaj o humanom razvoju
ICT	Informacije, komunikacije i tehnologija
IFC	Međunarodna finansijska korporacija
ILO	Međunarodna organizacija rada
IPR	Prava intelektualne svojine
KKK	Privredna komora Kosova
KHDR	Izveštaj o humanom razvoju na Kosovu
LFS	Anketa o radnoj snazi
MDG	Milenijumski ciljevi razvoja
MF	Ministarstvo finansija
MMF	Međunarodni monetarni fond
MSP	mala i srednja preduzeća
MTI	Ministarstvo trgovine i industrije Republike Kosovo
NACE	Evropska klasifikacija privrednih delatnosti
NVO	Nevladine organizacije
NHDR	Nacionalni izveštaj o humanom razvoju
OECD	Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj
PS	privatna preduzeća
PSD	razvoj privatnih preduzeća
RAE	Romi, Aškalije i Egipćani
RIINVEST	Institut za istraživanje i razvoj Kosova Riinvest
SEE	Jugoistočna Evropa
SOE	Preduzeća u društvenom vlasništvu
SOK	Zavod za statistiku Kosova

TAK	Poreska administracija Kosova
TE	ekonomija u tranziciji
TI	Transparency International
UN	Ujedinjene Nacije
UNDP	Program Ujedinjenih nacija za razvoj
USAID	Agencija za međunarodni razvoj Sjedinjenih Američkih Država
WB	Svetska banka

Sadržaj

Uvodna reč	v
Zahvalnica	vii
Skraćenice	ix
Sadržaj	xi
Sažetak	1
Uvod: PRIVATNA PREDUZEĆA I HUMANI RAZVOJ NA KOSOVU	9
Prvo poglavlje: PREPREKE ZA UKLJUČIVI RAST	23
Drugo poglavlje: PREPREKE ZA UKLJUČIVI RAST	43
Treće poglavlje: UTICAJ NA TRŽIŠTE KOJE JE USMERENO NA LJUDE.....	63
Četvrto poglavlje: RAST PRIVATNOG VLASNIŠTVA U DRUŠTVENOM KONTEKSTU	89
Zaključak: KAKO BI RAST RADIO ZA LJUDE	107
Statistički dodatak: TEHNIČKA NAPOMENA	117
Umetnuti članci: 0.1 Kako je poštena tržišna konkurencija povezana sa privrednim rastom, povećanjem produktivnosti, investicijama i, najvažnije, boljim standardom života.....	19
A. Finansijski sektor na Kosovu	47
A1. Kreditiranje preduzeća, podaci po sektoru	48
B. Učešće u poslovnim udruženjima	55
B1. Članstvo u poslovnim udruženjima	55
C. Primer iz primarnog sektora: poljoprivredne sirovine.....	82
D. Primer iz sekundarnog sektora: prerada hrane	84
E. Primer tercijarnog sektora: informaciona i komunikaciona tehnologija.....	86

Slike:

0.1. Poređenje Indeksa humanog razvoja na Kosovu sa državama u regionu	10
1.1 Ključni pokazatelji tržišta rada.....	26
1.2 Stopa nezaposlenosti, podela prema etničkoj pripadnosti	27
1.3 Stopa zaposlenosti, prema stepenu obrazovanja.....	28
1.4 Stopa zaposlenosti, prema stepenu obrazovanja i prema rodu.....	28
1.5 Doprinost različitih sektora zapošljavanju.....	30
1.6 Prosečna mesečna plata (u evrima) u centralnoevropskim zemljama i državama na Balkanu	31
1.7 Prosečna plata prema stepenu akademskih kvalifikacija.....	31
1.8 Porast zaposlenosti u preduzećima, pregled podataka po sektorima	32
1.9 Distribucija preduzeća na Kosovu, po sektorima	34
1.10 Regionalna distribucija preduzeća.....	35
1.11 Sektori i regioni (broj preduzeća na 1,000 stanovnika).....	36
1.12 Raščlanivanje pravnog oblika preduzeća	37
1.13 Status zaposlenosti preduzetnika pre osnivanja svojih preduzeća	38
1.14 Preduzeća rođena u periodu između 2006. i 2010. god. (na 1,000 stanovnika).....	39
1.15 Okončanje poslovanja preduzeća u periodu između 2006. i 2011. godine (na 1,000 stanovnika)	39
2.1 Prepreke za preduzeća na Kosovu, 2011. god.....	44
2.2 Izvori finansiranja.....	46
2.3 Intenzitet korupcije, podaci prema izvoru korupcije.....	52
2.4 Utaja poreza i poslovanje sive ekonomije, podaci po sektoru	54
2.5 Poverenje u grupama tela (po intenzitetu).....	59
2.6 Poverenje u institucije (prema intenzitetu).....	59
3.1 Prepreke za preduzeća u osnivanju.....	67
3.2 Izvor finansiranja.....	68
3.3 Distribucije preduzeća u vlasništvu žena, prema datumu osnivanja preduzeća.....	72
3.4 Žene kao vlasnici preduzeća širom sveta.....	72
3.5 Rodne raspodela vlasništva nad preduzećima, podaci prema sektorima.....	74
4.1 Akademске kvalifikacije zaposlenih	90
4.2 Izvori zapošljavanja kadrova	91
4.3 Stavovi o ključnim faktorima koji utiču na uspešnu potragu za poslom među mladima.....	92
4.4 Koje institucije odn. tela imaju najpoštenije uslove zapošljavanja?	92
4.5 Pregled priliva doznaka, podaci po etničkoj pripadnosti.....	98
4.6 Procenat promene bruto domaćeg proizvoda i rashoda za socijalnu pomoć na Kosovu.....	99
4.7 Bolesti povezane sa zagađenjem životne sredine	101
5.1 Ciklus rasta na Kosovu	109

Tabele:

0.1 Poređenje Indeksa humanog razvoja na Kosovu sa državama u regionu	10
0.2 Žene na položajima političke moći.....	12
1.1 Ključni pokazatelji tržišta rada	26
1.2 Odnos zaposlenosti mladih prema etničkoj pripadnosti.....	27
1.3 Raščlanivanje preduzeća po veličini i vrsti.....	36
3.1 Prepreke prema veličini preduzeća.....	64
3.2 Pregled prepreka po regionima.....	70
3.3 Pregled prepreka prema polovima.....	71
3.4 Pregled prepreka po sektorima.....	76

Fusnote	119
----------------------	-----

Sažetak

Pre nešto više od godinu dana, globalni pristup humanom napretku, poznatiji pod nazivom „koncept humanog razvoja“ je dostigao značajnu prekretnicu. Prošle su dve decenije od prvog pojavljivanja koncepta humanog razvoja 1990. godine, koji je osmislio tim ekonomista, filozofa i drugih briljantnih umova koji su se usudili da ospore ustaljena mišljenja o merenju uspeha nacija. Njihov pristup je u poslednje dve decenije doveo do mnoštva korisnih stvari od kojih bismo spomenuli Milenijumske ciljeve razvoja i prvi Globalni sporazum o ekološkim ciljevima u svetu. Ovi ciljevi zahtevaju više i od lidera i od građana podjednako i pozivaju ih na odgovornost za stanje razvoja humanog iskustva. Prvi globalni Izveštaj o humanom razvoju koji objavljujemo posle dve decenije prekretnica je prikladno nazvan „Održivost i pravičnost“. Pitanje koje ovaj izveštaj postavlja je sledeće: Kako se ove vrednosti stiču i nagrađuju? Kako mogu da se prošire i da ostave traga na više života?

I Kosovo je nedavno doseglo važnu prekretnicu. Pre tri godine Kosovo je obeležilo kraj prve decenije od okončanja neprijateljstava. Druga decenija relativne stabilnosti i bezbednosti je uveliko u toku. Pa ipak, ovde se stiče sporije. Čak i na Kosovu koje je oslobođeno represije i nasilja, siromaštvo i nedostatak prilika i dalje sužavaju živote ljudi. Čudno je da uzvišeni principi humanog razvoja

ponekad izgledaju kao nepriuštivi luksuz tokom nestrpljive potrage za privrednim rastom i političkim priznanjem na Kosovu.

Ovaj izveštaj je vremenski podešen da prezentira jedan aspekt prilično složenog problema. U njemu se tvrdi da principi humanog razvoja, koji su daleko od toga da su samo skupi dodaci jednostavnih privrednih strategija na Kosovu, predstavljaju najprohodniji put ka stvaranju održivog bogatstva unutar zdravog društvenog konteksta.

Sedmi Izveštaj o humanom razvoju na Kosovu pod nazivom Privatna preduzeća i zapošljavanje govori o vezi između humanog razvoja i proširenja privatnih preduzeća. Privatni rast je najbolja nada Kosova za stvaranje novih radnih mesta i prihoda. To je logično samo po sebi. Javna preduzeća na Kosovu su do sada bila najveći individualni poslodavci na Kosovu. Ali, dugo nasleđe socijalističke politike je stvorilo mrtvo more javne odgovornosti i prigušilo privatna preduzeća. Ovakva struktura se sporo miče i nije održiva u dugoročnom periodu. U narednim godinama, vlasti Kosova će morati da se nežno smanje dok ne postanu proporcionalni sa svojim upravnim odgovornostima koje imaju prema manje od 2 miliona ljudi. Upravo zbog toga, privatna preduzeća moraju da imaju prostora da dišu i da budu stimulisana da rastu da bi mogli da otvaraju nova radna mesta, prihode i nade najvećem delu stanovništva.

Ovakav rast se mora sprovesti unutar duboko izazovnog društvenog konteksta. Kosovo se bori sa mnoštvom dubokih i ukorenjenih humanih izazova. Neki od tih izazova su jasno povezani sa siromaštvom i nedostatkom prilika: stopa siromaštva, stopa nezaposlenosti i nedostatak pristupa osnovnim uslužnim delatnostima. Međutim, neki potiču od decenija društvenih preloma, represije i neravnoteže u raspodeli ovlašćenja kao što su rodna diskriminacija, etničke enklave, korupcija i nepotizam, nejednakost u prihodima i duboke podele po liniji ruralno-urbano.

Jedna od hipoteza je da se problemi Kosova mogu rešiti samo rastom. Kada bi preduzeća samo mogla da postanu konkurentna, kada bi se samo proširila, novac bi pristizao u društvo i svima bi bilo bolje. Preusmeravanjem mnogo potrebnih sredstava sa planova privredne stimulacije, „humana“ komponenta razvoja se uvek razmatra poslednja i lako odbacuje. Da li ovaj argument sa sobom povlači i podrobniju analizu? Ovaj izveštaj traži odgovor na to pitanje radi dobrobiti svih stanovnika Kosova. Ovaj izveštaj takođe ukazuje i na alternativni i, po svoj prilici, brži pravac ka budućnosti u okviru prosperitetnog evropskog konteksta koji većina stanovnika Kosova sanja da doživi.

Metodologija: Ovaj izveštaj se razvio organski dugim procesom konsultacija sa liderima na Kosovu, poslovnim muškaracima i ženama, ugroženim grupama, nevladinim organizacijama i nekim od vodećih mislilaca i akademika na Kosovu. Nacrt izveštaja je oblikovan četiri meseca tokom niza okruglih stolova. Sam izveštaj su napravili Program Ujedinjenih nacija za razvoj i preduzeće „Riinvest“, primarni trust privrednih mozgova na Kosovu. Preduzeće „Riinvest“ je pripremio i sprovело novu anketu o preprekama sa kojim se preduzeća suočavaju u kojoj

je učestvovalo 600 vlasnika preduzeća širom Kosova i čije su rezultate testirale fokusne grupe kroz rad sa širom publikom. Ova anketa gradi osnovu za mnoge zaključke. Analiza rezultata ankete je urađena na osnovu poređenja novih rezultata sa širim društveno-privrednim istraživanjima trendova rasta, obrazovanja, zdravlja, učešća i ekološke održivosti u okviru sistema Ujedinjenih nacija i vlasti na Kosovu i međunarodnih partnera, koje je trajalo duže od decenije. Tim za istraživanje i pripremu je takođe proučio i ogromnu postojeću globalnu literaturu o tematici humanog razvoja i paradigmi rasta. U poslednjih 20 godina, mnogo toga je naučeno o raskrsnici između stvaranja obilja i ostalih pokazatelja humanog blagostanja, uključujući obrazovanje, stope siromaštva, kriminala i društvene jednakosti. U izradi globalnih lekcija, koje su primenjive i na kontekst Kosova, uložen je svaki napor da bi analiza bila praktična i usmerena na rešenja.

Ključni analitički principi: u izveštaju se ispituje potencijal za rast privatnih preduzeća u smislu otvaranja novih radnih mesta i sa stanovišta jednakosti. Drugim rečima: da li privatni rast može da suzi duboke podele koje dele kosovsko društvo? Ako se sužavanju dubokih podela pristupi iz tog pravca, da li će to biti brže i poštenije?

Postoje ozbiljni razlozi za preduzimanje ovog pristupa. Kontekst humanog razvoja na Kosovu na koji privatni rast mora da utiče je, svakako, jedan od najlošijih u Evropi. Prema rezultatima Indeksa humanog razvoja za 2011. godinu, Kosovo se nalazi iza svih svojih regionalnih suseda u pogledu očekivanog trajanja života po rođenju, stope obrazovanja i bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika, a svi ti pokazatelji, na samom pragu Evrope, ukazuju na vanredne pokazatelje siromaštva i negiranih potencijala. Danas postoji, verovatno, više siromašnih ljudi

na Kosovu nego u trenutku okončanja neprijateljstva 1999. godine. Skoro polovina svih stanovnika Kosova žive na granici ili neposredno ispod granice siromaštva, a jedan od četiri stanovnika države nije u stanju da ispuni svoje kritične dnevne potrebe. Život na ivici egzistencijalnog minimuma i nizak nivo veština, predstavljaju pravila života na Kosovu. Procenjuje se da skoro dve trećine odraslih stanovnika Kosova ima samo osnovni nivo obrazovanja i to u regionu u kojem se skupi novi automobili i veličanstvene kuće mogu videti u mnogim velikim gradovima. Postoje i druge podele koje zabrinjavaju više od siromaštva. Kosovo je i dalje pristanište dubokih etničkih podela posle godina represije i diskriminacije. Ove podele svakodnevno isključuju mnoge grupe iz punog učešća u školskom, radnom i političkom životu Kosova. Mentalitet okruženosti tuđom državom je rasprostranjen. Pored toga, žene, posebno mlade žene, žive živote ograničenih potencijala. Samo mali broj među njima učestvuje u redovima radne snage, a još manji u političkom životu. Žene se obuzdavaju nasleđem kulturnih predrasuda i rasprostranjenim nedostatkom prilika, koje ostaju neosporene zbog nejednake primene zakona koji su kompatibilni sa zakonodavstvom Evropske unije.

U zavisnosti od strategija koje će biti korišćene u njegovom promovisanju, rast privatnih preduzeća igra ključnu ulogu u rešavanju, ili pogoršanju, ovakve slike. Rastom privatnih preduzeća se može obezbediti niz moćnih direktnih i indirektnih prednosti, međutim na tom putu stoje i mnoge zamke po nasumičan rast privatnih preduzeća u kontekstu krhke tranzicije. Direktna prednosti za Kosovo su stvaranje izobilja za porodice i zajednice, stimulacija preduzeća koja će povesti ka otvaranju većeg broja radnih mesta i osnaživanju, pozitivan učinak na cene i kvalitet, uvođenje inovacija i više

programa za socijalnu odgovornost preduzeća. Indirektna prednosti bi se mogle sastojati od stvaranja većih prilika za redistribuciju prihoda, jačanje sistema obrazovanja, učinkovitija javno-privatna partnerstva i više prilika za uspostavljanje društvenog sklada. Međutim, zamke leže u potencijalu koje slabo i neregulisano poslovno okruženje ima u omogućivanju korumpiranih poslovnih običaja, u proširenju podele u prihodima i u često razornom uticaju koje neregulisane industrije imaju na okoliš. Stanovništvo Kosova ne može sebi da priušti da ne propuste strategije rasta za Kosovo kroz filter pravičnosti i odgovornosti da bi obezbedio maksimalnu prednost za svoj ugroženi humani kontekst.

Glavni zaključci: izveštaj sugeriše da je model privredne strategije Kosova, u pogledu privatnog rasta i otvaranja novih radnih mesta, do danas dobro funkcionisao u pomaganju da se stvore preduzeća određene vrste: uglavnom mikro-preduzeća kojima upravljaju i gde zapošljavanje vrše kosovski Albanci, muškarci srednjih do slabih veština. Da bi se ovaj vrlo uzak model rasta pretvorio u dinamičnija i sveobuhvatnija privatna preduzeća, trebaće konceptualno i strukturalno prilagođavanje strategija rasta. Glavni zaključci:

• **Tržište na Kosovu je neujednačeno, kako u smislu sastava radne snage, tako i u smislu veličine i distribucije svojih proizvoda.** Dve ključne slabosti u okviru tržišta na Kosovu su (i) niske stope učešća radne snage u kombinaciji sa niskom stopom zaposlenosti, jer je manje od četvrtine radno sposobnih stanovnika Kosova zaposleno, i (ii) visok naglasak na stvaranju preduzeća u okruženju koje je već zasićeno preduzećima tercijarnog sektora sa niskom vrednošću. Kada se ova dva zaključka spoje ukazuju na nedostatak poverenja u razvoj, posebno među ženama, i postojanje

kulture preduzeća koji rade po principu „porodica je na prvom mestu“ kojima su duboko potrebni više veština i vizije da bi mogli da rastu.

- **Trenutna struktura ulaganja u privatni rast nema uticaja na siromaštvo.** To je zato što se tu radi o radnim mestima niske vrednosti koji nude nesiguran, slabo plaćen posao na tržištu koje je strašno okrenuto sivoj ekonomiji. Dobra trećina domaćinstava, koji nisu u stanju da ispune svoje kritične potrebe, ima zaposlenog člana porodice. Obuzdavanje žena da uđu u redove radne snage, aktivno podstiče siromaštvo na nivou domaćinstava.

- **Institucionalne i „kulturne“ prepreke koje stoje na putu preduzeća ograničavaju proširenje i socijalne dividende rasta.** Većina glavnih prepreka za rast, po mišljenju preduzeća, su institucionalne i kulturne prirode, a ne regulatorne ili statusne. Korupcija, utaja poreza i strategije borbe protiv konkurencije, sve te nepoštene poslovne običaje ovekovečavaju slaba ili diskreciona primena pravila i javna preduzeća koja se čine neosetljivim za borbu sa kojom se privatna preduzeća hvataju u koštac. Intenzitet ovih prepreka se povećava rastom preduzeća i njihovom većom izloženošću na tržištu. Većina poslovnih poduhvata su samofinansirana. Međutim, poslovni poduhvati koji nemaju kapitala za trošenje smatraju da poslovanje sa bankama predstavlja ogroman izazov: one rade protiv inovatora, žena i siromašnih. Zbog toga mnoga preduzeća ostaju mala i u okvirima „sive ekonomije“, bez ikakvih težnji da postanu međunarodno konkurentni, da se integrišu sa nacionalnim sistemima za finansiranje, da primenjuju zakone o radu, da poštuju prava radnika, plaćaju poreze i podržavaju društveni razvoj.

- **Zakonodavstvo koje se odnosi na promicanje rasta i prava radne snage treba podsticati unutar kulture preduzeća na Kosovu da bi uticalo na humano dostojanstvo i međunarodnu konkurentnost.** Na papiru, Kosovo ima mnoštvo zakona koji su kompatibilni sa zakonodavstvom Evropske unije po pitanju zaštite prava radnika i transparentnosti, usklađivanja i poštenja poslovnih običaja (npr. oporezivanje). Međutim, nedovoljni resursi i preterana tromost da se pristupi širenju i primeni tih zakona košta preduzeća, zaposlene i one koji se nadaju da će se uključiti u redove radne snage na Kosovu. U međusobnim odnosima između javnog i privatnog nema dijaloga. Čuju se samo posebni interesi, što pruža sve veće podsticaje da se izbegne, izigra i ograniči obim smišljene, odgovorne i konkurentne ekspanzije.

- **Loše izvršenje zadataka se mora rešiti u javnoj sferi da bi se zaustavilo zasenjivanje privatnog rasta.** Model razvoja preduzeća na Kosovu ozbiljno potcenjuje sposobnosti. Većina preduzeća smatraju da je klima niskih sposobnosti dostatna njihovim potrebama. Preduzeća se takođe pitaju zašto se moraju uskladiti sa opterećujućim obavezama vezanim za rad, zaštitu životne sredine i poreze, kada je učinak vlasti na pružanju društvenih delatnosti i podrške preduzećima nepouzdan. Preduzeća i zajednice u kojima deluju bi trebalo da očekuju barem minimum standarda društvenih delatnosti od svojih opštinskih vlasti i transparentnije međusobne odnose tokom opštinskih planskih ciklusa.

- **Strategije otvaranja radnih mesta zahtevaju posebno usmeravanje kako bi se više žena i muškaraca povezalo sa pristojnim poslom.** Tržište rada na Kosovu je već zasićeno muškarcima koji obično imaju srednješkolske diplome ili su manje školovani. Treba pažljivo isplanirati

povezivanje drugih sa radom, posebno žene i etničke manjine. Manje od tri, u deset žena na Kosovu, trenutno učestvuju u redovima radne snage, a samo jedna u deset žena radi. Što je preduzeće veće, manje su šanse da će zaposliti žene, tako da stvaranje radnih mesta, samo po sebi, nije odgovor na pristojan i rodno uravnotežen posao. Žene se suočavaju sa jedinstvenim preprekama kada ulaze u redove radne snage, kao što su kulturne veze sa porodicom ili nedostatak zaloga preko kojih mogu da dobiju pristup za dalje finansiranje. Ukoliko se ovi problemi ne obrade putem usmerenih strategija, potencijali radne snage ne mogu da rastu punom brzinom.

• **Dobro usmerene sektorske i društvene strategije bi mogle da rebalansiraju sektorske i tržišne profile.** Kosovo je ovekovečilo ogroman trgovinski debalans zarad lakog skupljanja poreskih prihoda na uvoz. Što se tiče interne situacije, na Kosovu su završeni svi projekti građevinskog procvata, a država se bavljala sa privatizacijom i podsticanjem bivših državnih preduzeća. Ništa od ovoga još nije pomoglo u rebalansiranju privatne ekonomije na Kosovu, delom i zbog toga što se prepreke za pravičan i održiv poslovni rast veoma razlikuju od sektora do sektora. Nedostatak električne energije i anti-konkurentnih carinskih propisa utiču na poljoprivredni sektor (nalazi se u siromašnim i ruralnim područjima) mnogo više nego na industrije i uslužne delatnosti u gradovima. Kosovo ima kapaciteta da razvije konkurentna, standardizovana preduzeća sa mladom i relativno veštijom radnom snagom čije vreme tek dolazi. Međutim, Kosovo mora da se koncentriše na podsticanje uravnoteženog i održivog portfelja sektora kojima se može trgovati na međunarodnom nivou, koji su visoko radno-intenzivni i koji imaju dodatnu vrednost.

U izveštaju se takođe razmatra kako Kosovo može da mobilise neke od indirektnih prednosti privatnog rasta: ojačan sistem obrazovanja, redistribucija prihoda i investicija u ekološku održivost. I ovde postoje mnoge lekcije koje treba naučiti da bi se tržište rada na Kosovu ojačalo i da bi se razbio iscrpljujući ciklus zavisnosti. Kultura nepotizma, male vrednosti za učenje među pružaocima posla i uski prozori za šanse, nagrizaju posvećenost mladih učenju kao pravcu za lični napredak. Samo jedna trećina mladih ljudi oseća da ih škola priprema za život. Ipak, ono što je pozitivno je da većina njih veruje da učenje i dalje ima inherentnu vrednost. Oni koji su imali nesreću da propuste obrazovanje u dosadašnjem životu se bore da pristupe programima stručnog osposobljavanja da bi dostigli školovane, a posebno seoske žene, koje su među najsiromašnijim od siromašnih.

Zakon o porodici na Kosovu, koji je neutralan po pitanju budžetiranja, i socijalna pomoć, su takođe ključni predvodnici ciklusa zavisnosti: oni ograničavaju uticaje koje privatan rast ima na siromaštvo i nepravdičnost. Ovaj zakon, koji godinama stoji na mestu uprkos rastu bruto domaćeg proizvoda, izbacuje siromašne porodice iz svoga okrilja kada najmlađe dete navrší pet godina života, ukoliko u domaćinstvu nema drugih izdržanih članova porodice. Kosovo još uvek nije razmotrilo dugoročne vrednosti povezivanja sumerenijeg programa za socijalnu pomoć sa pohađanjem nastave, potražiocima posla, programima doškoloavanja ili stručnog osposobljavanja. Potencijal za efikasnu redistribuciju prihoda i crpljenje iz dubljeg bunara humanih sposobnosti je stoga ograničen, kako sada, tako i za budućnost.

Konačno, zakonodstvo na Kosovu, koje se tiče životne sredine i energetske

efikasnosti, koje je oblikovano na način koji podržava privatna preduzeća, se sada stavlja na snagu u areni virtualnog neznanja o vrednostima koje pruža prilagođavanje životnoj sredini. Sudbina tih zakona apsolutno zavisi od brzih i iskrenih napora preduzeća za komuniciranje s javnošću da bi se izgradila spremna kultura koja je prijateljskiji naklonjena životnoj okolini, posebno na opštinskom nivou. Do sada, preduzeća na Kosovu se nisu ni obazrela na obaveze koje imaju po pitanju zaštite životne okoline, niti su značajno uložila u programe „zelenih poslova“, osim minimalno, a i tada je to realizovano zbog podsticaja međunarodnih partnera.

Preporuke:

Ovaj izveštaj pokazuje da je rast privatnog neraskidivo povezan sa društvenim kontekstom Kosova. Takav rast treba da bude izgrađen sa mnogo šire i poštenije baze nego što je postojeća, da oslobodi pravi potencijal tržišta na Kosovu. Hvatanje u koštac sa ovim izazovom nije samo odgovornost vlasti, ni privatnih preduzeća: to je prioritet čitavog Kosova i tiče se onih koji su na vlasti, onih koji su na tržištu i onih koji su trenutno isključeni. Dijalog i transparentnost se javljaju kao centralni instrumenti za rešavanje nekih važnih pitanja rasta. U ovom, opštinske vlasti moraju igrati mnogo veću ulogu nego što trenutno igraju.

Tri glavne oblasti na koje treba usmeriti pažnju ukoliko Kosovo želi da rast ide u prilog njegovih građana:

1. TREBA NAPRAVITI VIZIJU ZA UKLJUČIV RAST KOJI ZAHTEVA INTENZIVAN RAD

Kosovu treba strategija za uključivi rast koja će se protezati kroz sve instance vlasti i koja će biti vezana za proces

srednjeročnog okvira za potrošnju. Ovakva strategija treba da teži smanjivanju prepreka za preduzeća širom izbalansiranog portfelja razmenjivih, radnointenzivnih sektora koji imaju dodatnu vrednost, povezivanju više žena i muškaraca sa radnom snagom i povezanijim rastom i razvojem u društvenim delatnostima i socijalnoj zaštiti. Sprovođenje ove strategije treba da pažljivo angažuje u dijalog vlasnike privatnih preduzeća, učesnike tržišta radne snage (sadašnje i potencijalne) i javne vlasti, kako bi se osigurala transparentnost i izgradili podsticaji za usklađivanje. Opštinske vlasti trebaju biti osnažene da vode proces aktivnog dijaloga.

2. TREBA STVORITI PRAVU KLIMU ZA POŠTENA I ODRŽIVA PREDUZEĆA

Kosovo bi trebalo da odredi glavne ciljeve u dve glavne oblasti: (i) skok sa malih i srednjih preduzeća (uključujući pristup finansiranju za nova i proširena preduzeća, posebno onih kojima upravljaju žene i mladi, i podršku za usklađenost sa standardima Evropske unije) i (ii) povećanje formalnosti u osnovnom (poljoprivrednom) i tercijarnom (uslužnom) sektoru.

Ovi ciljevi bi se mogli podržati kampanjom protiv nepravednih poslovnih običaja koja bi se odvijala širom Kosova i koja bi bila usmerena i protiv korupcije, anikonkurentnih običaja i utaje poreza. Ova kampanja bi takođe trebalo da obuhvati detaljne planove olakšavanja tereta usklađivanja sa kojima se preduzeća pate u području oporezivanja (uključujući nastojanja za smanjenje poreza na dodatnu vrednost i njegovog internog prikupljanja), finansiranja i zakona o radu.

Mora se ponovo usmeriti pažnja na uspostavljanje odgovorne, poštene provedbe zakonodavstva koja se tiče poslovanja preduzeća, zaštite na radu i

životne sredine i energije. U suštini, to znači sledeće: (i) resursiranje adekvatne provedbe zakonovodstva putem kapaciteta razmene podataka, sudskog sistema i terenskog inspektorata, (ii) brzo kažnjavanje diskrecione provedbe zakonovodstva, i (iii) motivisanje principa usklađivanja kroz informisanje javnosti, praktičnu podršku i obrazovanje, približavanje radnika i poslodavaca stvaranjem kulture poštovanja i obostrane dobiti.

Od suštinske važnosti je takođe da se uspostave minimalni standardi kvaliteta društvenih delatnosti u područjima sa najnižim nivoima formalizovanih preduzeća, učešće radne snage, sticanje znanja i rodna jednakost.

3. TREBA POVEZATI VIŠE MUŠKARACA I ŽENA SA PRAVIČNIM TRŽIŠTEM RADA

Kosovo može da se pokrene prema redovima uravnotežene, kvalifikovane i produktivne radne snage time što će: (i) postaviti raznovrsne ciljeve i strategije da bi povećao učešće žena i muškaraca svih etničkih pripadnosti u redovima radne snage, (ii) pružati podršku ulasku mladih na tržište rada kroz partnerstva, plasiranje rada i sponzorstva sa lokalnim preduzećima kroz programe socijalne odgovornosti preduzeća, (iii) uspostaviti programe „doživotnog učenja“ koji će povezati radne veštine u školskim planovima i programima sa razvojem veština u odraslom dobu i kojima će se ciljati oni koji su tradicionalno zaobiđeni (posebno seoske žene i pripadnici zajednice Roma, Aškalija i Egipćana na Kosovu), i (iv) uspostaviti fond javno-privatnog finansiranja saradnje između urbanog i ruralnog stanovništva na inovacijama koje će služiti javnim interesima po pitanju ekološke održivosti.

Veoma je važno da se promisli raskrsnica između strategije redistribucije

prihoda, sa jedne, i rasta, sa druge strane. Zakon o porodici na Kosovu mora da bude povezan sa rastom bruto domaćeg proizvoda, a definicija izdržavanog člana porodice kao „mlađeg od pet godina“ treba da bude izbačena iz Zakona. Prednosti mogu biti efikasnije povezane sa inicijativama koje će razbiti zavisnost kao što je pohađanje nastave, programi potrage za poslom i dopunskim programima školovanja. I opštinski lideri mogu da podstaknu lokalno stanovništvo na stvaranju održivije vrednosti iz priliva doznaka, tako što će ih usmeriti prema prilikama za jačanje preduzeća.

Nema savršene formule za održiv, pravičan rast privatnih preduzeća ni na Kosovu ni drugde. Međutim, ove preporuke mogu da pomognu Kosovu da nađe više resursa u sebi, da prekine svoju zavisnost od međunarodne pomoći i da samouvereno krene prema dobrodošlici u Evropsku uniju. Ako Kosovo želi da rast dovede do boljeg života za sve, otkriće da su ljudi Kosova beskrajno vredniji od bilo kog bogatstva u rudnicima ili mineralima. Oni su ključ za prosperitetniju, sretniju budućnost. Oni zaslužuju šansu da doprinesu sve svoje i da vide šta se sve može oslobađanjem njihove snage.

Uvod

Privatna preduzeća i humani razvoj na Kosovu

“Postupaj tako da čovečnost u svojoj ličnosti, kao i u ličnosti svakog drugog čoveka, uvek uzimaš i kao cilj, a nikada samo kao sredstvo.”

Immanuel Kant

Privatna preduzeća čine osnovni deo humane istorije i stara su skoro kao i samo društvo. Privatno vlasništvo i promet roba i usluga koje rade za dobit pojedinaca, porodica i zajednica su se razvili zajedno sa humanom kulturom. Oni prethode stvaranju nacionalnih država, formalizovanju kapitalističkog i socijalističkog privrednog sistema i industrijalizaciji modernih društava. Istoričari su datirali stvaranje privatnih preduzeća uz nastanak ranih sistema humane komunikacije što pokazuje da je stvaranje privatnih preduzeća možda jedan od duboko ukorenjenih društvenih nagona koji je nerazdvojivo povezan sa zdravim funkcionisanjem društva.

Širom sveta, u skoro svakom društvu, privatna preduzeća su postala veoma složen i osetljiv, ali ne manje važan, mehanizam društveno-privrednog razvoja. Privatna preduzeća su zaista primarni pokretač rasta, naročito u zemljama u razvoju u kojima obično stvaraju veći postotak godišnjeg bruto domaćeg proizvoda.

U sve povezanijem i međuzavisnijem svetu, pronalazak pravog modela za humani napredak je od presudne važnosti. U tom smislu, često se tvrdi da se rast privatnih preduzeća i humani razvoj međusobno protive. Dok se privatna preduzeća usmeravaju na stvaranje obilja i profita, humani razvoj je usmeren na dobrobit naroda. Rast privatnih preduzeća se vrti oko

prihoda, a humani razvoj se vrti oko humanih potencijala i humanih sloboda. Privatna preduzeća zahtevaju da im se odreše ruke da bi mogli da ulože investicije gde god se čini da bi se mogao postignuti rast. Humani razvoj poziva na pozitivnu akciju da se ulože investicije u one čija su prava i kapaciteti najporećeniji, bez obzira na njihov potencijalni uticaj na „minimum minimuma“ privede.

Ovaj izveštaj postavlja pitanje da li dihotomija između humanog razvoja i rasta privatnih preduzeća može pokazati svoju kratkovidost na primeru Kosova. Izveštaj nastoji da pokaže da ovde, kao i drugde, rast privatnih preduzeća i humani razvoj dostižu kompatibilne ciljeve. Štaviše, izveštaj pokazuje da odgovoran rast privatnih preduzeća čini deo koncepta humanog razvoja onako kako treba da se sprovodi.

Pri tome, izveštaj nastoji da pojasni politiku podešavanja koja je potrebna da bi se omogućilo stvaranje izobilja u cilju unapređivanja humanih potencijala. Kada su najefikasnija, privatna preduzeća podstiču rast i prilike za stotine miliona ljudi širom sveta. S druge strane, privatna preduzeća takođe mogu da igraju značajnu ulogu u proširivanju praznina u humanom razvoju tako što mogu da otežavaju ispravljanje nepravdičnosti, što mogu da doprinesu degradaciji životne sredine i što mogu da podrivaju krhke

	Indeks humanog razvoja (HDI)	Očekivano trajanje života na rođenju (u godinama)	Prosečan broj godina školovanja	Očekivano trajanje školovanja	Bruto nacionalni dohodak po glavi stanovnika
Slovenija	0.884	79.3	11.6	16.9	24,914
Hrvatska	0.796	76.6	9.8	13.9	15,729
Crna Gora	0.771	74.6	10.6	13.7	10,361
Bugarska	0.771	73.4	10.6	13.7	11,412
Srbija	0.766	74.5	10.2	13.7	10,236
Albania	0.739	76.9	10.4	11.3	7,803
Bosna i Hercegovina	0.733	75.7	8.7	13.6	7,664
Bivša jugoslovenska republika Makedonija	0.728	74.8	8.2	13.3	8,804
Kosovo	0.713	70.0	11.2	11.3	7,410

Pokazatelji za zemlje u regionu su uzeti iz Izveštaja o humanom razvoju za 2011. godinu Programa Ujedinjenih nacija za razvoj.¹

sisteme upravljanja. Bez oduševljenog i osjetljivog angažovanja vlasti i samih pojedinaca, zamke mogu vrlo lako da prevagnu nad prednostima. Mnogo toga zavisi i od toga koliko blisko je rast privatnih preduzeća isplaniran u odnosu na promjenjivanje izazova po humani razvoj društva na Kosovu.

0.1 Kontekst humanog razvoja na Kosovu

Potencijal za razvoj pozitivnih i negativnih odnosa između privatnih preduzeća i humanog razvoja nije nigde drugde profinjenije izbalansiran nego u kontekstu razvoja srednjeg prihoda. Rešavanje ovih odnosa može biti hitno ili pripremljeno za put ka privrednom napretku, ali često sa sobom i dalje nosi značajne terete siromaštva i društvene nejednakosti. Što se tiče Evrope, Kosovo je možda najupečatljiviji primer takve situacije: region koji teži da podstakne razvoj uključivog društva i privrednog rasta, ali na paralenim stazama i putevima koji se još uvek međusobno nedopunjuju.

Iznošenje jasne slike humanog razvoja na Kosovu danas je izuzetno zahtevan posao. Izuzetno je teško rešiti sam status sui generis Kosova i izazove koji leže u tome da li je postkonfliktna uprava na Kosovu napravila pouzdane podatke. Na žalost, dostupni podaci ukazuju da stanovnici Kosova žive u jednom od najizazovnijih konteksta za humani razvoj u Evropi. Prema podacima pruženim u Izveštaju o humanom razvoju za 2011. godinu Programa Ujedinjenih nacija za razvoj, Kosovo zauzima 87. mesto u svetu, iza svih ostalih zemalja Evrope. HDI je najsveobuhvatnije raspoloživo sredstvo procene kapaciteta uprave da podjednako proširi izbore i poveća sposobnosti svih svojih zainteresovanih strana. Njime se meri stanje humanog iskustva u tri osnovne kategorije: dug i zdrav život, pristup znanju i stepen pristojnog životnog standarda. Na primeru Kosova, ove mere pokazuju da stanovnici Kosova bivaju, u proseku, rođeni na kraći životni vek, da provedu manje očekivanih godina školujući se i da imaju lošije postojanje od svih svojih evropskih sunarodnika.

Bliži pogled na društvo na Kosovu ukazuje na duboke prelome duž tri linije: 1) između bogatih i siromašnih, 2) među pripadnicima etničkih grupa i 3) među polovima, što posebno utiče na mlade. Nejednakost je zajednička tema koja se proteže kroz sva tri gorenavedena preloma, a ogleda se u privrednim, društveno-političkim i rodnim dimenzijama.

Uprkos značajnim investicijama u infrastrukturu i preduzeća od strane međunarodnih partnera i uprkos rastu bruto domaćeg proizvoda, **siromaštvo i privredno isključivanje** su široko rasprostranjeni na Kosovu. Pokazatelji stope siromaštva su kontroverzni: procene variraju između 34 i 48% apsolutno siromašnih i od 12 do 18% ekstremno siromašnih, odnosno ljudi koji nisu u stanju da ispune svoje kritične potrebe za preživljavanje². U jednoj od anketa koje su sprovedene 2006. godine se sugerše da apsolutno siromaštvo najbrže raste u ruralnim područjima³. Svi podaci se slažu da se ove stope ne smanjuju, kao ni u drugim evropskim zemljama u tranziciji. Stope siromaštva su nesrazmerno visoke među određenim grupama, posebno kod dece, domaćinstava koje predvode žene i pripadnicima zajednice koju čine etnička manjina Roma, Aškalija i Egipćana na Kosovu. Linija siromaštva se smatra uskom, jer mnogi žive oko granice siromaštva. Neznatan porast ili pad u prihodima gura ili vuče velike brojeve ljudi iz ili u siromaštvo.

Siromaštvo na Kosovu je ishod privrednog isključivanja sa kojim se suočavaju mnogi stanovnici Kosova kojima se uskraćuje pristup izvorima prihoda koji pružaju zaštitu od nestašice. Stopa nezaposlenosti na Kosovu je najviša u Evropi i iznosi 43%, a najviša je među mladim ljudima gde iznosi 73%⁴. U regionu gde skoro polovina stanovništva mora da se oslanja na samoostvarene oblike prihoda,

procenjuje se da oko 8% stanovnika Kosova zavise isključivo od sistema socijalne zaštite koji neuspeva da ispuni potrebe najsiromašnijih i koji trenutno ukida nekoliko važnih beneficija za porodice čije najmlađe dete napuni pet godina. Čak i u slučajevima gde su izvori prihoda dostupni preko radnih mesta, obradivog zemljišta ili zakupa ti prihodi su često nedovoljni da bi podigli porodice iz siromaštva. Zapanjujućih 30% domaćinstava koji nisu u stanju da ispune svoje osnovne potrebe imaju jednog zaposlenog člana porodice⁵. Zbog toga mnoge porodice na Kosovu gledaju da svojim životnim potrebama udovolje van Kosova, a jedna u svakih pet zavise od priliva doznaka koje čine oko četvrtinu njihovih prihoda⁶.

Siromaštvo na Kosovu je krug koji se sastoji od zanemarenih i prigušenih humanih potencijala. Kolaps teške industrije na Kosovu do kojeg je došlo tokom devedesetih godina u kombinaciji sa učinkom represije i sukoba su gurnuli hiljade ljudi iz škola i poslova u siromaštvo. Anketa iz 2007. godine je pokazala da skoro 62% odrasle populacije Kosova ima nizak nivo obrazovanja i da je jedva 1% stanovništva završilo fakultete⁷. Nema razloga da se pretpostavi da su uslovi u poslednjih pet godina dramatično unapređeni. Usred tolikih pritisaka, mnogi stanovnici Kosova se bore da uopšte zamisle budućnost u kojoj imaju više privrednih izbora, veće znanje i veću slobodu za ispunjenje svojih težnji. Ako bismo očekivali od njih da izgrade budućnost bez vizije i optimizma, otišli bismo korak predaleko.

Društveno-politička isključenost je duboka i duž etničkih linija i duž linije urbano-ruralne podeljenosti i podriva humani kapital blokiranjem pravičnog učešća u obrazovanju, radu, društvenom aktivizmu i politici. Uslovi sa kojima se suočavaju pripadnici zajednice koju čine etnička manjina Roma, Aškalija i

Egipćana na Kosovu i ruralni stanovnici svih etničkih pripadnosti su posebno teški. Do jedne trećine pripadnika zajednice koju čine etnička manjina Roma, Aškalijska i Egipćana na Kosovu nisu upisani u matične knjige rođenih, a 70% napuštaju školu do 12. godine života ili čak i mlađi⁸. Samoisključenje je još jedan faktor postkonfliktnog međuetničkog pejzaža na Kosovu. Do 86% kosovskih Srba nije učestvovalo na izborima 2007. godine⁹, i iako je ta cifra pala 2009. godine, mentalitet okruženosti tuđom državom nastavlja da dominira političkim, obrazovnim i poslovnim sferama života na Kosovu. Ruralna područja se suočavaju sa povećanjem stope društveno-političke isključenosti: pripadnici tržišta rada u ruralnim sredinama imaju niže šanse od svojih kolega sa urbanih ili perifernih područja da ostvare pristup nezemljišnim izvorima prihoda, stopa nepismenosti je veća među ženama i decom iz ruralnih područja, posebno među devojkama koje imaju manje šanse da pohađaju škole. Uopšteno govoreći, mladi na Kosovu se bore da dobiju bilo kakvo smisleno uporište u društvu. Iako je, na papiru, Kosovo predano idejama negovanja i podsticavanja talenta od detinjstva, pripremi dece za pristojan posao u adolescenciji i stvaranju mesta za mlade glasove u društvu, u praksi se radi malo toga na njihovoj podršci. Mladi ljudi sa posebnim potrebama su najisključeniji od svih: samo delić njih je u školama (rezultati jedne studije¹⁰ ukazuju da se radi o broju manjem od 24%), a većina neće igrati ulogu nikakvu ulogu u širem društveno-političkom životu Kosova.

Rodna isključenost je jednako očigledna u svim sferama društva na Kosovu. Indeks rodno razvoja za Kosovo iznosi 0,76 što znači da Kosovo zaostaje po tom pitanju iza svojih suseda na Balkanu. Dokazi o uskraćivanju sloboda i prilika su sveprisutni: od

podataka o zapošljavanju (tri od četiri mlade žene koje su aktivne na tržištu rada su bez posla) do ograničenog učešća žena u političkom životu. Kosovo ima zdravu kvotu za žene u vlastima, a zabeležen je i porast u broju žena na visokim političkim položajima u Prištini. Međutim, situacija van granica prestonice je manje obećavajuća. Činjenica da su 2009. godine žene držale između 22 i 28% mesta u svakoj skupštini opštine se uglavnom smatra za prisilno sprovođenje kvota, nego za pravi odraz situacije u pogledu osnaživanja žena. Nijednu skupštinu opštine ne predvodi žena¹¹. Što se tiče pripadnica manjinskih zajednica, nijedan visoki politički položaj ne okupira žena pripadnica manjinskih zajednica.

TABELA

0.2

Žene na položajima političke moći

	Ukupno	Žene	Muškarci
Ministri	18	2	16
Stalni sekretari	18	2	16
Članovi Parlamenta	120	40	80
Predsedavajući Parlamentarnih komisija	13	2	11
Gradonačelnici	36	0	36

Parlament Kosova 2010. godine

Uopšteno govoreći, na Kosovu žene poslednje završe školovanje, poslednje se uključe u privatnu privredu, posed zemljišta i kandidovanje na političke položaje. Žene iz ruralnih područja, iz grupa siromašnih i manjinskih zajednica su najgore pogođene. Zapanjujućih 14% žena iz ruralnih područja je nepismeno, u poređenju sa 4% muškaraca iz ruralnih područja¹². U okviru tako konzervativne, kulturno i privedno ograničene klime, veća je verovatnoća da će siromašna žena na Kosovu imati dužnosti, a ne prava. Sposobnosti žena se vrednuju u onolikoj meri u kojoj pružaju podršku muževima i deci u

tradicionalnim ulogama, a potencijal žena da prošire svoje znanje, učestvuju u redovima radne snage i daju svoj glas tokom donošenja političkih odluka je od drugorazrednog, ako je i uopšte od bilo kakvog značaja.

Slika humanog razvoja na Kosovu je složena. Neki od najsavremenijih evropskih naroda se nalaze na udaljenosti manjoj od jednog sata leta od Kosova. Njihov uspeh i organizacija zakriljuje Kosovo koje, u poređenju sa njima, izgleda istinski sumorno. Međutim, za prosečnog posmatrača, region u kojem većina ljudi izgleda smešteno, nahranjeno i sa pristupom tehnologijama kao što su automobili, mobilni telefoni i televizija, ne odaje tradicionalnu sliku siromaštva i podrazvoja. Međutim, postoje dva upozorenja koja treba imati u vidu. Prvo upozorenje je da džepovi društva na Kosovu, posebno pripadnici zajednice Roma, Aškalija i Egipćana i oni u ekstremnom siromaštvu, spadaju u opseg pokazatelja koji ne bi izgledao neumesno ni u subsaharskoj Africi. Upravo se njihovim prisustvom naglašavaju duboke društvene nejednakosti. Drugo, većina siromaštva i nedostatak prilika se krije iza zatvorenih vrata na Kosovu. Politička, društvena i privredna isključenost koju doživljava tako širok spektar ljudi u mnogim slučajevima ima i opasne posledice po život. Smrtonosna kombinacija ekstremnog zagađenja životne sredine i degradacije životne sredine na Kosovu (uključujući najgoru kontaminaciju teškim metalima ikad izmerenu u istoriji), učestalost visoko rizičnog ponašanja, posebno pušenja, pa čak i tokom trudnoće, loša raspodela sredstava socijalne zaštite i slab zdravstveni sistem nesumnjivo doprinose stvaranju mnogih hroničnih bolesti i smrti koje je bilo moguće

sprečiti. I sve to prolazi neprijavljeno. Svaka porodica na Kosovu koja živi ispod granice siromaštva stavlja bolest ispred svih drugih strahova. Svaki dan na Kosovu, bolesti koje se u susednim zemljama lako leče dodaju već velikom teretu siromaštva, eroziji humanih potencijala i društvenoj krhosti.

0.2 Privatna preduzeća kao alati humanog razvoja

Kosovski lideri, akutno svesni izazova sa kojima se suočavaju, su povezali svoje vizije za budućnost uz Strategiju Evropske unije za održivi i sveobuhvatni rast za 2020. godinu. Ova odluka je mudro namenjena za period u kojem se očekuje da će sporovi vezani za status Kosova biti rešeni i da će stanovnici Kosova, eventualno, moći da zauzmu svoje mesto kao punopravni članovi Ujedinjenih nacija i Evropske unije.

Strategija Evropske zajednice za 2020. godinu (koja je postavila ozbiljne decenijske ciljeve za svoje članove u pogledu zapošljavanja, inovacija, obrazovanja, društvene uključenosti i energetsko-klimatskih promena), sama po sebi pokazuje kako se jezik rasta postepeno ponovno uokviruje terminima vezanim za humani razvoj. Ta strategija se prirodno razvija iz redova dokumenta Svetskog samita iz 2005. godine i njegovog opisa tri osnovna elementa za održivi razvoj: privredna, društvena i ekološka zaštita (predložena je i četvrti element, kulturni razvoj). Oba dokumenta potiču od revolucionarne revizije načina merenja humanog napretka na globalnom nivou: dolazi do zaokreta u utilitarnom pristupu i korišćenja kvantitativnih privrednih mera pristupu koji se usmerava na humane kapacitete i nivo do kojega su ljudi sposobni da prošire svoje izbor i prošire svoje prilike i slobode.

Ovakav pristup humanom razvoju predstavlja paradigmatiku promenu u načinu razmišljanja. On teži ka stvaranju okruženja u kojem ljudi mogu da prošire izbore koji su im na raspolaganju, razviju svoj puni potencijal i vode produktivne, kreativne živote u skladu sa svojim potrebama i interesima. U središtu ove vizije humanog napretka je pravičnost. Umesto brzine napretka, mere se širina i pravičnost napretka u društvima i nacijama i to počevši od onih slojeva društva sa ograničenim slobodama, kapacitetima i prilikama. Ključni instrument i obeležje pristupa humanoga razvoja leži u izgradnji humanih sposobnosti na mestima na kojima najviše nedostaju. Bez toga, veliki broj izbora i prilika će jednostavno ostati nedostupni.

Ovaj pristup ima mnogo toga zajedničkog sa vrednostima koja podupiru privatna preduzeća. Oba se vrte oko humanih činilaca i sloboda za donošenje odluka, istraživanje prilika i razvijanje potencijala. Oba plasiraju ove činioce u okvir društvenog ugovora, koji ocrta prirodu individualne odgovornosti jednih prema drugima za dobrobit društva u celini. Oba, u većoj ili manjoj meri, zavise od regulatorne i podržavajuće uloge upravljanja javnim interesima.

Zdrav razum takođe diktira da je privredni rast kritičan preduslov za proširenje izbora ljudi. Bez održivog privrednog rasta, dalje širenje humanih prilika i sposobnosti ostaje ograničeno, a to, opet, isključuje značajan segment društva od pristupanja normalnom životnom standardu, od dugog i zdravog života i pristupa znanju.

Kosovo, kao i mnoge druge države srednjih prihoda sa razumnim stopama obrazovanja i pismenosti, beleži

rast kroz privatna preduzeća koja predstavljaju ključni faktor u rešavanju utvrđenih društveno-privrednih problema. Pa ipak, pred Kosovom stoje mnoge prepreke. Pre decenije represija i sukoba koja je predhodila intervenciji snaga Severnoatlantskog saveza 1999. godine, Kosovo je vođeno duboko centralizovanim i ideološki socijalističkim sistemom državnog upravljanja koji je bio vlasnik glavnih sredstava proizvodnje i koji je privatna preduzeća ograničavao na manje poduhvate i poduhvate preduzeća koja potpadaju pod domene sive ekonomije¹³. Kosovo nema tradiciju uređene i društveno-odgovorne privatizovane industrije, bez obzira da li se tu radilo o porodičnim preduzećima, preduzećima srednjih razmera ili ogromnim industrijskim sredstvima. Bez obzira na napore koji su uloženi posle 1999. godine u cilju prelaska na tržišnu ekonomiju, javna preduzeća i dalje dominiraju tržištem rada na Kosovu. Danas, kada smo ušli u drugu deceniju od završetaka aktivnih sukoba, na rađanje privatnih preduzeća na Kosovu se više nego ikada gleda kao na žilu kucavicu državnih aspiracija Kosova i kao na ključni deo vizije razvoja na Kosovu.

0.3 Javno-privatni odnosi na Kosovu: prednosti i zamke

Ako se ne može jednostavno rešiti, izazov sa kojim se Kosovo suočava u pogledu svojih privatnih preduzeća danas se barem može jednostavno izraziti: kako da se usmeri i reguliše rast privatnih preduzeća kako bi se pobrale mnoge prednosti koje pruža potencijalni humani razvoj, a izbegle najočiglednije zamke. Jaka i odgovorna privatna preduzeća predstavljaju mnogo više za državu nego stvaranje obilja za pojedince ili

Pravičnost	Produktivnost	Samoodrživost	Osnaživanje
<ul style="list-style-type: none"> · Stvaranje prilika za zaradu za najsiromašnije. · Samoodrživa društvena saradnja. · Poravnavanje etničkih, rodni i drugih podela. · Omogućavanje uključive redistribucije nacionalnih prihoda. · Stvaranje partnerstava sa privatnim preduzećima u cilju stvaranja raznolikijih i boljih uslužnih delatnosti. 	<ul style="list-style-type: none"> · Vraćanje dostojanstva pružanjem pristojnog posla. · Povećanje individualnih, državnih i prihoda u zajednicama. · Promovisanje inovacija i istraživanja. 	<ul style="list-style-type: none"> · Promovisanje mudrije upotrebe državnih resursa. · Stvaranje zelenijih radnih mesta. · Resursiranje budućih tehnologija za povećanje stepena iskorišćenosti energije. · Pružanje dodatnih izvora ulaganja i znanja u pogledu zaštite životne sredine 	<ul style="list-style-type: none"> · Promovisanje moći koje ima pojedinac. · Povećanje prilika i iskustava pripadnika najisključenijih zajednica u društvu: žena, manjina i invalida. · Povećanje prilika za aktivizam među pripadnicima nepredstavljenih grupa. · Ojačavanje veze između učenja, humanog kapitala i blagostanja.

čak i državu. Takva preduzeća nude upečatljiv niz direktnih i indirektnih prednosti za zemlje koje se suočavaju sa izazovima humanog razvoja po pitanju pravičnosti.

Direktne prednosti uspešnih privatnih preduzeća uključuju:

- **Stvaranje obilja putem prihoda i zapošljavanja:** razvoj privatnih preduzeća stvara obilje za vlasnike preduzeća i otvara nova radna mesta. Shodno tome, privatna preduzeća povećavaju nivo zarade u domaćinstvima, uključujući i ona sa malim primanjima. Preko privatnih preduzeća, pojedinci stiču više nivo stručnosti i imaju više prihode na raspolaganju nego bez privatnih preduzeća, pa tako mogu da obezbede bolji životni standard koji se, zatim, prenosi na njihove porodice i zajednice¹⁴. Kako javna preduzeća više nisu u stanju da se dalje šire i da izađu u susret oko 36,000 mladih ljudi koji svake godine uđu u redove radne snage¹⁵, privatna preduzeća predstavljaju najbolju nadu za

Kosovo u stvaranju pristojnih poslova na širokom obimu;

- **Stimulacija preduzeća među isključenim zajednicama:** privatna preduzeća u porastu mogu stvoriti više prilika za poslovne aktivnosti među siromašnima (u mnogim zemljama u razvoju te aktivnosti su neregulisane i uglavnom spadaju u domen sive ekonomije, a sastoje se pružanja usluga manjih razmera, poljoprivrednih aktivnosti i samozaposlenih). Ovime se osiromašene i isključene zajednice priključuju na matična tržišta, stvaraju nove prostore za rast i potencijal za veću produktivnost i povrat na prodatu robu. Kada zajednice postanu u prilici da organizuju, finansiraju i upravljaju vlastitim preduzećima to takođe značajno dodaje i dostojanstvu nekih od najlišenijih segmenata društva jer širi primere pružanja prilika i prednosti za zapošljavanje širom zajednice. Sa najvećom dugoročnom stopom nezaposlenosti na Kosovu i tako visokim stepenom zavisnosti od doznaka i naturalne poljoprivrede,

stimulacija preduzeća bi mogla biti središnji faktor smanjenja siromaštva, posebno za one koji žive na ili blizu granice siromaštva;

- **Konkurentnost koja utiče na cene i kvalitet roba i usluga:** prirodna konkurentnost slobodne tržišne privrede, u dobro uređenim državnim sistemima, snižava cene ili gura kvalitet roba i usluga kako bi se privukli kupci. Za najsiromašnije to može da znači jeftiniju robu i usluge u njihovim zajednicama, kao i veći obim izbora. Sloboda proširenja izbora je jedna od osnovnih temelja humanog razvoja, a, u kontekstu jačanja javnih preduzeća, i privatna preduzeća imaju ulogu u proširenju izbora oko suštinskih uslužnih delatnosti koje imaju potencijal da poboljšaju životni standard¹⁶ kao što su zdravstvo, vodosnabdevanje i obrazovanje. Ovo je posebno osetljivo pitanje na Kosovu, gde se zdravstvena zaštita pruža privatno, ali na raspolaganju nema programa osiguranja klijenata da bi se smanjili finansijski šokovi kada se siromašna domaćinstva suoče sa ogromnim troškovima zdravstvene zaštite koje plaćaju direktno iz sopstvenih džepova. Ukoliko bi se uveo takav sistem, iskustva u drugim zemljama pokazuju da korisnici postaju osnaženi u zahtevanju visokog kvaliteta usluga i odgovornosti od pružaoca usluga zdravstvene zaštite;
- **Inovacije društvene tehnologije i životne sredine:** potraga za prihodom vodi preduzeća da ulažu u širok spektar proizvoda i novih tržišta. Takve samoostvarene investicije i istraživanja su uglavnom primarni izvor inovacija u okviru državne socio-ekonomije. Inovacije privatnih preduzeća ne samo da ojačavaju temelje

privede, nego transformišu pristup upravljanju koji se obično zasniva na umišljenim pravima. U kontekstu razvoja i tranzicije, privatna preduzeća su takođe od presudnog značaja za resursiranje i prilagođavanje novih tehnologija koje su razvijene drugde lokalnom kontekstu i njihovo korišćenje u partnerstvu sa javnim preduzećima kako bi došlo do učinkovitog unapređenja u upravljanju. U drugim kontekstima, takva partnerstva koja se zasnivaju na inovacijama su ublažila bolesti, otvorila vrata za obrazovanje i znanje među udaljenim ili isključenim stanovništvom, osmislila rešenja za probleme zagađenja i degradacije životne sredine i priuštila vlastima nove tehnike za prikupljanje i upravljanje osnovnim podacima o stanovništvu. Privatna preduzeća na Kosovu imaju jedinstvenu sposobnost da vode usvajanje i integraciju novih tehnologija u zajednice što ima potencijal za podsticanje jače međudruštvene veze u istorijski rasparčanom društvu;

- **Socijalna odgovornost preduzeća:** usaglašavanje između društvenih i komercijalnih interesa se sve više primenjuje i u privatnim preduzećima kao sredstvo za povećavanje doprinosa održivom razvoju i smanjenju stope siromaštva. Kako se preduzeća razvijaju, ona privlače pažnju, ne samo zbog privredne vrednosti koju donose, nego i zbog njihovih doprinosa okolišnim i društvenim vrednostima. Socijalna odgovornost preduzeća osvaja vrednosti, pitanja i procese koje preduzeća moraju da reše da bi se smanjila šteta od njihovih aktivnosti i da bi se stvorila privredna, društvena i ekološka

vrednost. Upravnici privatnih preduzeća sve više obraćaju pažnju na socijalnu odgovornost preduzeća, i kratkoročno i dugoročno, reputaciju i, zauzvat, prihode preduzeća. Preduzeća koja su posvećena principima socijalne odgovornosti u obzir uzimaju i pozitivne i negativne posledice njihovih poslovnih aktivnosti i uključuju društvene (tj. ključne standarde rada), ekološke (tj. održivo upravljanje prirodnim resursima kao što su šume, ribarstvo, minerali) zdravstvene i bezbedonosne, kao i pitanja korupcije u sastavni deo obaveza svojih preduzeća¹⁷. Socijalna odgovornost preduzeća takođe podstiče povratne informacije od preduzeća i zajednica u okviru kojih djeluju, čime dolazi do promocije prednosti pozitivnog ciklusa razvoja na terenu i stvaranje društveno odgovorne poslovne kulture¹⁸. Socijalna odgovornost preduzeća je u povelju na Kosovu koje još uvek pati pod teretom oprećujućih mera pomoći koje zatupljuju prirodnu volju za pružanje podrške sopstvenom društvu. Nedostatak značajnih preduzeća srednjih razmera takođe predstavlja izazove za mala preduzeća da izvrše sistematski pristup socijalnoj odgovornosti van okvira njihove uže porodice ili grupe. Međutim, ukoliko Kosovo krene da ponovo jača svoja preduzeća, posebno ona koja se bave mineralnim bogatstvima, socijalna odgovornost preduzeća može i treba da igra veliku ulogu u budućoj poslovnoj sredini Kosova;

Indirektne prednosti uspešnih privatnih preduzeća uključuju:

- **Kapacitet raspodele prihoda:** privatna preduzeća predstavljaju glavne instrumente za redistribuciju

prihoda u pravcu veće uključenosti i pravičnosti. Prihodi za finansiranje osnovnih javnih rashoda za osnovne uslužne delatnosti i socijalnu zaštitu se stvaraju kroz oporezivanje.

- **„Zaćarani krug“ poboljšanja u sistemima obrazovanja:** izgledi za dobijanje pristojnog posla po zaslugama jačaju društvenu posvećenost obrazovanju. Iako nije istina da se svi pristojni poslovi nalaze samo u okviru privatnih preduzeća, privatna preduzeća nude žitkije, fleksibilnije i podsticaje koje su bazirani na nagrađivanju najkvalifikovanijih novih članova radne snage. U društvu koje raste, mladi ljudi koji su akademski kvalifikovani i stručno osposobljeni trebaju biti u poziciji da biraju između zaposlenja u javnom i privatnom svetu. Pošto postoji direktna veza između većeg obrazovanja i nivoa prihoda, veće učešće u obrazovanju, zauzvrat, dovodi do boljeg životnog standarda i humanog razvoja¹⁹. Studenti sa Kosova su trenutno duboko obeshrabreni u pogledu budućeg zaposlenja i stepena do kojih ih škola priprema za radni svet van okvira već prepunih javnih preduzeća. Procvetala privatna preduzeća bi predstavljala izuzetan podsticaj za poboljšanje kvaliteta i relevantnosti u srednješkolskom obrazovanju i u visokim školama;
- **Javno-privatna partnerstva:** tamo gde su prihodi i pogoni vlasti ograničeni, tu privatna preduzeća imaju ulogu u osnivanju partnerstava u cilju unapređivanja efikasnosti osnovnih uslužnih delatnosti i drugih javnih dobara (poput nadgledanja i procenjivanja promocije prava na upravljanje).

Privatna preduzeća često obezbeđuju prevoz, komunikacije, informacionu tehnologiju, pomoć kod upravljanja humanim resursima, kao i druge usluge za jačanje uslužnih delatnosti i na lokalnom i na državnom nivou. Na ovaj način, privatna preduzeća podržavaju i rad vlade i napore za izgradnju humanog kapitala kroz bolje usluge zdravstva, zaštite i obrazovanja. Učešće privatnih preduzeća u srednješkolskom i visokom obrazovanju je posebno vidljivo na nivou zajednice. To učešće se u poslednje dve decenije povećalo, pa sada služi kao priličan udeo na ciljnom tržištu, uključujući i Kosovo, gde se na privatne univerzitete gleda kao na najprohodniju cestu ka vrednoj diplomu. I Kosovo istražuje kako privatna preduzeća mogu da premoste praznine u svom razvoju podataka koristeći informacionu tehnologiju u privatnom vlasništvu za prikupljanje i analizu kritičnih statistika o stanovništvu;

- **Jačanje društvenog sklada:** privatna preduzeća raspolažu jedinstvenom vrstom fluidnosti koja spaja ljude iz različitih etničkih grupa, religija i pola tokom svakodnevnih susreta motivisanim njihovim interesima. U društvu koje je prepuno enklava kao što je Kosovo, postoji značajan potencijal da ljudi počnu da preduzećima upravljaju onime čime ne mogu da upravljaju kroz politiku i to u okviru mirnog i međusobno prosperitetnog suživota. Prisustvo žena, invalida i multietničkih grupa u privatnim preduzećima jeste merilo društvene uključenosti. Dok je zapošljavanje u javnim preduzećima obavezno da popuni kvote za ugrožene i isključene grupe, privatna preduzeća nisu

obavezna da se prilagođavaju takvim ograničenjima. Mnoge žene na Kosovu, na primer, i dalje vide privatna preduzeća kao krhku i „nepodesnu“ liniju rada i traže da rade ili u javnim preduzećima ili nigde drugde. To se, u određenoj mjeri, odražava na položaj žena u siromašnijim zajednicama na Kosovu, gde se ne smatra da je odgovarajuće da se žene takmiče sa muškarcima u poslu na privatnoj osnovi. Veća jednakost polova u privatnim preduzećima se može smatrati i za sredstvo i za kraj uspostavljanja jednakosti polova u društvu;

Bez obzira na već pomenuti pozitivan doprinos, mnoge zemlje u razvoju i tranziciji nisu u stanju da u punoj meri iskoriste ponuđene prednosti privatnih preduzeća. Postoje mnoge potencijalne zamke za efikasna, odgovorna privatna preduzeća u kontekstu tranzicije kao što je Kosovo. Među njima su:

- **Slabo regulatorno i radno okruženje:** razvojni konteksti često nemaju odgovarajuće osnove za aktivnosti privatnih preduzeća. Među te osnove ubrajamo i transparentan i sistematično primenjivan zakonodavni okvir za komercijalne, carinske, imovinske i ugovorne zakone. Predvidljiva pravila koja se sprovode i izvršavaju na pošten način, zajedno sa efikasnim mehanizmima za rešavanje sporova, su od suštinskog značaja za preduzetnike kako bi se uključili u dugoročne aranžmane koji im pružaju priliku da ulože investicije, da se u određenom razmeru povećaju, da uvode novine i prošire svoje znanje i prednosti. Nepoštena pravila, korupcija, proizvoljno izvršavanje pravila i drugi opterećujući uslovi i

neefikasni poslovni običaji remete privatne delatnosti i sužavaju kapacitete privatnih preduzeća. Pored toga, privatnim preduzećima je potrebna stabilna politika i institucionalno okruženje koje uspostavlja i održava „pravila“ tržišta, efikasnu fizičku infrastrukturu (struja, putevi i telekomunikacije) i odgovarajuće tržišne infrastrukture i usluge. Međutim, na Kosovu, kao i u mnogim drugim razvojnim kontekstima, „pravila tržišnog rada“, u koja ubrajamo prijem, radna i izlazna pravila, su neprilična, a neophodna pravna i regulatorna funkcija institucija je neredovna. Mnoge zemlje u razvoju i tranziciji imaju prevelike proceduralne uslove koji se tiču procedure za registraciju preduzeća i izdavanje dozvola, složena radna i porezna pravila i neadekvatna stečajna pravila, što stvara dodatne prepreke

za aktivnosti privatnih preduzeća, ograničavajući konkurentan pristup prilikama na tržištu i povećavajući troškove prijema u formalan sektor. U međuvremenu, institucije možda nisu u položaju u kojem mogu da podrže pravila zbog ograničenja kapaciteta ili zato što zvaničnicima vlasti ne nude prave podsticaje što dovodi do slabog, često proizvoljnog, izvršavanja pravila i do korupcije. Siromašni će verovatno biti prve žrtve „bezakonja“ i neregulisanosti privatnih preduzeća koji im možda i obezbeđuju radna mesta, ali ne i pristojan posao (čime se delimično objašnjava visok procenat nezaposlenosti među siromašnima na Kosovu).

- **Naglasak na isključiv rast:** u sredinama u kojima privatna preduzeća u velikoj meri pripadaju

Kada je tržište konkurentno na njega počnu da ulaze nova preduzeća, pa ona koja su efikasna uspeju, a veliki broj ne uspe i izađe sa tržišta. Studije pokazuju da postoji čvrsta povezanost između efikasne politike konkurentnosti i rasta (Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj, 2006. godine). U konkurentnom tržištu, preduzeća moraju da pronađu nove načine da proizvode i plasiraju svoje proizvode i usluge kako bi postigli efikasnije ciljeve. Učinak uspešne konkurencije na humani razvoj potiče od nižih cena, varijacija u izboru i poboljšanog kvaliteta. Pored toga, konkurentno tržište stvara prilike za zapošljavanje i povećava podsticaje za preduzetničke inicijative. Ukoliko firma ostvari visoku konkurentnost na domaćem tržištu, onda može da počne da se natiče i na međunarodnom nivou, a to dovodi ne samo do povećanja prihoda preduzeća, nego i do dobrobiti zaposlenih i države u celini. Poljoprivrednici će imati koristi od konkurentnog tržišta, a poljoprivreda je veoma važna za smanjenje siromaštva. Statistike pokazuju da 75% ljudi koji žive u ruralnim područjima sa manje od jednog američkog dolara dnevno u velikoj meri zavise od proizvodnje prirodne poljoprive. Konkurentno tržište ih dovodi u povoljniji položaj za kupovinu polaznih investicionih sredstava, organizovanje prevoza i prodaje krajnjih proizvoda, uključujući i obradu dodate vrednosti (Komisija o humanom razvoju, 2004. godine).

sferama sive ekonomije i lako padaju pod dominaciju moćnih posebnih interesa, obično dolazi do isključivog, radije nego do uključivog rasta. Jednostavno rečeno: bogati postaju bogatiji, a siromašniji postaju izolovaniji. Preterano obraćanje pažnje na krajnju liniju bruto domaćeg proizvoda i promovisanje makroekonomskog rasta (posebno kada država raspolaže robnim sredstvima poput nafte i minerala, kao što je to slučaj sa Kosovom) znači da stvaranje obilja može da zaobiđe one kojima je pomoć najpotrebnija. Radna mesta se otvaraju bez razmišljanja o tome gde se otvaraju, kome su dostupna i da li su efikasna u podizanju siromašnih iz siromaštva. Makro-mikro ekonomska ravnoteža koja nije prijateljski nastrojena prema uključivanju je najverovatniji poligon borbe lokalnih preduzetnika, u koje ubrajamo i one sa ograničenim primanjima, sa ograničenim pristupom proizvodnim resursima, npr. znanju i kapitalu, što, opet, utiče na njihovu sposobnost da povećaju poslovanje u određenom razmeru. Pored toga, velika činovnička preduzeća u zemljama u razvoju često guše preduzetničku energiju i inicijativu, okorištavajući se slabim institucionalnim okruženjem da bi podigli antikonkurentne štitive i zaštitili svoj dominantan položaj. Visoki povezani rizici, posebno sa mikro, malim i srednjim preduzećima, da li stvarni ili pretpostavljeni, ograničavaju proširenje pristupa finansijskim sredstvima. Banke u tim zemljama se suočavaju sa ograničenom zaštitom u slučaju neispunjenja ugovornih obaveza i imaju visoke

troškove ili ne mogu da dobiju informacije kojima mogu da veruju, posebno zato što mnogim zemljama nedostaju pravila za deljenje informacija o bonitetu. Ovi faktori obično stvaraju povećane kamatne stope i smanjenje obima pozajmljivanja, uspostavljajući i cenovne i količinske prepreke za rast preduzeća. Kada postane presloženo ili preskupo da se osnuju formalna preduzeća, na njihovom mestu počne da raste siva ekonomija koja stvara dalje neujednačene poligone za preduzeća i nudi ograničena rešenja za smanjenje siromaštva. Produktivnost rada teži da bude mnogo manja u okvirima sive ekonomije, prava i zaštita radnika stoje loše u poređenju sa istima u okviru zvaničnog sektora. Takođe, zbog toga što takva preduzeća potpadaju pod domene sive ekonomije, potrošači nemaju garancije proizvoda i često nemaju drugog izbora nego da kupuju robu neodgovarajućeg standarda kvaliteta i bezbednosti. Dalje, većina novih preduzeća u zemljama u razvoju se osnivaju čisto zato što pojedinci nisu u stanju da nađu zaposlenje u zvaničnim sektorima, pa odluče da se isprobaju kao preduzetnici. Takvim preduzećima u većini slučajeva nedostaje i pristojan početni kapital i dovoljno znanja u upravljanju preduzećima i tehničkog znanja i iskustva. Stoga, takva preduzeća mogu da napreduju samo u poslovnim područjima koja ne nose veliki kapital (početni i radni) i tehničko znanje i umeće. Među njima su, većinskim delom, preduzeća niske vrednosti i često niskog kvaliteta roba ili usluga. Zbog niskih prepreka za ulazak, takva područja

poslovanja privlače mnoštvo početnika što stvara situaciju stalne prevelike ponude. Prema tome, profitne margine ovih preduzeća na Kosovu, kao i njihovi prihodi i potencijal za pravljenje investicija, ostaju na niskom nivou.

- **Ekološke implikacije:** tamo gde profit uzima prioritet u odnosu na društvenu odgovornost, privatna industrija je jedna od najgorih krivaca širom sveta zbog neodrživog korišćenja prirodnih resursa i pravljenja štete po životnu sredinu. Kosovo već snosi veliko nasleđe zagađenja životne sredine i ekološkog kolapsa iz dana kada je ležao u srcu teške industrije u vlasništvu Jugoslavije. Iako je većina poljoprivrednih i industrijskih postrojenja na Kosovu uspravna, pitanja upravljanja resursima za proizvodnju energije kod kuće i prekomorske trgovine ostaju otvorena. Rudnici mrkog uglja i olova Trepča još uvek čekaju na vađenje u novom, privatizovanom uređenju. Manja preduzeća na Kosovu takođe nanose štetu šumama putem bespravne seče, začepljaju vode otpadom i doprinose sveprisutnom odlaganju smeća na javne površine. Poštovanje zakona o ublažavanju štete po životnu sredinu se dokazalo kao skupo i neizvodljivo i sa ogromnim implikacijama za životni standard na Kosovu u budućnosti.

Na kraju treba reći da je uloga privatnih preduzeća u humanom razvoju veoma važna širom sveta, a posebno je na centralnom mestu unutar jedinstvenih izazova sa kojima se Kosovo suočava. Privatna preduzeća predstavljaju glavni oslonac za prevazilaženje siromaštva pružanjem rasta, podsticanjem

preduzetničkih inicijativa i stvaranjem novih radnih mesta i stabilnog života. Pored toga, privatna preduzeća mogu da povećaju učinkovitost osnovnih uslužnih delatnosti koje će osnažiti siromašne poboljšanjem infrastrukture i pružanjem zdravstvenih i obrazovnih sistema. U razvijenim privatnim preduzećima, poštena tržišna konkurentnost napreduje, a njen uticaj na humani razvoj se pokazuje kroz niže cene, varijaciju izbora, lakši pristup i poboljšan kvalitet roba i usluga. Štaviše, prevazilaženje prepreka koje sprečavaju proširenje privatnih preduzeća ili koje podstiču proširenje u društveno neodgovornom smeru zahteva promišljen i složen odgovor i angažman vlasti, preduzeća i zajednice.

0.4 Ka profitabilnijem međusobnom partnerstvu

Ovaj izveštaj se usmerava na vezu između razvoja privatnih preduzeća i zapošljavanja kao načina za podsticanje humanog razvoja na Kosovu. Izveštaj pristupa cilju rasta sa tačke gledišta uključivanja: odn. povećanje potražnje za poslom zbog rasta privatnih preduzeća znači da veći deo aktivnog stanovništva može da uživa u većoj zaradi što je najbolja odskočna daska na putu iz rasprostranjenog siromaštva. U izveštaju se istražuju i preduzeća u individualnom vlasništvu i pristojan posao u smislu

„Proširenje bruto domaćeg proizvoda je od suštinskog značaja za proširenje mnoštva humanih prilika. Ali karakter i distribucija privrednog rasta se mere unapređivanjem života ljudi“

Mahbub Ul-Haq

većem od pukih ostvaritelja prihoda. Oni se gledaju kao fundamentalni faktori za razvoj humanog dostojanstva, kao glavni faktor u društvenom skladu i kao veza sa znanjem, zdravljem i životnim prilikama budućih generacija.

Ovaj izveštaj je organizovan u četiri poglavlja. Prvo poglavlje gleda strukturu privatnih preduzeća i tržišta rada na Kosovu kroz prizmu pravičnosti. U drugom poglavlju se definišu glavne prepreke za razvoj privatnih preduzeća sa tačke gledišta uključivog rasta i u njemu se sagledaju strukturni, strateški i društveno-kulturni faktori koji utiču na prilike privatnih preduzeća da obezbede prednosti humanog razvoja. Treće poglavlje istražuje kako te prepreke utiču na preduzeća i na zajednice koje ih okružuju. Četvrto poglavlje je usmereno na privatna preduzeća u društvenom kontekstu Kosova i na potencijale za inovativan i dinamičan odnos između privatnih preduzeća i humanog potencijala. Poslednje poglavlje pruža zaključke i preporuke politike za kritične godine koje su pred Kosovom.

Analiza tržišta kroz prizmu pravičnosti

“Paradigma humanog razvoja pruža vanu uslugu u propitivanju automatske veze između proširenja prihoda i širenja humanih izbora.”

Mahbub Ul-Haq

1.1 Tržišni profil Kosova

Kosovo je jedna od poslednjih zemalja u Evropi koja vrši tranziciju na tržišnu ekonomiju. Proces tranzicije je započeo sa veoma teške polazne tačke. Kosovo ima dugu istoriju privrednih i finansijskih sistema kojima dominira država, čime se ograničavaju razmere, obim i iskustvo privatne privrede. Tokom devedesetih godina, privreda je patila dugi niz godina zbog loše politike, nedostatka domaćih institucija, slomljene spoljne trgovine i finansijskih veza, međunarodnih sankcija i nedostka investicija i deindustrijalizacije. Posle 1999. godine, ulaganjem zajedničkih napora zajedno sa međunarodnom zajednicom, postignut je značajan napredak u pogledu posleratne obnove i uspostavljanja novih institucija.

Nakon završetka rata, privredni rast je dostigao duple cifre, uglavnom zbog međunarodne pomoći. Međutim, industrijska kičma Kosova je bila slomljena. Mnoga preduzeća u društvenom vlasništvu²⁰ su izašla iz posla kada su postala izložena teškim budžetskim ograničenjima i konkurenciji. Druga su se smanjila prihvatanje poslovnih projekata i rasipanje tehnoloških viškova kako da bi postigla privredno učinkovitu veličinu. Od 2005. godine, stope rasta, iako stabilne, su postale lenje,

a su u narednim godinama dozele prosek od oko 4%²¹. Ovakva stopa rasta je u velikoj meri bila podstaknuta potrošnjom i javnim rashodima podstaknutih inostranom pomoći (posebno u prvih nekoliko godina nakon rata) i prilivom doznaka. U među-vremenu, uprkos stalnom porastu, investicije su se smatrale nedovoljnim za pojačavanje domaće proizvodnje. Ovakav obrazac rasta nije mogao da ispuni potrebe koje je zahtevao razvoj zemlje i nije uspeo da se pretvori u bolji životni standard za građane, s obzirom da ni nezaposlenost, ni siromaštvo nisu njime smanjeni²².

Trenutno, bruto domaći proizvod na Kosovu iznosi oko 4,7 milijardi evra, sa nešto više od 2,000 evra godišnjeg prihoda po glavi stanovnika (Međunarodni monetarni fond, 2011. godine), što predstavlja polovinu prihoda u Bosni i Hercegovini, oko trećinu u Makedoniji i Albaniji i oko četvrtinu u Srbiji. Uticaj globalne finansijske i privredne krize na privredu na Kosovu je relativno nizak, što odražava ograničen nivo integracije privrede Kosova u okvire šire privrede. Kriza se oseća na umeren način, kroz smanjenje izvoza²³, stranih investicija i priliva doznaka, dok su druge zemlje u regionu bile mnogo pogođenije. Ipak, Kosovo mora da pristupi značajnom ubrzanju rasta ukoliko želi da postigne regionalne nivoe prihoda. Prema procenama Svetske banke izvršenim

*Glavni problem
privrede na
Kosovu i dalje
predstavlja
oslanjanje na
neodržive izvore
rasta*

2010. godine, potrebno je da privreda na Kosovu raste po stopi od 10% godišnje u periodu od deset godina da bi postigla stopu prihoda u Albaniji (ako se pretpostavi da će privreda Albanije nastaviti u istom periodu da raste 5,5% godišnje). Da bi postigla trenutnu stopu bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika Crne Gore koji iznosi 5,700 evra, privreda na Kosovu treba da raste 12% godišnje cele decenije.

Inflacija, koja je držana pod kontrolom duži period vremena je nedavno skočila za čak 8%²⁴, podstaknuta povećanjem cena hrane i energije, uglavnom uvezene robe. Spoljnotrgovinski bilans Kosova je i dalje znatno negativan, a deficit tekućeg računa postiže više od 15% bruto domaćeg proizvoda, čak i nakon velikog priliva doznaka (koji čine oko 12% bruto domaćeg proizvoda) i inostrane pomoći (9%). Porezi na uvoz još uvek čine nesrazmeran iznos bruto domaćeg proizvoda na Kosovu. Izvoz robe pokriva samo oko 14% uvoza. Prema navodima carina na Kosovu, 2010. godine, ukupna cifra označena za izvoz je iznosila oko 293 miliona evra od kojih je 90% ostvareno sa trgovinskim tržištima Evropske unije. U međuvremenu, oko 2,14 milijardi evra uvoza na Kosovo je zabeleženo, uglavnom, sa makedonskim, srbijanskim i nemačkim trgovinskim tržištima.

Kosovo je pokazalo dobar napredak u uspostavljanju i jačanju kapaciteta svojih tržišnih institucija. Poreska uprava i carinske vlasti na Kosovu imaju razumne sisteme. Poreska opterećenja za preduzeća su relativno skromna. Usvojen je, uopšteno govoreći, dobar pravni okvir (iako sa nedovoljnim praćenjem i kontrolom u sprovođenju), kao i relativno dinamičan bankarski sektor. Uopšteno govoreći, i politički sistemi su takođe pozitivno nastrojani prema privatnim preduzećima. Na političkom nivou, organizacija Freedom

House ocenjuje Kosovo kao delimično slobodnu državu, svrstavajući je rame uz rame sa većinom država u regionu. Slično tome, Kosovo se svrstava u blizinu svojih suseda u pogledu institucionalnog razvoja i upravljanja i ima slično rangiranje na osnovu pokazatelja upravljanja Svetske banke²⁵.

Međutim, ostali ozbiljni problemi su neadekvatno rešeni i nastavljaju da ograničavaju rast i otvaranje novih radnih mesta. U smislu poslovnog okruženja, Svetska banka (2011. godine) je rangirala Kosovo na 119. mestu među poretom 183 zemlje: taj nivo je nepovoljan i predstavlja prepreku za lokalna preduzeća i obeshrabruje strane investitore. Nizak nivo stvaranja radnih mesta i nedostatka prilika proširuje jaz u prihodima, stope nezaposlenosti su visoke, posebno među mladima, u poređenju sa stopama u regionu: iako je generalno stabilna, stopa nezaposlenosti ostaje na izuzetno visokom nivou (2009. godine je iznosila oko 43% nakon kratkog pada sa 45% koliko je izmereno 2006. godine, sa stopom nezaposlenosti mladih koja iznosi 73%). Iako je stvarna stopa zaposlenosti verovatno viša nego što se prikazuje u zvaničnim podacima (što odgovara postojanju ogromne sive ekonomije na Kosovu), ove cifre su ipak uznemirujuće visoke.

Uopšteno govoreći, glavni problem za privredu Kosova i dalje predstavlja oslanjanje na neodržive izvore rasta koji se, između ostalog, sastoje od stranih podsticaja, uvoza robe za prodaju velikoj i bogatoj zajednici iseljenika, priliva doznaka iz inostranstva i upravljanja troškovima. Preduzeća sa crnog tržišta takođe igraju ulogu u ostvarivanju prihoda na Kosovu iako postoji malo podataka o proporciji njihovih uticaja. Do danas je bilo previše naglaska na eksploataciji robe i trgovine i nedovoljno naglaska na

razvoju humanog kapitala i humanih kapaciteta za izgradnju izbalansiranih, društveno-integriranih i privatnih preduzeća.

1.2 Profil tržišta rada : trendovi u pristupu i isključivanju

Podaci o kvaliteti radnog tržišta u posleratnom Kosovu su ograničeni, delimično zbog nedostatka popisa stanovništva i okvira pouzdanog uzorka. Međutim, uprkos razlikama u preciznim ciframa u podacima iz različitih izvora prikupljenih u različito vreme, svi do jednog predstavljaju veoma sumornu sliku tržišta rada na Kosovu. Ovaj odeljak se oslanja na sekundarne, ranije podatke različitih agencija i preduzeća za anketiranje kako bi pružio pregled ovog tržišta rada. Ovde će takođe biti reči o kvantitativnim merama za zapošljavanje, o nezaposlenosti i učešću radne snage, zajedno sa demografskim i društveno-privrednim karakteristikama različitih kategorija tržišta rada (neučesnika, gde je to moguće) i dimenziji „kvaliteta“ zapošljavanja u smislu radnih uslova i socijalne zaštite. Na kraju, u ovom odeljku će se takođe istaći sve rodne ili etničke razlike koje mogu biti prisutne u vezi sa gore navedenim ishodima tržišta rada.

Dva glavna izvora za podatke o zaposlenosti na Kosovu su Ankete radne snage koje je sproveo Zavod za statistiku Kosova i Godišnji izveštaji o radu i zapošljavanju Ministarstva rada i socijalne zaštite. Podaci iz Ankete radne snage su nesporno pouzdaniji jer sadržavaju informacije

o neregistrovanom i registrovanom zaposlenju (za razliku od Izveštaja o radu i zapošljavanju Ministarstva rada i socijalne zaštite za 2010. godinu)²⁶.

Podaci pokazuju da je **stopa nezaposlenosti muškaraca i žena** na Kosovu poslednjih godina oscilirala oko alarmantnih 40-50%. Takva stopa je mnogo puta veća od svake zamislive cifre u državi sa razvijenom privredom, ali i znatno veća od stope nezaposlenosti u privredama u tranziciji jugoistočne Evrope gde su jedne te iste godine zabeležene najviše stope nezaposlenosti (Makedonija 34%, Bosna i Hercegovina 23%, Crna Gora 17%)²⁷. Podela podataka po rodu pokazuje veću nezaposlenost među ženama: stopa nezaposlenosti među ženama iznosi 57% što je za 16 procentnih poena više nego kod muškaraca.

Stope učešća **radne snage na Kosovu po polu** su jednako obeshrabrujuće. Nizak nivo učešća radne snage podrazumeva stepen nezadovoljstva sa potencijalom tržišta rada. Mnogi od onih koji su isključeni iz redova radne snage su voljni i sposobni da rade, ali su jednostavno odustali od potrage za poslom²⁸. Ako u obzir uzmemo učešće radne snage, videćemo da se jaz među polovima na Kosovu produbljuje i u pogledu zapošljavanja. Učešće muškaraca je više nego duplo od učešća žena (67 i 29% za svaku grupu

„Za većinu upražnjenih radnih mesta je potrebno radno iskustvo, koje većina nas nema. Takođe je teško dobiti položaj pripravnika preko kojega bismo mogli eventualno nekada dobiti i posao.“

(Fokusna grupa sa mladima)

	Stopa nezaposlenosti (%)	Stopa učešća (%)	Odnos zaposlenosti (%)
Svi	45	48	26
Žene	57	29	12
Muškarci	41	67	40

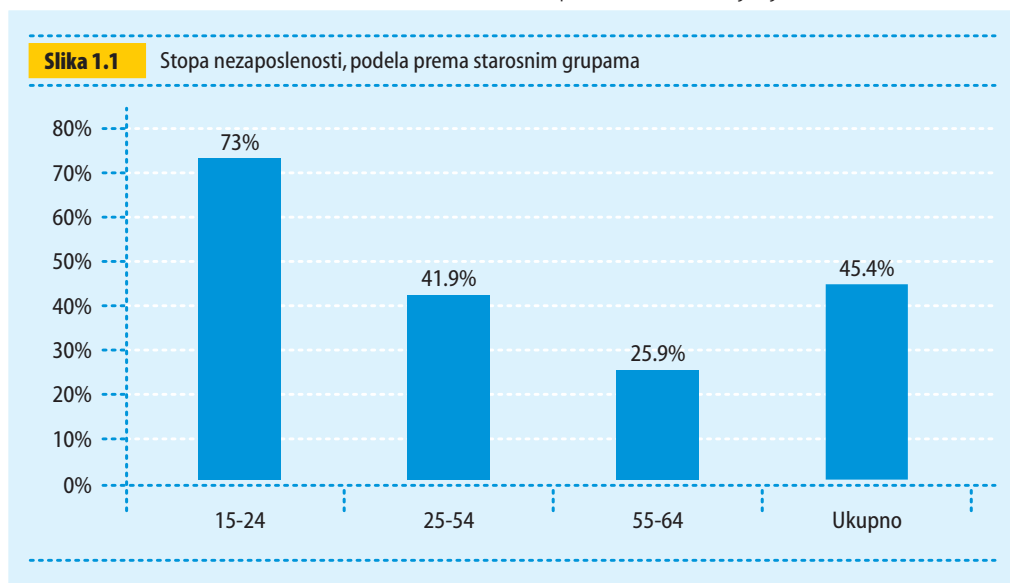
Prilagođeno od strane autora, na osnovu podataka iz Statističkog zavoda Kosova (2009. godina)

posebno, u odnosu na prosek učešća ženske radne snage u Evropskoj uniji koja iznosi 64%). Od svakih deset žena radnog uzrasta, manje od tri učestvuju na tržištu rada²⁹. Kombinovanjem podataka o učešću radne snage i zapošljavanja se dobija da je odnos zaposlenosti muškaraca više nego tri puta veći od zaposlenosti žena (40 i 12%, za svaku grupu posebno). Ukupno gledano, samo jedan od četiri lica radnog uzrasta na Kosovu je zaposlen.

Rezultati zapošljavanja po starosnoj dobi se znatno razlikuju. Prema navodima Zavoda za statistiku Kosova (2009. godine), stopa nezaposlenosti

je posebno visoka među mladima (tj. uzrasta između 15 i 24 godine) i iznosi 73%, smanjuje se povećanjem starosti i dostiže 42% za starosnu grupu između 25 i 54 godina i 26% za starosnu grupu između 55 i 64 godina života (v. sliku 1.1). Međutim, Zavod za statistiku Kosova (2009. godina, str. 24) primećuje da je povoljnija cifra u poslednjoj grupi verovatno rezultat toga što pojedinci sami izlaze iz redova radne snage zbog prevremene penzije ili zato što su obeshrabreni.

Rezultati zaposlenosti po etničkoj pripadnosti pokazuju da su određene grupe ili isključene iz radne snage ili su izabrali da ne učestvuju u redovima radne snage (samoisključenje: kombinacija unutrašnjih kulturnih sistema vrednosti koji žele da očuvaju granice i osećaj neželjenosti od strane spoljne dominantne sile). Pripadnici zajednice koju čine etnička manjina Roma, Aškalija i Egipćana, na Kosovu su u najnepovoljnijem položaju među etničkim grupama, sa odnosom zaposlenosti koji je šest i dvanaest

Zavod za Statistiku Kosova 2009. godine

„Svi Romi nailaze na poteškoće u potrazi za poslom. Sama činjenica da smo Romi otežava stvari. Situacija u pogledu zapošljavanja u javnim institucijama je teška jer je potrebno da imate prave veze, koje pripadnici zajednice Roma jednostavno nemaju.“

(Fokusna grupa sa pripadnicima zajednice Roma, Aškalija i Egipćana)

procentnih poena niži nego kod Srba i Albanaca, za svaku grupu posebno.

Čini se da je **stepen postignutog obrazovanja** usko povezan sa učešćem radne snage i rezultatima zapošljavanja. Pokazuje se tendencija

da privredno neaktivni pojedinci nisu završili više nivoa srednjeg obrazovanja (73% nije, a 24% jeste). Osim toga, što su pojedinci obrazovaniji, verovatnije je da će biti zaposleni. Kao što se vidi na Slici 2.2, oni koji su završili visokoškolsko obrazovanje uživaju stopu zaposlenosti koja je oko 42% veća nego kod onih koji nisu završili više od višeg stepena

TABELA

1.2

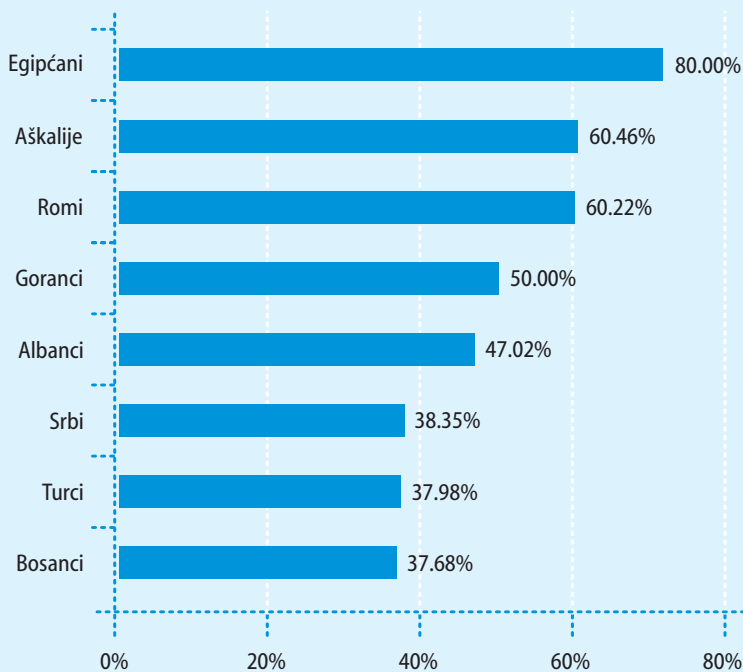
Odnos zaposlenosti mladih prema etničkoj pripadnosti

	Odnos zaposlenosti (%)
Svi	28
kosovski Albanci	29
kosovski Srbi	23
RAE	17

Corbanese i Rosas 2007. godine

Nije iznenađujuće da mnogo više pripadnika zajednice koju čini etnička manjina Roma, Aškalija i Egipćana na Kosovu ne mogu da nađu posao od pripadnika bilo koje druge etničke grupe.

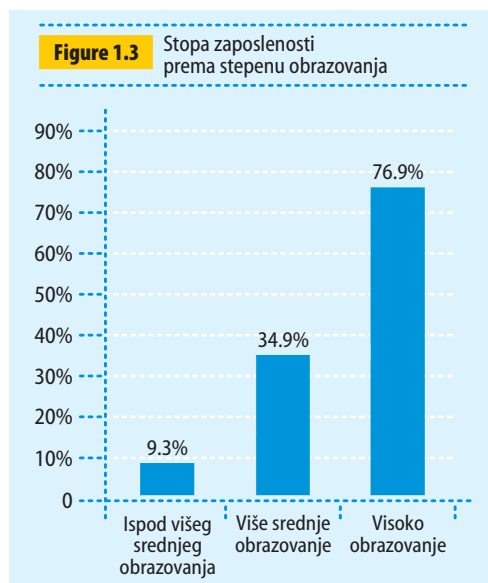
Slika 1.2 Postotak potražilaca za poslom prema etničkoj pripadnosti

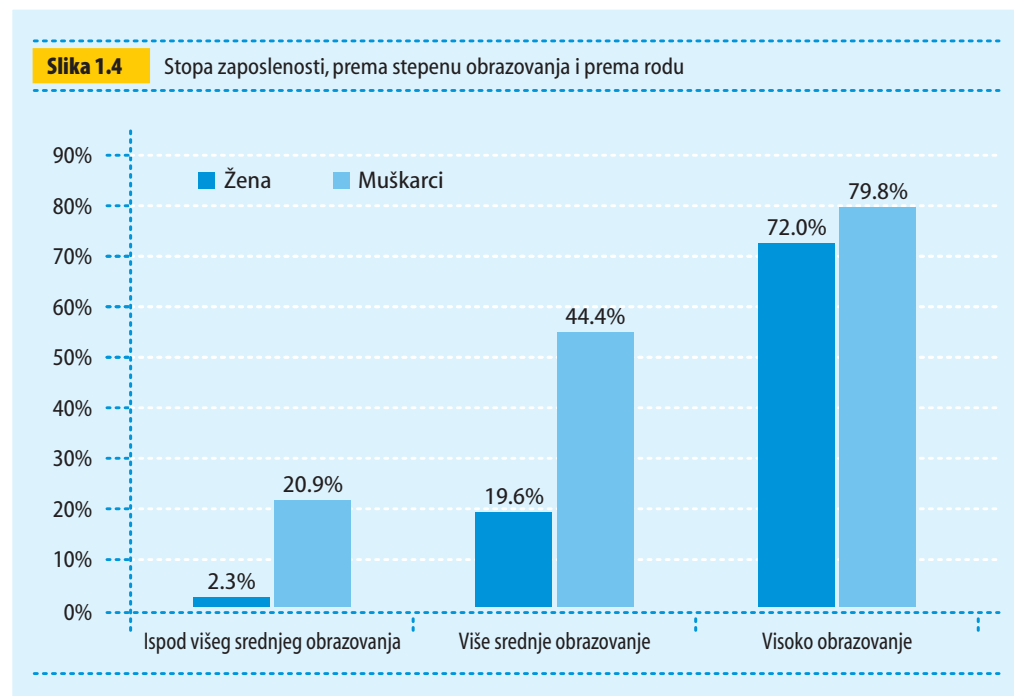
Anketa o prilivu doznaka na Kosovu, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, 2010. godine

srednjeg obrazovanja i 66% veća nego kod onih koji nisu završili taj stepen obrazovanja.

Postizanje visokog školskog obrazovanja, posebno, ne samo da je povezano sa izvršavanjem poslova tržišta rada, nego i smanjuje rodne razlike. Slika 1.3 jasno pokazuje kako se jaz između polova koji iznosi između 19 i 24 procentnih poena kod nižih obrazovnih nivoa smanjuje na manje od osam procentnih poena na primeru pojedinaca koji su završili visoko obrazovanje. Ukratko, žene koji su završile visoko obrazovanje učestvuju i takmiče se ravnopravnije sa muškarcima na tržištu rada.

Zavod za statistiku Kosova 2009. godine

Zavod za statistiku Kosova 2009. godine

1.3 Izvori pristojnog posla spremnog na rast, podaci po sektorima

Gde bi Kosovo moglo da potraži izgradnju potražnje za pristojnim poslom? Stvaranje novih radnih mesta i, posebno, stvaranje pristojnih radnih mesta, je do sada zaostajalo posle relativno stabilnog postkonfliktnog privrednog rasta na Kosovu³⁰. Pored toga, iako su donosioci odluka i investitori na Kosovu u potpunosti posvećeni stvaranju novih radnih mesta, manje su zabrinuti po pitanju vrste radnih mesta, njihove dostupnosti siromašnima, njihovom potencijalu za izgradnju kvalifikacija i uslovima i zaštite na radu. Anкета tržišta rada koja je sprovedena 2007. godine³¹ pruža podatke o kvalitetnim dimenzijama zapošljavanja mladih, koje mogu da ukažu na uslove na tržištu rada u celini. Rezultati pokazuju da samo manji procenat mladih ljudi ima pristojan posao, ako ga sudimo po merama bezbednosti, uslova rada i zaštite na radu. Od svih pristojnih poslova 96% nalaze se u javnim preduzećima.

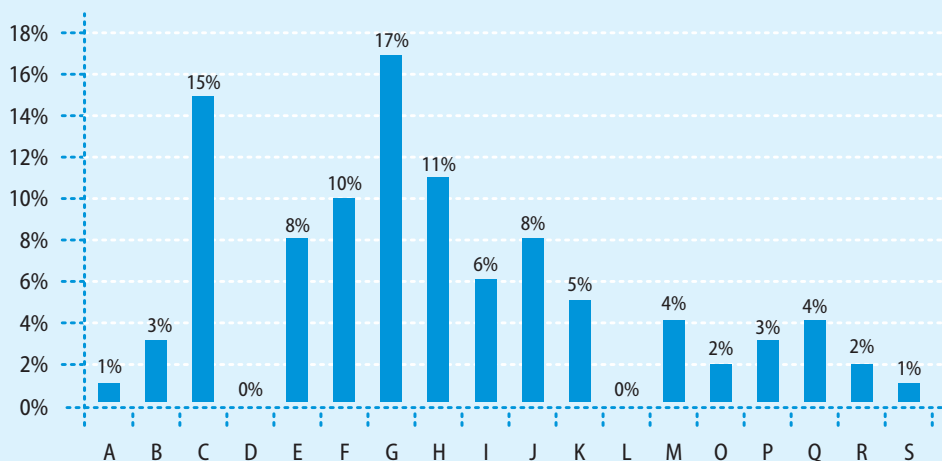
U međuvremenu, broj stanovnika na Kosovu brzo raste, a otprilike 25-35 hiljada mladih ljudi svake godine uđe u tržište rada³³. Ako Kosovo želi da poveća pravičnost u učešću u radnoj

snazi i pristupu tržištu (tj. ako ćemo da vidimo više žena, mladih i etničkih manjina u redovima radne snage koji će na kraju dobiti posao), onda će pritisci na njegovo tržište izlaza samo rasti. Sa postojanjem ogromnih i neučinkovitih javnih preduzeća, nove članove na tržištu rada će morati apsorbovati privatna preduzeća. Privatna preduzeća se, dakle, nalaze u središtu napora da stimulišu izvore koji su spremni na rast i pristojan rad koji promoviše i život i dostojanstvo.

Stopa zaposlenosti po sektorima na Kosovu trenutno pokazuje stavljanje ogromnog akcenta na usluge koje zahtevaju nisku kvalifikovanost radnika, kao što su trgovina na veliko i trgovina na malo odn. popravka motornih vozila i motocikala (sektor G: 17% radne snage privatnih preduzeća) i proizvodni sektor (sektor C: 15%). Sektori za smeštaj, izgradnju, vodu i upravljanje otpadom i informacionu tehnologiju, u proseku učestvuju sa samo oko 8-10%. Sektori visoko kvalifikovanih usluga kao što su finansijske usluge, profesionalne, naučne i tehničke aktivnosti i obrazovno-zdravstvene usluge, doprinose u proseku oko 4% u zapošljavanju.

Kako sektori koji zahtevaju nisko-kvalifikovanu radnu snagu doprinose većini radnih mesta, prosečna mesečna

Slika 1.5 Doprinos različitih sektora zapošljavanju

Poreska uprava Kosova, Penzioni fond Kosova

plata u privatnim preduzećima na Kosovu je niska i kreće se oko 260 evra³³. Taj podatak se ne razlikuje u prevelikoj meri od podataka iz

Iznos prosečne plate se povećava kod zaposlenika sa postdiplomskim kvalifikacijama.

Sektori	Opis	Sektor	Opis
A	Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	L	Aktivnosti vezane za nekretnine
B	Rudarstvo i industrija vađenja ruda i kamena	M	Stručne, naučne i tehničke aktivnosti
C	Proizvodnja	N	Administrativne i službe podrške
D	Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacijom	O	Javna uprava i odbrana; Obavezno socijalno osiguranje
E	Vodosnabdevanje, kanalizacija, upravljanje otpadom i aktivnosti remedijacije	P	Obrazovanje
F	Građevinarstvo	Q	Aktivnosti vezane za zdravlje ljudi i socijalni rad
G	Trgovina na veliko i malo; Popravka motornih vozila i motocikala	R	Umetnost, zabava i rekreacija
H	Prevozne i usluge skladištenje	S	Druge uslužne delatnosti
I	Delatnosti smeštaja i ishrane	T	Aktivnosti domaćinstva u svojstvu poslodavaca; Aktivnosti vezane za proizvodnju nesvrstanih roba i usluga za ličnu upotrebu domaćinstava
J	Informacije i komunikacije	U	Aktivnosti eksteritorijalnih organizacija i tela
K	Finansije i osiguranje		

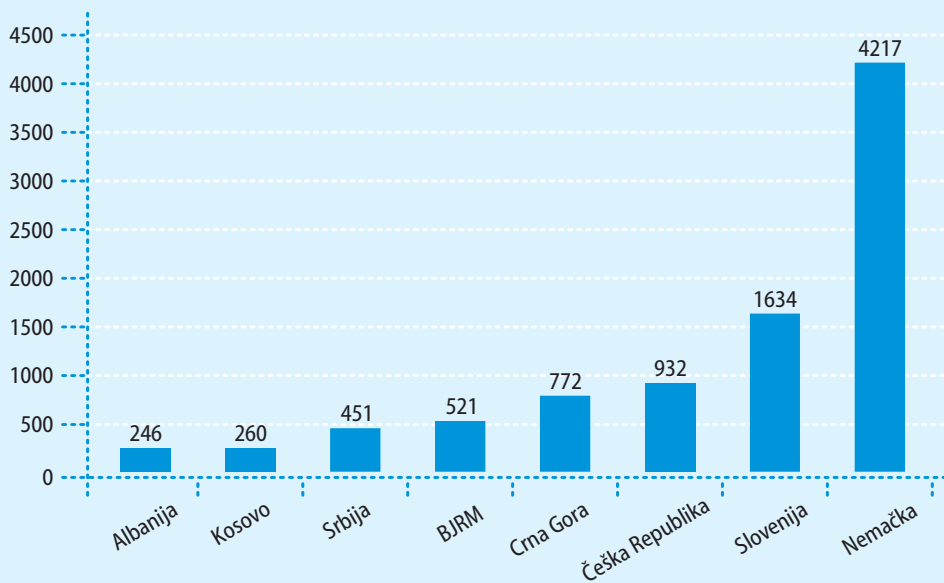
Poreska uprava Kosova, Penzioni fond Kosova

Napomena: Podaci iz sektora koji su uglavnom u javnom vlasništvu su isključeni iz okvira istraživanja.

Albanije, ali je platni nivo ipak znatno manji nego u drugim zemljama u regionu. Na primer, prosečna plata na Kosovu iznosi pola prosečne plate u Srbiji i Bivšoj jugoslovenskoj republici Makedoniji i trećinu plate u Crnoj Gori.

Sa pozitivne strane, **rast zaposlenosti po sektorima** se generalno širi. Privatna preduzeća su 2010. godi-ne zapošljavala 12% više stalno zaposlenih radnika nego tokom prethodne godine. Sektori koji su najviše doprineli

Slika 1.6 Prosečna mesečna plata (u evrima) u centralnoevropskim zemljama i državama na Balkanu

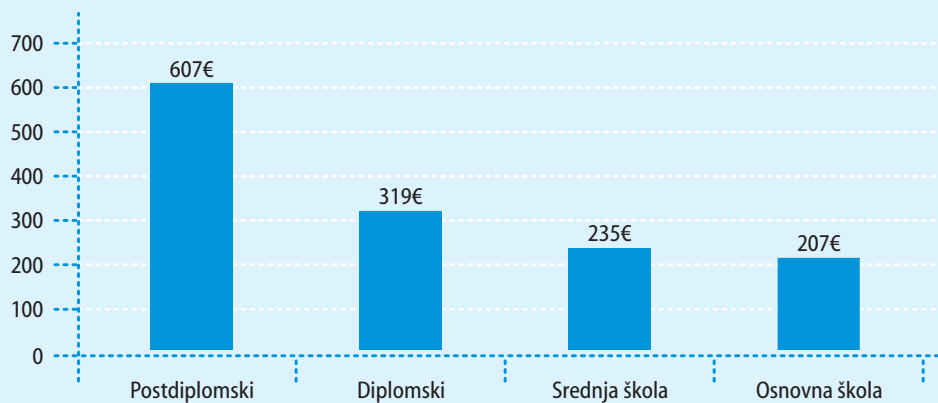

EuroStat 2010

povećanju zaposlenosti: građevinarstvo (povećanje zaposlenosti od 31%), poljoprivreda (19%), sektor uslužnih delatnosti kao što su hoteli, restorani i kafići (11%) i zdravstvene usluge (7%). S druge strane, zaposlenost u sektoru proizvodnje je tokom ovog perioda opala za 2%.

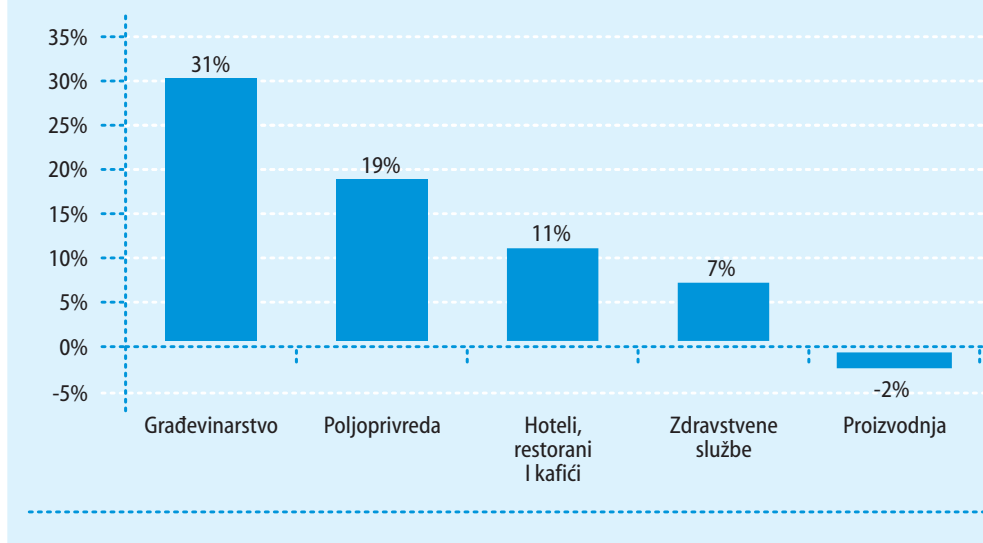
Brzi rast u građevinarstvu na Kosovu je usledio uglavnom zbog ulaganja velikih javnih investicija u poslednjih nekoliko godina i faze posleratne obnove koja je trajala od 1999. godine. U poslednje tri godine, vladini troškovi su usmereni na projekte infrastrukture, kao što je izgradnja puteva i škola.

Slika 1.7 Prosečna plata prema stepenu akademskih kvalifikacija

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

Slika 1.8 Porast zaposlenosti u preduzećima, pregled podataka po sektorima

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

Izgradnja objekata je raspoređena širom Kosova i uticala je na veliki broj preduzeća. Pored toga, 2010. godine, Kosovo je bilo angažovano u ugovorni sporazum za izgradnju autoputa između Merdare i Vrbnice (72 km) po ceni od oko 25% bruto domaćeg proizvoda države. Podaci iz Ministarstva finansija pokazuju da su se kapitalne investicije od strane vlade Kosova izmenile sa 154 miliona evra koliko su iznosile 2007. godine na 510 miliona evra 2011. godine što je povećalo potražnju za građevinskim firmama i dovelo do porasta zaposlenosti u ovom sektoru. Pored toga, izgradnja se povećavala i zbog velikih kretanja migranata prema urbanim područjima, posebno prema Prištini, što je povećalo potražnju za stanovima. Prema raspoloživim podacima opštine Priština, u periodu između 2006. i 2010. godine je izgrađeno 200 zgrada sa dozvolom. Broj spratova u ovim zgradama se kreće od tri do trinaest, odn. prosečno sedam spratova. Neke od ovih zgrada su izgrađene u okviru

kompleksa od dve do četiri stambene zgrade. U međuvremenu, individualno stambeno tržište se gotovo utrostručilo u proteklih deset godina.

Međutim, sektor građevinarstva je sklon skokovima i padovima. Kada zapošljavanje dostigne do nivoa najsiromašnijih, često obezbeđuje nesiguran, slabo plaćen i često opasan rad. Građevinarstvom na Kosovu takođe dominiraju muškarci što pruža priliku za učešće relativno malog broja žena.

Rast u poljoprivredi više obećava, jer započinje od izuzetno niske osnovice. Poljoprivredni sektor je prošao kroz period dramatičnog pada kada je sa 25% bruto domaćeg proizvoda koliko je iznosio osamdesetih i početkom devedesetih godina pao na samo oko 12% tokom devedesetih godina. Naturalna poljoprivreda dominira posleratnim periodom. Stoga, svako povećanje pruža impresivne postotke. Međutim, ovaj sektor se smatra veoma

nezvaničnim u pogledu zapošljavanja, iako je određeni broj poljoprivrednih firmi srednje veličine nedavno formalizovao svoje poslovanje. Neki od razloga za

povećanje stopa zaposlenosti leže upravo u tom pomeranju sa sive na zvaničnu ekonomiju. Sektor poljoprivrede je vođen znatnim povećanjima subvencija iz nekoliko međunarodnih organizacija koje deluju na Kosovu, kao i od strane vladinih sredstava, što gura poljo-privredna preduzeća da prijave svoje radnike. Ipak, ovaj sektor privatnim preduzećima nudi prilike za održivi izvor zapošljavanja koja imaju potencijal da povećaju unutrašnju trgovinu, ali nudi i promovisanje života i dostojanstva u siromašnim ruralnim područjima i stvara prilike čak i za najmanje farme-imanja i ruralne industrije da imaju korist od ekonomije obima.

Pravi hendikep za privredu Kosova predstavlja pad zaposlenosti u proizvodnom sektoru, posebno s obzirom da proizvodni sektor čini tako relativno veliki procenat trenutnog zapošljavanja u privatnim preduzećima. Robe sa Kosova potonu kada se suoče sa konkurencijom iz regiona. S obzirom na visok trgovinski deficit, svaki trend koji sputava izvoz sa Kosova zabrinjava. Većina preduzeća (86%) u jednom sektoru (hrane) su prijavili iznos od nula izvoznih aktivnosti u poslednje tri godine. Oni koji izvoze, ne čine to sistematski: oni su samo privremeni ili uslovni izvoznici. Ovaj pad u proizvodnji predstavlja dobar primer privrednog obrasca koji favorizuje prihod na uštrb uključivog rasta: privreda koja toliko mnogo uvozi pruža vlastima izvore prihoda kroz poreze i pomaže velikim

korporacijama da prodaju stvari po visokim cenama bogatim klijentima, dok lokalna industrija i radna mesta propadaju.

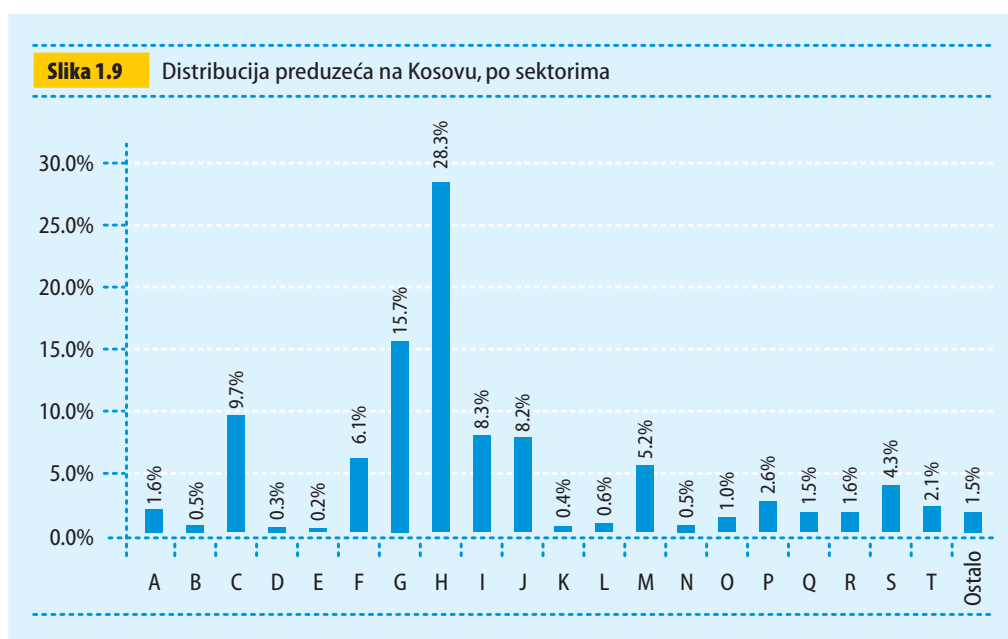
Distribucija preduzeća po sektorima na Kosovu otkriva značajan težinski faktor tercijarnog sektora (uslužne delatnosti) po Evropskoj klasifikaciji privednih aktivnosti na jednocifrenom nivou razdvajanja³⁴. Oko 80% poslovnih poduhvata spada u ovaj sektor, koji čini dve trećine od ukupnog bruto domaćeg proizvoda. Oko 2% preduzeća su registrovana u primarnom sektoru (poljoprivreda i rudarstvo i industrija vađenja ruda i kamena), a 16% u sekundarnom sektoru (proizvodnja). Ove sektorske praznine bi mogle biti sužene da su nezvanična poljoprivredna preduzeća uzeta u obzir. Međutim, rezultati su i dalje značajni u odnosu na sliku 2.8 koja sledi. Gotovo jedna trećina svih preduzeća, od ukupnog broja od 16,000 su registrovana u uslužnom sektoru, pruža samo deseti deo radnih mesta u privatnim preduzećima na Kosovu. Preduzeća na Kosovu su nedovoljno zastupljena u sektoru za vodo i elektro snabdevanje i rudarstvo. To je bez sumnje odraz visokih troškova preduzeća u osnivanju koja važe za ovaj poslednji sektor, ali takođe može da bude odraz i teških regulatornih okvira za ulazak na tržište. Stručni sektori informacione tehnologije i finansijskih usluga su takođe nedovoljno zastupljeni. Samo 2% svih preduzeća koja su registrovana na Kosovu su poljoprivredna preduzeća, iako je rast zaposlenosti u ovom području bio visok (pozivamo se na podatke sa Slike 1.9 gde rast iznosi 19%). Ovo ne bi trebalo da ukazuje na to da Kosovo ima tek par poljoprivrednih preduzeća, nego da ima par zvaničnih privatnih preduzeća. Vlasnici neregistrovanih preduzeća su time isključeni iz tržišta podrške,

a mnogi radnici koji su zaposleni na tržištu sive ekonomije su isključeni iz zaštite kao što je penziona zaštita, na primer. To naglašava neiskorišteni potencijal rasta ovog tržišta i tekuće krhko i nestabilno stanje ovog sektora po pitanju pružanja pristojnog, regulisanog i održivog rada.

Ukratko, Kosovo ima izvore pristojnog rada spremnog na rast, ali njima treba pružiti podršku i prioritet kako bi postali

1.4 Stvaranje potražnje za radnom snagom: kultura preduzeća na Kosovu

Da li su privatna preduzeća na Kosovu strukturisana na način koji će im dozvoliti da preuzmu izazove uključivog širenja tržišta radne snage? U ovom odeljku se daje kratak pregled osnovnih karakteristika preduzeća

Poreska Administracija Kosova

usmereni prema ljudima. Projekcije rasta za sledeću godinu se čine manje impresivnim od ovogodišnjih, jer samo 6% preduzeća planira da poveća broj zaposlenih. Među njima, 81% treba niskokvalifikovane radnike, 10% treba tehničko osoblje i samo 8% treba zaposlene sa upraviteljskim kvalifikacijama. Rast zaposlenosti u svim sektorima treba da bude uparen sa višim nivoom sprovođenja zakonodavstva koje se odnosi na zaštitu zaposlenih i zaštitu na radu, kako bi se osiguralo da i ova nekolicina novih radnih mesta koja stigne na tržište, igra ulogu u smanjenju siromaštva.

na Kosovu na osnovu regionalne distribucije preduzeća, podele po vrsti i veličini i životnog ciklusa preduzeća.

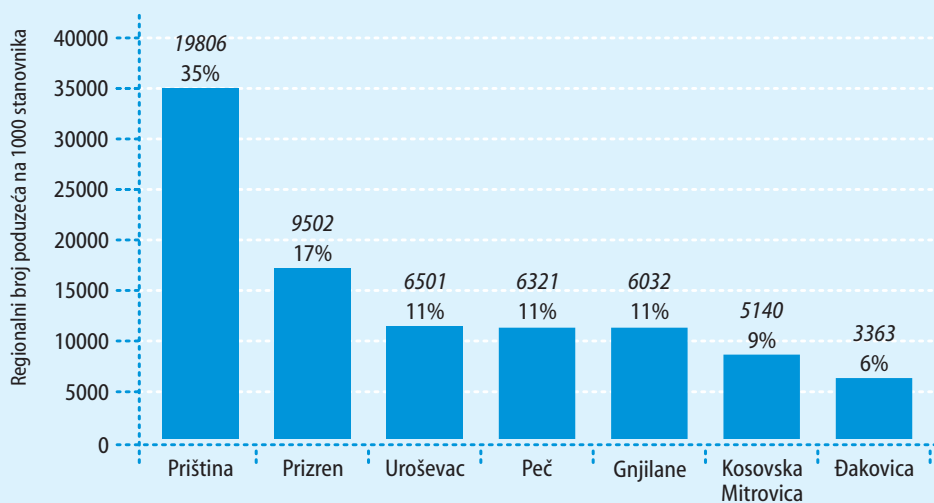
Geografski profil kulture preduzeća na Kosovu je upadljivo nejednak, sa jakom koncentracijom preduzeća u blizini velikih gradova³⁵. Velika većina (više od jedne trećine) zvaničnih preduzeća posluju u i oko Prištine, koja kao najgušće naseljen grad, ima najveće tržište, kao i relativno bolju infrastrukturu i druge logističke aparate. Druga najveća koncentracija preduzeća je oko Prizrena, a zatim Uroševca, Peći i Gnjilana koji slično broje preduzeća. Kosovska Mitrovica ima malo više od

pet hiljada preduzeća, dok Đakovica ima više od tri hiljade. Uglavnom, broj preduzeća prati isti obrazac kao i veličina broja stanovništva, sa neznatno većom zastupljenosti regiona Priština (Zavod za statistiku Kosova, 2011. godine). Međutim, treba napomenuti da se većina preduzeća nalaze u urbanim područjima, što naglašava međuregionalne razlike u stopama rasta i razvoja na svim nivoima. U proseku, na 1,000 stanovnika Kosova dolazi 32,3 preduzeća. Regioni Prištine (41,6), Đakovice (35,7), Uroševca (34,9) i Gnjilane (33,4) imaju više nivoe od nacionalnog proseka, dok regioni Peć (29,03), Mitrovica (26,6) i Prizren (24,6) su ispod proseka po broju preduzeća na 1,000 stanovnika.

Obrazac distribucije preduzeća na Kosovu pokazuje da preduzeća nisu u stanju da iskoriste regionalno grupisanje. U istraživanjima se tvrdi (Bellandi, 1989. godine) da geografska

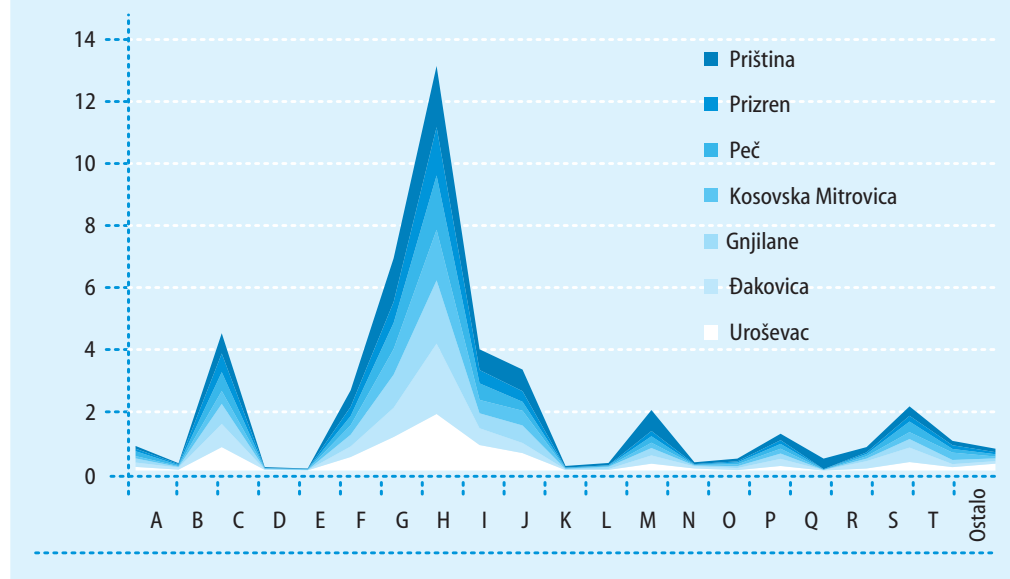
koncentracija poslovnih aktivnosti povećava produktivnost. Utvrđeno je da je regionalno grupisanje jako korisno za preduzeća, njihove klijente i zaposlene. Regionalna koncentracija preduzeća može povećati ekonomiju obima, izgraditi kvalifikacije koje su specifične za određene industrije i omogućiti sposobnosti radnika. Radnici koji žive u neposrednoj blizini radnog mesta će verovatno više učestvovati u zajedničkoj obuci koja, zauzvrat, može dovesti do zvaničnog sistema obrazovanja u kome će se održavati nastava iz kvalifikacija koje su specifične za određene industrije. Akumulacija takvih kvalifikacija, potpomognuta od strane regionalne koncentracije preduzeća, doprinosi daljem stvaranju plodnog poslovnog okruženja koje je atraktivnije za strana ulaganja. Međutim, distribucija preduzeća na Kosovu sledi sličan obrazac u svim regionima i sektorima podjednako, što ukazuje na to da

Slika 1.10 Regionalna distribucija preduzeća

Zavod za statistiku Kosova; Poreska administracija Kosova

Slika 1.11 Sektori i regioni (broj preduzeća na 1,000 stanovnika)

Zavod za statistiku Kosova; Poreska administracija Kosova 2011. godine

ovde ne postoje regionalna grupisanja preduzeća i da ne postoji jaka veza na principu region-sektor. Prema tome, ova preduzeća ne mogu da iskoriste prednosti grupisanja (ili mogu, ali samo u ograničenom obimu).

Sa tačke gledišta **profila, veličine i vrste preduzeća**, skoro sva preduzeća na Kosovu su mikropreduzeća. Preduzeća sa jednim do devet zaposlenih dominiraju u više od 96% slučajeva. Mala preduzeća čine 2% ukupnog broja preduzeća, a udeo srednjih preduzeća je manji od 1%. Na Kosovu postoji ukupno samo 450 velikih preduzeća. Međutim, srednja i velika preduzeća ulažu mnogo veće doprinose u zapošljavanju u relativnom smislu.

lako zajedno čine 1,7% svih preduzeća na Kosovu, srednja i velika preduzeća sa više od po 50 zaposlenih, doprinose 33% ukupne zaposlenosti (Zavod za statistiku Kosova, 2008. godine).

Mala prosečna veličina preduzeća na Kosovu je povezana sa njihovim profilom vlasništva. Više od 80% preduzeća na Kosovu su preduzeća u individualnom vlasništvu, a broj preduzeća sa ograničenom odgovornošću iznosi samo 13%. Partnerstva i strana preduzeća, koje zajedno čine oko 3% preduzeća na Kosovu (strane investicija na Kosovu su izuzetno ograničene) sa akcionarskim preduzećima predstavljaju frakcionih 0,13%.

Životni ciklus preduzeća na Kosovu, u velikoj meri, određuje sposobnosti preduzeća za rast. Pokazano je da ulazak novih preduzeća u sektore stimuliše konkurentnost i inovacije.

U ovom pogledu, Kosovo predstavlja vrlo paradoksalan slučaj. Statistički gledano, Kosovo beleži postojan porast u broju novih preduzeća: oko 7,000 novih preduzeća se pojave

TABELA

13

Raščlanjvanje preduzeća po veličini i vrsti

Razvrstavanje po veličini	Broj zaposlenih	Broj preduzeća	Procenat ukupnog broja
Mikro	1–9	54,411	96.0
Mala	10–49	1,303	2.3
Srednja	50–249	504	0.9
Velika	> 250	448	0.8
Ukupno	-	56,666	100

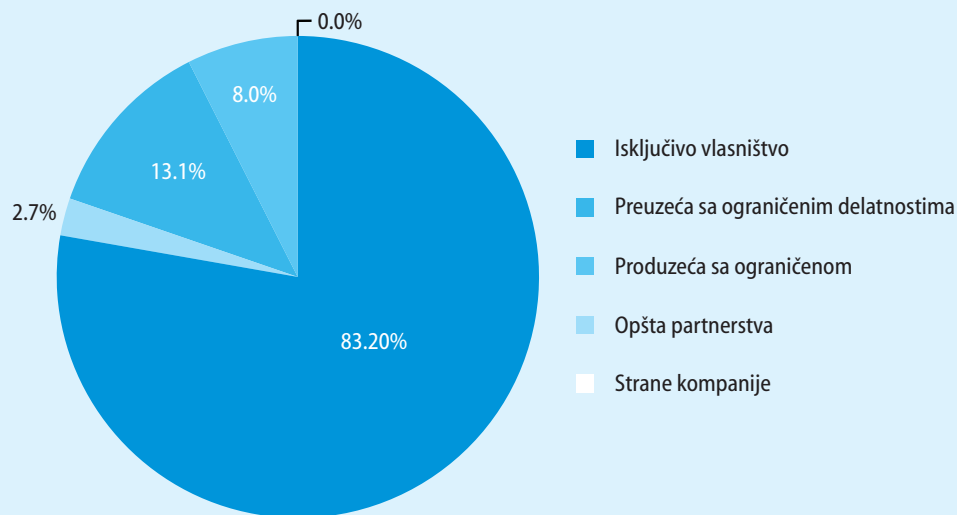
Poreska administracija Kosova 2009

svake godine, od kojih većina u tercijarnom sektoru i duž iste linije rada kao i postojeća preduzeća³⁶. Sve se to dešava uprkos izazovnoj novoj poslovnoj klimi. Troškovi za pokretanje poslovanja na Kosovu (izražen u smislu procenta bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika) je poslednji put prijavljen na 29% 2010. godine (Svetska banka, 2011. god.), iako je Kosovo 2012. godine rangirano na 168. mestu (palo je tri mesta od 2011. godine). Glavne primedbe Izveštaja Svetske banke o načinu poslovanja se odnose na prisustvo velikog broja izvora transakcija, koje ne samo da povećaju broj dana bavljenja sa licencama i dozvolama (pa otuda i radnih troškova),

nego otkrivaju i prisustvo mnoštva birokratskih procedura u okviru javne uprave, od kojih većina vodi ili može biti vezana za korupciju. Ove prepreke imaju tendenciju da obeshrabre nove preduzetničke inicijative.

To može biti jedan od razloga zašto pozitivno preduzetništvo na Kosovu ne doprinosi značajno ni privrednom razvoju, ni pristojnom radu. Druga prepreka je vezana za motivacije preduzetništva na Kosovu. Većina novih preduzeća se ne otvara zbog toga što je to izbor onih koji otvaraju preduzeća, nego zbog uočenih potreba. Prema navodima ispitanika fokusne grupe, preduzetništvo se često smatra kao

Slika 1.12 Raščlanivanje pravnog oblika preduzeća

Zavodza statistiku Kosova, poslednjih pet godina (prosek kvartalnih podataka Porezne administracije Kosova)

jedini način bega od nezaposlenosti. Pretpostavlja se da ljudi postaju preduzetnici zbog nedostatka bolje alternative, a ne zato što su definisali neiskorišćenu ili nedovoljno istraženu poslovnu priliku. Ovo je naročito tačno za najugroženije u društvu na Kosovu: siromašne, invalide, žene, mlade i pripadnike zajednice koju čine etnička

manjina Roma, Aškalija i Egipćana na Kosovu. Acs i Varga (2005. god.) su u svojoj studiji utvrdili da, u principu, uticaj neophodnog preduzetništva i preduzetništva koje se zasniva na prilikama po privredni rast i razvoj, su vrlo različiti: preduzetništvo koje se zasniva na neophodnostima nema nikakvog uticaja po privredni razvoj,

„Čak i u slučaju da ste dobro kvalifikovani nećete biti uzeti u razmatranje za otvorene radne položaje. Izgled je veoma važan. Jedini način za osobe s invaliditetom da rade je da otvore svoje preduzeće i da postanu samozaposleni.“

(Fokusna grupa sa osobama sa invaliditetom)

a preduzetništvo koje se zasniva na prilikama ima pozitivan i značajan uticaj na privredni razvoj.

Slika 1.17 pokazuje da je većina preduzetnika bila nezaposlena pre nego što su osnovali svoje preduzeće: oko 42,5% vlasnika preduzeća, koji su se odazvali na anketu, su bili nezaposleni, 16% je bilo zaposleno u javnim preduzećima, 29% u privatnim preduzećima, 8% su bili studenti, a samo 4,5% su se vatili iz dijaspore.

Što se tiče poređenja broja smrtnosti preduzeća sa brojem rađanja preduzeća na Kosovu, možemo zaključiti da su preduzeća na Kosovu u porastu. Broj ugašenih preduzeća³⁷ se vrti oko brojke oko 1,200 godišnje³⁸. Međutim, broj smrtnosti preduzeća je možda niži s obzirom da mnoga preduzeća izađu iz sveta poslovanja bez zvanične deregistracije njihovog statusa. Obrazac prestanka rada po sektorima je blisko vezan sa distribucijom postojećih preduzeća.

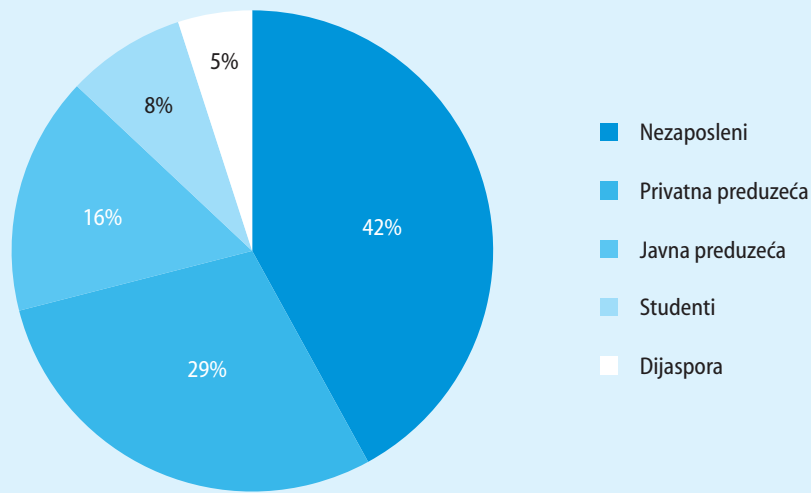
Ukratko, ovi zaključci sugerišu da

kultura preduzeća na Kosovu ima energiju, ali ne i organizaciju. Preduzeća redovno dolaze i prolaze i ne okorištavaju se prednostima regionalnog i sektorskog grupisanja. Velika većina ovih preduzeća su, verovatno, u individualnom vlasništvu i zapošljavaju manje od deset ljudi. Stvaranje potražnje radne snage i pristojnog posla u takvoj klimi zahteva jasnije razumevanje prepreka sa kojima se ova preduzeća suočavaju u pogledu stabilnosti i rast.

1.5 Posledice tržišta i politike rada

Kosovo teži ka budućnosti u kojoj može uživati ista prava trgovine, konkurentnosti i učešća na međunarodnom tržištu kao i članovi porodice evropskih zemalja. Iako sam status sui generis Kosova stvara niz jedinstvenih prepreka za međunarodnu ekonomsku integraciju (između ostalog ograničava

Slika 1.13 Status zaposlenosti preduzetnika pre osnivanja svojih preduzeća

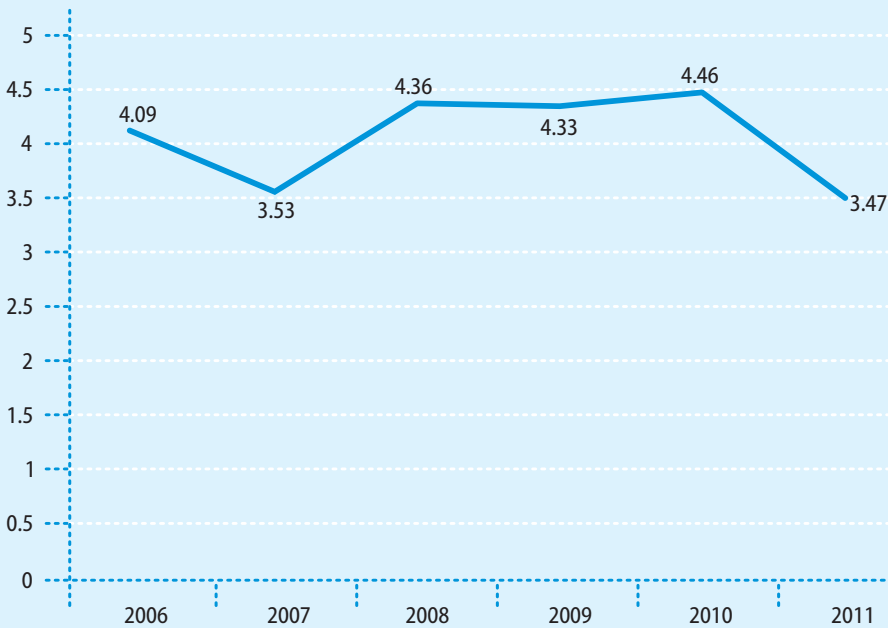

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

pristup tržištima, poslovna putovanja i obeshrabruje direktne inostrane investicije), mnogo toga se može uraditi na samom Kosovu sa tačke gledišta humanog razvoja na polju približavanja uspešnoj privredi. Analiza

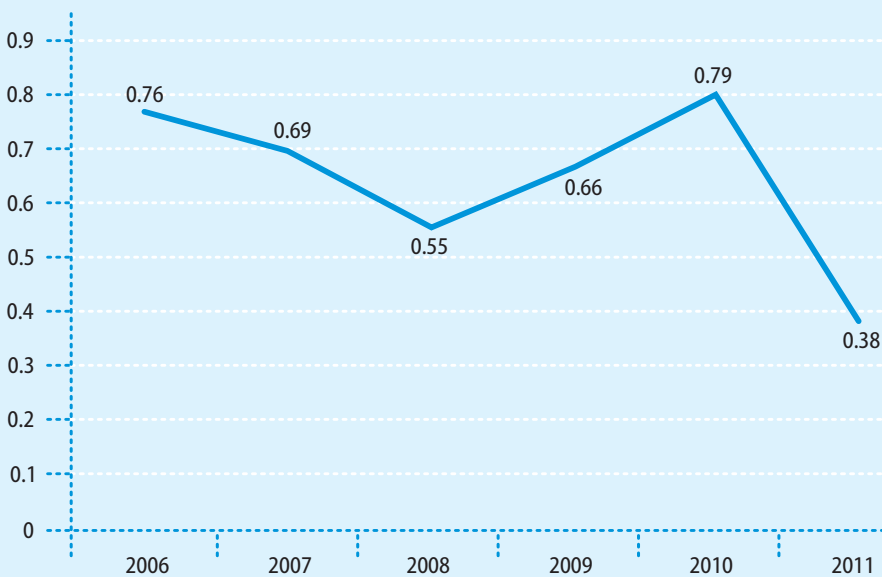
koja je pružena u ovom poglavlju pokazuje da bi stanovnici Kosova, kao ljudi, kao preduzeća i kao društvo, videli više prednosti od pametnih i politika tržišta rada koje je usmereno prema potrebama ljudi, nego od politike

Slika 1.14 Preduzeća rođena u periodu između 2006. i 2010. god, (na 1,000 stanovnika)

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

Slika 1.15 Okončanje poslovanja preduzeća u periodu između 2006. i 2011. godine (na 1,000 stanovnika)

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

stvaranja čistog makroekonomskog izobilja. To, opet, ukazuje na sledeće pravce politike:

- **Rast bruto domaćeg proizvoda treba sprovoditi u kontekstu politike tržišta rada.**

Kosovo nije uparilo rast svog bruto domaćeg proizvoda sa rastom zaposlenosti, što stvara nejednakost u prihodima u čitavom društvu. Iako takve nejednakosti nisu abnormalne u postkonfliktnim kontekstima, ne bi baš trebalo da se povećavaju 13 godina nakon završetka aktivnih neprijateljstava. Prihodi i izvori prihoda su se iskrivili zbog trenutnog obrasca rasta na Kosovu, zbog ogromne kasice-prasice pune međunarodne pomoći Kosovu i spoljnih izvora koji dolaze iz dijaspora. Sve to zajedno omogućava pojavljivanje ogromnog trgovinskog deficita i daje lažnu sliku narodu da se može održati. Rast bruto domaćeg proizvoda treba da bude mapiran u skladu sa standardima života i stvaranjem novih radnih mesta i na njega se mora gledati kao na proizvod održive privrede i cvetanja humanog kapitala, a ne kao da je cilj sam po sebi.

U suštini, skoro tri četvrtine radno sposobnog stanovništva na Kosovu trenutno nije zaposleno.

- **Učešće na tržištu rada Kosova treba da se ohrabruje i sa tačke gledišta isključenja.**

Humani kapital na Kosovu se rasipa na dramatičan način. Podaci o nezaposlenosti od 43% maskiraju šokantnu realnost kada se dodaju niskoj stopi učešća radne snage: u suštini, skoro tri četvrtine radno sposobnog stanovništva na Kosovu trenutno nije zaposleno (v. Odeljak 2.2 o stopama učešća

radne snage). Mnogi od njih više uopšte ne traže posao zbog njihovog dugoročnog i naizgled neponištivog isključenja sa tržišta rada. Prema tome, stvaranje radnih mesta samo po sebi takvim ljudima ne pruža odgovore na njihove probleme. Njima treba posebna podrška da bi se vratili u aktivnu potragu za poslom, posebno ako su im u igri kulturna i praktična ograničenja (nezbrinuta deca ili rodna predubeđenja). Žene su najočigledniji primer isključenosti od učešća u radnoj snazi i to po stopama na koje se ne nailazi nigde drugde u Evropi. Pored toga, programi za podsticanje žena na ulazak u redove radne snage će postati samoporažavajući ukoliko se desi da pristojan rad postane nedostupan. Sa stanovišta osnovnog zapošljavanja, mladi predstavljaju jasan prioritet politike. Iako mladi obično nisu glavni hranitelji porodice, mlado lice koje je nezaposleno duži period vremena može biti pogođeno time čitavog života. Njihova sloboda da izgrade dostojanstven život, da podržavaju porodicu i da učestvuju u korpusu, se smanjuje. Verovatnoća da napuste zemlju, da se povuku iz redova radne snage ili da se okrenu nezvaničnim ili čak i ilegalnim izvorima prihoda, je ogromna. Sa tačke gledišta postkonfliktne stabilizacije, velika grupa nezaposlenih mladih ljudi je ozlojeđena i produbljava društvene ekstremitete. Kosovo ne može sebi da priušti da njegov kadar mladih ljudi izgubi veru u potencijale sopstvenog društva.

- **Potražnja radnje snage će usloviti ulaganje napora u**

sektore koji su spremni na rast. Kreatori politike moraju da gledaju van okvira pukog otvaranja preduzeća i prema sektorima koji su u stanju da pruže intenzivan rast zaposlenosti, kao što su proizvodnja, poljoprivreda ili razvoj humanog kapitala, kao što je sektor za pružanje stručnih usluga. Rast mora da bude izbalansiran sa podsticajima za formalizaciju preduzeća kako bi se sprečio veliki broj nezvaničnih, nereguliranih i nezaštićenih radnih mesta koja se pojavljuju na tržištu i koja u sebe uvlače siromašne i očajne. Na primer, u ovom poglavlju se pokazuje da, iako je udio poljoprivrede u bruto domaćem proizvodu sve slabiji od osamdesetih godina, udeo poljoprivrede na tržištu rada nije opao u skladu s tim (v. Rast zaposlenosti po sektorima, u odeljku 1.3). Prema tome, poljoprivredni radnici se isplaćuju iz prihoda koji se ubrzano smanjuju, a vrednosti rada u poljoprivredi, u smislu prihoda, bezbednosti i humanog dostojanstva, padaju. Jaz u jednakosti između radnika u poljoprivrednom i nepoljoprivrednom sektoru će, po definiciji, samo rasti. Stvaranje više radnih mesta u poljoprivredi neće stvoriti više pristojnih poslova, osim ako se ne pronađu načini da se pomogne ovim preduzećima da postanu profitabilnija, zaštićenija i otvorenija saradnji. Isto tako, uslužni sektor na Kosovu se odlikuje velikim razlikama u zaradi i u smislu njihove smeštenosti u par velikih gradova, što samo dalje povećava sve međuregionalne razlike u stopama rasta i nivoima razvoja.

- **Pravično tržište na Kosovu znači bolju ravnotežu između veličine preduzeća i sektora preduzeća:** od 1999. godine, sektori niske vrednosti, niskih prepreka za ulazak na tržište dominiraju preduzetničkom klimom na Kosovu (v. Stopa zaposlenosti po sektorima u odeljku 2.3). Ovo se vrlo dobro poklapa sa predominantnom veličinom mikro preduzeća i preduzeća u individualnom vlasništvu. Međutim, na Kosovu kao i drugde, uslužni ili tercijarni sektor ne otvara prilike za zapošljavanje u srazmeri koja odgovara rastu svoje proizvodnje. To je naročito tačno na Kosovu. Iako uložni sektor preovladava u mnogim razvijenim ekonomijama, taj sektor je u tim ekonomijama obično prošao kroz period industrijalizacije koja je stvorila i infrastrukturu za pružanje usluga i potražnju za njima. Kosovo nije prošlo kroz ovu fazu. Uslužni sektor na Kosovu je niskokvalifikovan i već sada nadmašuje unutrašnju potražnju za uslužnim delatnostima. Trenutno, na Kosovu postoji ogroman robni jaz, višak potrošnje u odnosu na proizvodnju. Kosovo uvozi veliki broj roba i usluga iz spoljnih izvora, ali trenutno nije u prilici da izvozi ili da pronađe interno tržište da bi stvorio održivu makroekonomsku ravnotežu. Stoga, cene robe već prolaze kroz inflaciju (velika potražnja, nisko snabdevanje), a uslužne delatnosti ostaju podcjenjene i prepunjene. Ovo pokazuje da je stvaranje direktnih i indirektnih prednosti privatnih preduzeća po humani razvoj od suštinskog značaja usmeravanje na sektore koji nisu trenutno prenapunjeni, koji mogu

da stvore internu samodostatnost i koji imaju potencijal da prošire humane sposobnosti, kao što su: industrija, posebno proizvodnja, poljoprivreda i sektor stručnih usluga. Od ovih, proizvodnja ima najveći kapacitet da stvori nova radna mesta i da održi zvanična preduzeća veće veličine (v. Stopa zaposlenosti po sektorima u odeljku 2.3).

- **Stimulacija preduzeća nije primarni izazov:** pristojan posao u privatnim preduzećima na Kosovu koja žanju istinske prednosti humanog razvoja ne zavisi samo o većem podsticanja samozapočetih preduzeća. Kosovo ima procvetalu kulturu preduzeća (v. Životni ciklus preduzeća u odeljku 1.3), ali se ova preduzeća bore da se prošire i da se održe. Većina njih se stvara u već zasićenom tercijarnom sektoru. I nije jasno u kojoj su meri dostupna onima koji su isključeni iz tržišta rada ili kako utiču na standard prihoda, prava i dostojanstvo veoma siromašnih. Izazov leži u temeljitijem shvatanju konteksta u kojem se pojavljuju nova preduzeća: kako mogu da pronađu mesta za rast, kako mogu da dopru do najsiromašnijih i kako mogu da pruže dostojanstvo i društvene vrednosti i na lokalnom i na regionalnom nivou. Ova pitanja istražujemo u sledećem poglavlju.

Prepreke za uključivi rast

„Vlada ne može da stvori izobilje, ali može da stvori uslove za cvetanje slobodnih preduzeća“
Kongresmen Bill Owens

Ne postoji automatska veza između uspešne tržišne privrede i opipljivih prednosti humanog razvoja. Uspostavljanje takve veze je zajednička odgovornost vlasti i privatnih preduzeća. Vlasti su odgovorne za određivanje institucionalnog, pravnog i regulatornog okvira koji će preduzećima pružiti priliku da se razvijaju u okvirima društveno odgovornog konteksta. Privatna preduzeća moraju da koriste sopstvene inicijative u korišćenju resursa koji su im na raspolaganju (imovina i ljudski i finansijski kapital) i u pristupu svojim ugovornim odnosima i obavezama. Na kraju, ova dva faktora moraju da sarađuju u stvaranju okruženja u kojem postoji i transparentan sklad, sa jedne, i pošteno i dosledno izvršenje, sa druge strane, tako stvarajući zdravo partnerstvo. Svrha ovog poglavlja je da ispita poslovno okruženje na Kosovu sa tačke gledišta kooperativnosti, a naredno poglavlje će sagledati sve uticaje takve kooperativnosti na tržište koje je usmereno prema ljudima.

U junu 2011. godine, preduzeće „Riinvest“ je sprovedo anketu sa uzorkom od 600 ispitanika u cilju postizanja opšte slike kritičnih prepreka za razvoj privatnih preduzeća. U septembru 2011. godine je sa kosovskim preduzetnicima iz raznih sektora organizovan okrugli

Ne postoji automatska veza između uspešne tržišne privrede i opipljivih prednosti humanog razvoja

sto na tu temu. Razgovori su takođe vođeni i sa predstavnicima poslovnih udruženja (Privredna komora Kosova, Savez preduzeća na Kosovu i Američka privredna komora) da bi se dodala nova dimenzija rezultatima ankete i zaključcima donesenim na okruglom stolu. Osnovni rezultati pokazuju stavove prema osnovnim institucionalnim i kulturnim preprekama koje stoje na putu ulaska u privatno preduzetništvo i rast na Kosovu.

Ovi podaci su od kritičnog značaja čak i u slučajevima kada se, povremeno, razlikuju od podataka iz drugih izvora. Oni ukazuju na svet u kojem vlasnici preduzeća smatraju da rade, životnu sredinu koja vodi njihove poslovne običaje i koriste u svrhu informisanog donošenja odluka o njihovoj spremnosti da se pridržavaju svojih širih obaveza. Podaci takođe ukazuju na mesta na kojima postoje predrasude i samoograničenja čak i unutar postojećih preduzeća, ističući mesta gde se pravac kojim se kreću trenutna privatna preduzeća na Kosovu i strategija ljudskog razvoja za Kosovo nalaze u suprotnosti.

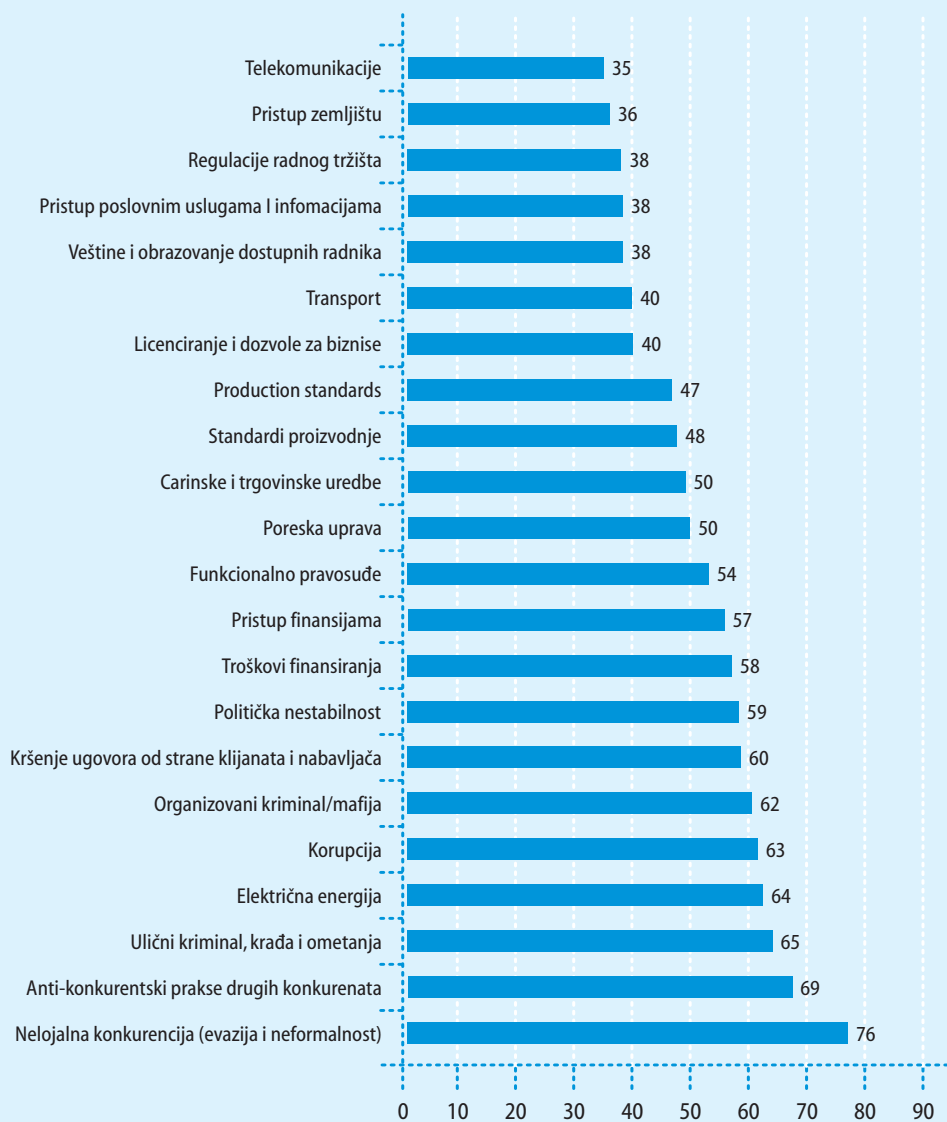
2.1 Pregled prepreka za preduzeća, po intenzitetu prepreke

Da bi se definisale glavne prepreke koje utiču na rad preduzeća na Kosovu navedene su 22 kategorije prepreka (onakokakosusvrstane u Anketi poslovnog sredine i uspešnosti preduzeća³⁹), a od preduzeća je traženo da ocene svaku prepreku u pogledu njenog intenziteta po poslovanje njihovog preduzeća⁴⁰. Bodovanje prepreka se kretalo od jedan (nizak intenzitet) do pet (visok

intenzitet). Ovim sistemom bodovanje svake prepreke se kreće u rasponu od najmanje 20 do najviše 100.

Prema ovom grafikonu, neravnompravna kultura preduzeća predstavlja veću prepreku za privatna preduzeća na Kosovu nego regulatorni okvir. Četiri od pet glavnih prepreka se odnose na realnost okruženja na Kosovu: nepošteni poslovni običaji, slabo provođenje prava, kriminal i korupcija.

Slika 2.1 Prepreke za preduzeća na Kosovu, 2011. god.

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

2.2 Pregled prepreka kroz prizmu razvoja

Prepreke koje predstavlja kultura preduzeća su na vrhu spiska ograničenja sa kojima se suočavaju privatna preduzeća i ukazuju na veliki izazov za društveni sklad na Kosovu. Prepreke koje se tiču nepravdičnosti, objektivne ili subjektivne, su izuzetno štetne za odnose između privatnih preduzeća i humanog razvoja. Nepošteno, nebezbedno i nepredvidljivo poslovno okruženje potkopava poverenje u korpus i pravičnost upravljanja. U klimi u kojoj se oseća dominacija posebnih interesa, ljudi su prisiljeni na pokazivanje tradicionalne lojalnosti svojim porodicama, klanu ili etničkoj pripadnosti, umesto da neguju principe međusobne saradnje. Neravnopravnost u poslovnim običajima se često s pravom smatra za pokušaj raspodele javnih prihoda omiljenim članovima društva. U slučaju Kosova, ovo se često svodi na nesistematično i slabo provođenje prava nego na postojanje nepravednih zakona per se.

Neravnopravnost u poslovanju ima nekoliko temeljnih izdataka po ljudski razvoj koji posebno utiču na ugrožene zajednice na Kosovu. Kao prvo i prvo, neravnopravno poslovno okruženje ohrabruje neučinkovita preduzeća da ostanu na tržištu zato jer posluju sa ispodprosečnim troškovima prilagođenog preduzeća, a na meti njihovog tržišta se često nalaze porodice sa niskim prihodima kojima prodaju sitni inventar primoravajući opšte tržišne cene da ostanu visoke. Kao drugo, mnoga preduzeća sive ekonomije imaju tendenciju da ostaju mala i „ispod radara“, pa propuste prilike koje pruža zvanično tržište, kao što su bankovni krediti (v. Prepreke za poslovanje

na narednoj stranici). Treće, takva preduzeća postaju praktično nevidljiva po pitanju nezavisnog nadgledanja zaštite radnika što umanjuje relevantnost zakona o radu i platama na celom tržištu. Četvrto, preduzeća na Kosovu imaju tendenciju da nadoknađuju svoj nepošten položaj naspram institucija time što se ne pridržavaju propisa, npr. o oporezivanju, što ima dramatičan uticaj na javne prihode i redistribuciju prihoda. Konačno, u kontekstu slabih i neučinkovitih institucija, takvo ponašanje ima tendenciju da stvara nekoliko uticaja na liniji preduzeće-preduzeću čime se rizikuje mogućnost stvaranja opštih društvenih normi nepoštenog ponašanja. Zbog takvih poslovnih običaja, privreda na Kosovu ima smanjen ulazak preduzeća na tržište, manje pristojnih radnih mesta, manje konkurencije i veće cene.

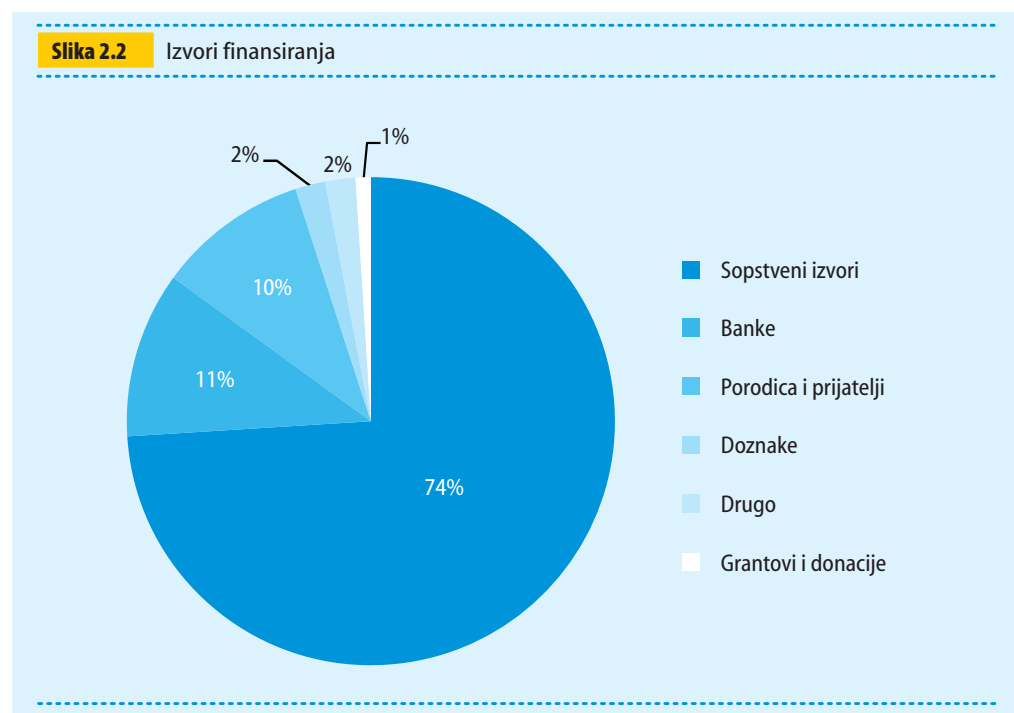
Nepoverenje u upravljanje i provođenje prava se takođe odražava u visokom bodovanju „prepreka“ koje predstavljaju kriminal i politička nestabilnost. Ovde su u igri stavovi: Kosovo ima relativno stabilnu političku klimu, a stope kriminala na Kosovu nisu veće od stopa kriminala u mnogim razvijenim zemljama. Međutim, neizvesnost koju je prouzrokovao spor oko statusa Kosova, zbunjujući (za prosečnog poslovnog čoveka) paket zakona koji se provodi da bi se obezbedila usklađenost sa standardima Evropske unije i osećaj „prepuštenosti sebi“ kada su u pitanju bezbednost objekata i rešavanje sporova, sve to ima utiče na izdatke po poslovanje. Upravo ovi faktori vrše odliv kapitala i poverenja i smanjuju konkurentnost. Vlasnici preduzeća su izgleda skloni strahovanju od nepredvidljive politike i regulatornih promena, kao i diskrecionih tumačenja i provođenja zakona od strane funkcionera, a osećaju uznemirenost zbog korupcije i iznuđivanja. U ovakvoj klimi, vlasnici privatnih preduzeća se

Neravnopravnost u poslovanju ima nekoliko temeljnih izdataka po ljudski razvoj koji posebno utiču na ugrožene zajednice na Kosovu

neće tako lako upustiti u poslovne rizike, obezbediti zaštitu radnika, uložiti investicije u javna dobra (ili se uopšte upustiti u problematiku socijalne odgovornosti preduzeća), pribeći negovanju poslovnih običaja poštenog zapošljavanja ili izazvati druge prednosti zdravih privatno-javnih međusobnih odnosa.

Prepreke za poslovanje uključuju pristup finansiranju koji se smatra za umerenu prepreku u smislu njegovog negativnog uticaja na poslovanje. Međutim, dalja analiza problematike pokazuje da pristup finansiranju predstavlja najviše izazova za dve strane kojima je potrebna podrška: za srednja preduzeća koja traže da rastu i za one koji imaju mali kapital i kojima trebaju sredstva za osnivanje, posebno u ruralnim područjima. Istraživanja koja su sprovedena za potrebe ove analize pokazuju da je 2010. godine manje od jednog od tri preduzeća sa uspehom dobilo kredite od banke. Rezultati pokazuju da je stopa odbijanja veća kod

srednjih preduzeća. Analiza sektora i pristupa finansijama pokazuje da je samo 1% primarnog sektora dobilo pristup kreditima (što ističe veliku ranjivost i postojanje sive ekonomije u sektoru poljoprivrede), 18% sekundarnog sektora i oko 81% tercijarnog sektora. Prema ovom istraživanju, preduzeća na Kosovu imaju tendenciju da se čvrsto oslanjaju na neraspoređenu dobit i sopstvena sredstva (74% preduzeća) da bi finansirala osnivanje (Slika 2.2), jer su bankarski zajmovi vrlo niski (oko 12%). Podaci pokazuju da jaz u informacijama o adekvatnom radu sa bankama ograničava najsiromašnija preduzeća od pristupa finansiranju. Samo relativno mali broj preduzeća prometuje prodajom preko bankarskog sistema (44% od svih anketiranih preduzeća⁴¹). Uspostavljanje višeg nivoa svesti o važnosti rada sa bankama će omogućiti pristup finansiranju, a unapređivanje sistema finansijskog izveštavanja će povećati poverenje banaka prema preduzećima.

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

Finansijski sektor na Kosovu obuhvata bankarsku industriju, industriju osiguranja, penzione fondove i druge uglavnom mikrokreditne programe finansijskih institucija. Bankarski sektor je uspešno razvijen i mnogi ga smatraju za uspešno okončan projekat (Izveštaj Evropske unije o napretku, 2011. god.). Vrednost aktive i pasive bankarskog sektora na Kosovu u septembru 2011. godine je iznosila 2,63 milijardi evra ili oko 48% od ukupnog bruto domaćeg proizvoda zemlje. Od kraja 2000. godine, kada je, nakon sukoba, osnovana prva banka, vrednost ukupne aktive bankarskog sektora je povećana oko 26 puta. Ovakav prilično impresivan eksponencijalni rast se u velikoj meri zasniva na snažnom uspostavljanju jednog od najznačajnijih sektora u zemlji. On se odlikuje velikim prisustvom stranog kapitala (89,2% od ukupnih sredstava odn. šest od osam banaka imaju potpun ili većinski strani kapital).

Prisustvo stranih finansijskih institucija na Kosovu je doprinelo modernizaciji finansijskog sistema uvođenjem naprednijih poslovnih običaja u oblast finansija na poslovima upravljanja bankarskim poslovanjem. Bankarski sektor na Kosovu ostaje visoko koncentrisan sa tržišnim udelom tri najveće banke koje čine oko 74% ukupne aktive bankarskog sektora, 74% depozita i 71,7% zajmova krajem septembra 2011. godine. Takva koncentracija struktura ozbiljno ograničava prilike za konkurenciju bankarskom sektoru.

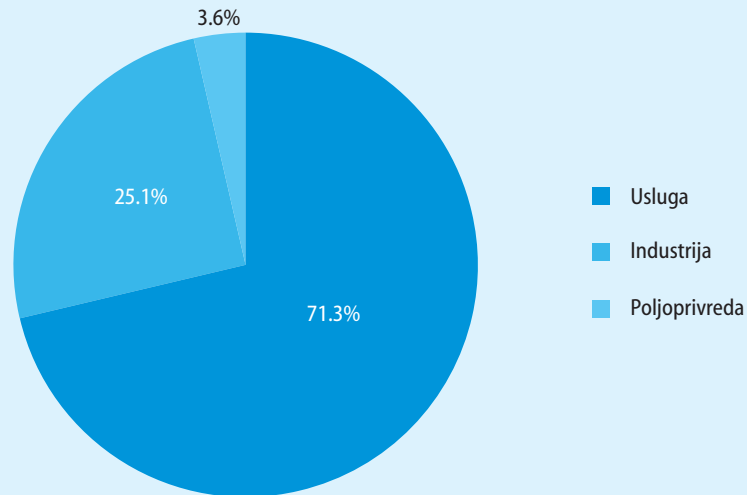
Kreditne aktivnosti komercijalnih banaka na Kosovu predstavljaju jedan od glavnih izvora finansiranja potrošnje u zemlji i ulaganja investicija. Spor oporavak finansijskih tržišta u inostranoj privredi i poboljšanja u stavovima komercijalnih banaka u pogledu privrednog okruženja na Kosovu je rezultiralo u povećanju poverenja u komercijalne banke kod sveukupnog privrednog okruženja obezbeđivši viši nivo depozita pa je, sledstveno tome, pozajmljivanje od strane bankarskog sistema na Kosovu naglo poraslo. Prema podacima Centralne banke Kosova, ukupna vrednost kredita izdatih od strane bankarskog sistema iznosi 1,6 milijardi evra u junu 2011. godine (oko 34,3% bruto domaćeg proizvoda). Krediti za preduzeća su zabeležili najveći deo povećanja u odnosu na kredite domaćinstvima koji su 2011. godine bili usporeni. Udeo zajmova preduzećima u junu 2011. godine je iznosio oko 69,2% (ili oko 1,1 milijardi evra).

Uopšteno govoreći, Kosovo poseduje dobar kvalitet kreditnog portfelja. Uprkos brzom kreditnom rastu, udeo rizičnih plasmana u ukupnom broju kredita u septembru 2011. godine (među koje ubrajamo „nepouzidane“ i „izgubljene“ kredite) iznosi samo 6%, daleko ispod proseka od 15% zabeleženih u zemljama u regionu

Struktura kreditiranja preduzeća u pogledu privredne delatnosti je ostala slična nekoliko godina. Kreditiranje uslužnog sektora dominira strukturu ukupnog kreditiranja preduzeća sa ukupnim udelom od 71,3 % (Slika E1).

U okviru kreditiranja uslužnih delatnosti, sektor trgovine je apsorbirao najveći postotak, 52,5 %, ukupnih kredita za preduzeća u junu 2011. godine. Udeo od 25,1 % ukupnog kreditiranja preduzeća predstavlja kreditiranje sektora industrije (uključujući rudarstvo, proizvodnju, industriju i građevinarstvo).

Slika A1 Kreditiranje preduzeća, podaci po sektoru

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

Sektor poljoprivrede ostaje jedan od sektora sa najnižim nivoom učešća u kreditiranju i kreće se na samo 3,6 % u junu 2011. godine (4,0 % u junu 2010. god.). Ovo pokazuje da konzervativan pristup bankarskog sistema kreditiranja sektora poljoprivrede nije vremenom zabeležio nikakvo poboljšanje. Krediti koji su izdani ovom sektoru, pored toga što su niskog obima, se odlikuju i najvišim kamatnim stopama što odražava nesigurnost koje banke osećaju za ovaj sektor. Visok nivo kamatnih stopa za poljoprivredne kredite može obeshabriti potražnju za kreditima i doprineti trenutnom niskom nivou kreditiranja ovog sektora.

Struktura bankarskih kredita na Kosovu je skladna sa opštom strukturom preduzeća na Kosovu i kretanjima unutar tog okvira. Privredu u velikoj meri predvode trgovinska preduzeća koja masivno doprinose trgovinskom deficitu zemlje od oko dve milijarde evra koliko je zabeležen 2011. godine. Stanovnici Kosova su manje orijentisani ka ulaganju investicija u proizvodne delatnosti i, sa ograničenjima koja nameće bankarski sektor u odobravanju kredita ovom sektoru, trgovinski debalans će se zasigurno dodatno povećati. Sa druge strane, skromno ulaganje investicija u sektor proizvodnje je takođe vezano za veće sume kapitala koji je potreban za započinjanje ili rad takvih preduzeća u odnosu na ista preduzeća iz uslužnog sektora. Opet, s obzirom na konzervativizam bankarskog sektora u finansiranju netrgovinskih preduzeća, ciklus privrednog oporavka kroz proizvodne delatnosti se čini prilično zatvorenim.

Kosovo je u Izveštaju o načinu poslovanja rangirano relativno dobro po pitanju pristupa sredstvima, a preduzeća na Kosovu, tokom godina suočavanja sa poteškoćama u ovom pogledu, su pružila neujednačenu sliku situacije po pitanju finansiranja. Za to može postojati mnoštvo razloga, a važne faktore sigurno predstavlja vrsta preduzeća obuhvaćenih istraživanjem, izuzimanje preduzeća koja se ne smatraju dostojnim kreditiranja, kao i priroda uspona i padova privrede na Kosovu od 1999. godine. Relevantno pitanje koje proizlazi iz toga je sledeće: da li klima finansiranja na Kosovu ne dozvoljava pobedu humanog razvoja zbog rasta privatnih preduzeća? U ovom slučaju, odgovor je da, jer najteži pristup finansiranju imaju oni koji imaju najviše prilika za obezbeđivanje novih radnih mesta (srednja preduzeća), kao i oni koji nemaju pristup tradicionalnim jamstvima za naplatu budućih potraživanja kao što prihod, imovina ili zemljište.

Na vrhu **infrastrukturnih prepreka** se nalazi snabdevanje električnom energijom (telekomunikacije, zemljište i prevoz su rangirane mnogo niže) koje je bodovano intenzitetom od 63,5. U proteklih jedanaest godina, snabdevanje električnom energijom se uvek nalazilo u samom vrhu prepreka. Čak i danas, kada se rezultati unakrsno uporede sa intenzitetom kojim snabdevanje električne energije utiče na rad proizvodnog sektora, električna energija ostaje čvrsto pri vrhu. Povećanje troškova proizvodnje zbog čestih prekida u snabdevanju električnom energijom i dalje nanosi par ograničenja za konkurentnost preduzeća na Kosovu. Proteklih godina, ova preduzeća su dala odgovor na tu problematiku korišćenjem alternativnih izvora snabdevanja električnom energijom, jer je većina njih uložila sredstva u velike i skupe električne generatore

Danas, uprkos novim reformama u energetskom sektoru, snabdevanje električnom energijom je i dalje, uopšteno govoreći, nepouzdana. Kosovo ima dve stare elektrane, od kojih je jedna stara 50 godina i na ivici kolapsa⁴². Obe elektrane ne uspevaju da obezbede ni polovinu potreba zemlje za električnom energijom tokom zime i hladnih perioda, što uslovljava jedino rešenje: uvoz električne energije. To je i skupo i, zbog nedostatka sredstava, često i nedostižno. Zbog nedostatka budžetskih subvencija za snabdevanje energijom 2012. godine (predvođenih finansijskim ograničenjima i visokim budžetskim deficitom), očekuje se povećanje troškova električne energije u regionu od 25%. To će, zauzvrat, uticati na radne troškove preduzeća. Dok se nove elektrane (kapaciteta 600 MW) planiraju, ne predlažu se nova rešenja, osim u obliku uvoza energije.

Nedostatak električne energije predstavlja široku prepreku za humani razvoj na Kosovu i utiče na značajne usluge preduzeća. Ali, sa tačke gledišta povezanosti privatnih preduzeća i ljudskog razvoja, nedostatak električne energije posebno ometa stvaranje bilo kakve značajne industrije koja bi mogla da povećava zaposlenost i dastvori održivije izobilje. Nedostatak električne energije onemogućava sektore koji su spremni na rast, kao što je proizvodni sektor, i odvraća strane direktne investicije. Kako je snabdevanje električnom energijom osetljivo bolje u gradovima, to takođe pogoršava podele po liniji urbano-ruralnih prihoda i produktivnosti. Ostale infrastrukturne prepreke možda pružaju bolju sliku o ovoj problematici jer prevoz, zemljište i telekomunikacije ostaju na samom dnu spiska prepreka gde se njihov intenzitet meri sa 40, 36 i 34, za svaku posebno. Investicije koje je Kosovo uložilo u telekomunikacije su se pokazale za stimulans s obzirom

na potrebu za tehnološkim napretkom, iako se njihove prednosti i dalje osećaju većinom u urbanim i perifernim područjima.

Regulatorne prepreke se smatraju umerenim, a poreske stope, poreska uprava i carine svakako posebno nalazna 12., 13. i 14. mestu prepreka. Te prepreke su se tokom vremena smanjivale, što je pozitivan bod za upravu Kosova. Nekoć su poreske stope smatrane za najveću prepreku za preduzeća⁴³. Reforme koje su sprovedene na kraju 2009. godine su prepolovile poreze na dobit što se pokazalo kao značajan podsticaj za preduzeća. Sada, preduzeća upućuju kritike na račun oporezivanja na Kosovu zbog neučinkovite poreske uprave, a posebno su ozlojeđeni zbog poreza na dodatu vrednost. Kao što je to slučaj sa mnogim privredama u tranziciji, porezi su često neopravdano visoki zbog neučinkovitog pružanja usluga, slabih kapaciteta za naplatu poreza i uske poreske osnove što proizilazi uglavnom iz postojanja velike sive ekonomije. Razgovori koji su vođeni sa predstavnicima poslovnih udruženja su otkrili postojanje nekoliko potreba za smanjenje poreskog opterećenja od naplate poreza na dodatu vrednost, posebno stopa poreza na dodatu vrednost u konkretnim industrijama (ovde se prvenstveno misli na poljoprivredu). Predstavnicima poslovnih udruženja su se takođe žalili zbog samovoljnog tumačenja zagonetnih poreskih propisa, selektivnog provođenja prava i iznuđivanja od strane poreske uprave. Ovakvi poslovni običaji se u poslednjih nekoliko godina više ističu s obzirom na potrebu vlasti da ispuni prognoze prihoda zbog njihovog ogromnog učešća u kapitalnim investicijama. Kao takva, neučinkovita poreska uprava, osnovna osobina lošeg upravljanja, doprinosi i troškovima i rizicima sa kojima se suočavaju preduzeća i takođe

može uticati na donošenje odluka o ulaganju investicija. Prema navodima predstavnika poslovnih udruženja, poreska uprava je sinonim za birokratsko uznemiravanje dosadnim i skupim poreskim inspekcijama.

Štaviše, kao jedna od indirektnih prednosti rasta privatnih preduzeća po humani razvoj, pošteno oporezivanje igra presudnu ulogu u redistribuciji prihoda. Prosto rečeno, oporezivanje javnih preduzeća se obavlja po principu „Seci uši, krpi dupe“. Vlasti sami sebi plaćaju za otkazivanje sopstvenih prihoda. Osnovica za oporezivanje privatnih preduzeća, međutim, ima potencijal da obezbedi dodatne prihode za kapitalne budžete i može da ima dramatičan uticaj na društvena budžetiranja. Vlasti koje ne mogu ili koji ne naplaćuju poreze na pošten i učinkovit način stežući društvene budžete, svim svojim zainteresovanim stranama čini medvedu uslugu.

Prepreke koje predstavlja domaća kvalifikovanost su visoko bodovane među preprekama za preduzeća. Standardi proizvodnje, kvalifikovanost i obrazovanje raspoloživih radnika se nalaze na samom dnu spiska. To nam pruža fascinantan, iako tužan, uvid u klimu preduzeća na Kosovu i njihov doprinos humanom potencijalu. Kombinovanje ovih podataka sa objektivnih podacima o niskom nivou znanja i kvalifikacija među odraslom populacijom Kosova (v. Uvod: Kontekst humanog razvoja na Kosovu) i obrazovni standardi među mladim ljudima pokazuju, još jednom, da se Kosovo miri sa postojanjem preduzeća niskih vrednosti sa nisko-kvalifikovanim radnicima. Jednostavno rečeno, na Kosovu ne postoji potražnja za vrstom kvalifikacija koje dominiraju u modernoj, procvetaloj tržišnoj privredi. To takođe ukazuje na nedostatak interesa za ulaganje investicija u

kapacitete i potencijale radnika, što bi povelu produktivnijem poslovnom modelu. Ljudi koji su angažovani u privatnim preduzećima na Kosovu su, često, angažovani na slabo plaćenim poslovima koja ih drže u vidokrugu siromaštva i koji im pružaju samo ograničene prilike za proširavanje njihovih znanja i sposobnosti.

Ukratko, prepreke na koje su preduzeća ukazali pokazuju i izazove i stavove o ograničenjima sa kojima se poslodavci suočavaju. Poslodavce veoma zanima pravičnost, a manje ih zanimaju kapaciteti. Možda je prirodno da se vlasnici preduzeća više bave preprekama koje proizilaze iz lošeg upravljanja i nepouzdanih društvenih ugovora, nego sa preprekama koje predstavljaju najveće smetnje njihovom osoblju. Međutim, oba ova faktora su fundamentalna za stvaranje progresivne poslovne klime i dostojanstvenog društva sa ostvarenim potencijalom.

Od svih ovih prepreka, prva prepreka, neravnopravna kultura preduzeća, ima najdublje i najdalekosežnije implikacije za društvo na Kosovu. Upravo to razmatramo u više detalja u sledećem odeljku.

2.3 Neuravnoteženo polje za trku: privredni i ljudski troškovi

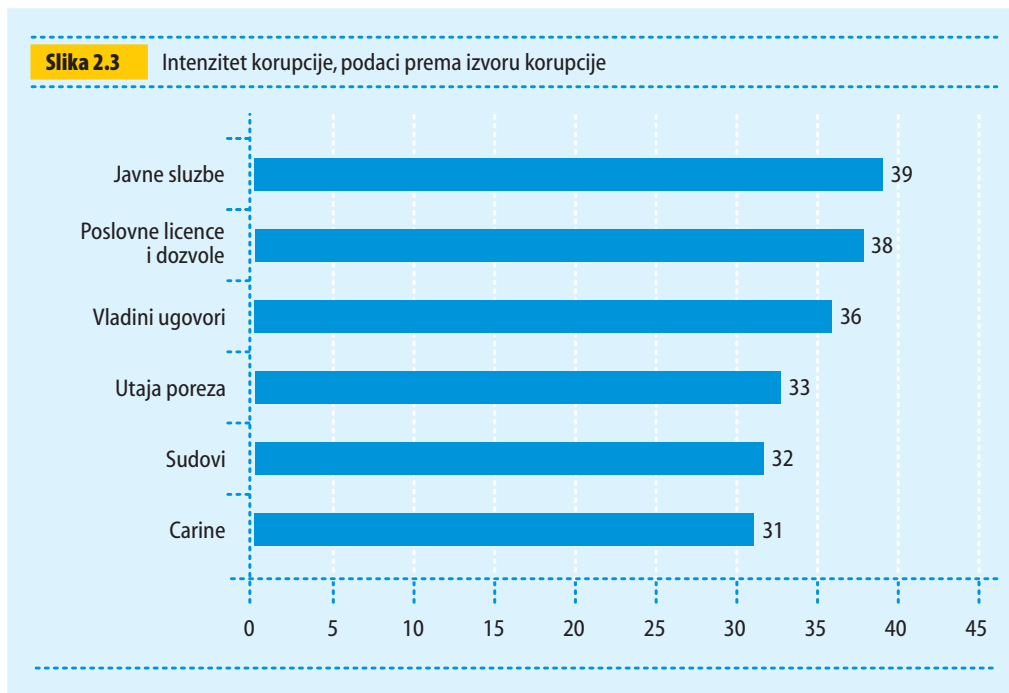
Rangiranje „nepoštene konkurencije“ kao najveće prepreke je novina u životnoj sredini Kosova i premašuje snabdevanje energijom koja je godinama bila vodeća prepreka (ankete „Riinvesta“ o srednjim i malim preduzećima 2001. godine, 2002. godine, 2004. godine, 2006. i 2008a godine). U sklopu programa

Okruglog stola o razvoju privatnih preduzeća (program je organizovan u zajedničkoj saradnji sa Fondacijom Friedrich Ebert-Stiftung⁴⁴) tim preduzeća „Riinvest“ je organizovao okrugli sto na temu nepoštene konkurencije sa preduzetnicima u septembru 2011. godine. Oko 40 predstavnika iz raznih sektora poslovne zajednice je učestvovalo u manifestaciji.

Ogromna većina preduzeća je proglasila nepoštenu konkurenciju kao rezultat dve uobičajene pojave: nedostatka integriteta na tržištu i slabe primene pravila u institucijama. Ova dva faktora se smatraju povezani sa širom podelom po liniji javno i privatno, odn. nedostatak integriteta se ojačava nedostatkom odgovornosti i privatnih preduzeća i zvaničnika vlasti koji rade na pitanjima saglasnosti. Predstavnici preduzeća su istakli prisustvo neuravnoteženog i neravnopravnog poslovnog okruženja na Kosovu koje je izgrađeno na posebnim odnosima kojima se povodi siva ekonomija umesto na pravilima poštene konkurencije. Ova dva faktora su analizirana u više detalja po pitanju njihovog štetnog uticaja na spektar humanog razvoja u daljem delu teksta.

2.3.1 Nedostatak integriteta na tržištu: korupcija, utaja i siva ekonomija

Korupsioni është një indikator i shkë-Korupcija predstavlja odličan pokazatelj nedostatka integriteta na tržištu, a vlasnici preduzeća na Kosovu je ocenjuju među prvih pet glavnih prepreka za preduzeća. Najnoviji podaci organizacije „Transparency International“⁴⁵ postavljaju Kosovo na prvo mesto u regionu po visokim nivoima korupcije koeficijenta od 2.8 (koeficijent između 0 i 3 važi za zemlje u kojima je nivo korupcije rasprostranjen). Takođe je došlo do

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

povećanja u Indeksu stavova o korupciji na Kosovu, uprkos marginalnom padu u opštem rangu korupcije na Kosovu (Kosovo je sa 110. mesta 2011. godine palo na 112. mesto 2012. godine). Prema navodima Globalnog barometra korupcije (Transparency International, 2010. god.), 73% anketiranih stanovnika Kosova veruju da se nivo korupcije u zemlji povećao u poslednjih pet godina.

Koja preduzeća su najviše pogođena korupcijom? Preduzeća koja su anketirana za potrebe ovog poglavlja su zamoljena da rangiraju svoje iskustvo o korupciji u različitim vrstama interakcija: od angažmana u društvenim delatnostima do osnovnih poreskih i carinskih funkcija svakodnevnog poslovnog života.

Tako visok intenzitet opažene korupcije koji utiče na javno-privatna partnerstva baca tamnu senku koja visi nad potencijalom za lokalni razvoj na Kosovu. Rashodi vlasti predstavljaju najveći deo aktivnosti u privrednom

rastu, a anomalije kao što je korupcija sprečavaju normalan protok novca ka učinkovitim preduzećima i onima sa više potencijala za rast, i, samim time, ka stvaranju novih radnih mesta. U zdravoj interakciji, društvene delatnosti podugovaraju funkcije učinkovitosti i unapređivanja najboljim privatnim preduzetnicima na tržištu (v. Uvod) čime smanjuju troškove i teret isporuke, osnažuju lokalna preduzeća i pružaju prednosti lokalnim stanovnicima. Kada se ugovori dele prema bilo kojim drugim aršinima od zasluge, uobičajen rezultat koji se postiže je niži kvalitet radova i usluga i porast cena. U slučajevima u kojima omiljeni prodavac dobije ugovor o pružanju osnovnih usluga bez predhodnog vođenja transparentnog procesa, troškovi po siromašne i isključene su još ozbiljniji. Pošto se suočavaju sa visokim cenama i, obično, dobijaju niži kvalitet usluga o kojima zavise, sve to smanjuje i njihove prihode i kapacitete i izbor.

Pošto se kvalitet usluga pogađa ugovorima koje sklapaju korumpirane vlade,

pristojan posao se pogađa korupcijom u privatnim sferama poreza, licenciranja i ugovora. Troškovi korupcije, koji se globalno procenjuju na dodatnih 10% na troškove poslovanja (Lambsdorff, 2003. god.) najteže pogađaju mala i srednja preduzeća koji obuhvataju 99% svih preduzeća na Kosovu. Sa niskim protokom gotovine i smanjenim profitnim maržama, mala i srednja preduzeća snose teži teret kada moraju da plate mito na tržištu zbog tako osnovnih stvari kao što su carine i dozvole za rad. Takođe je i manje verovatno da će iskoristiti prednosti od ulaganja investicija, uključujući direktna strana ulaganja, u kojima se korupcija vidi kao neslužbeni porez na poslovanje. Dakle, korupcija može negativno uticati na produktivnost na Kosovu i njene izgleda za stvaranje pristojnog posla. Procene Lambsdorffa (2003. god.) pokazuju da povećanje korupcije u Indeksu potrošačkih cena u omeru od jednog boda smanjuje produktivnost bruto domaćeg proizvoda za 4%.

Ljudi imaju moćnu ulogu u borbi protiv korupcije. Na Kosovu, ova borba treba da bude uokvirena kao bitka za zdravije društva, za pristojan posao i bolje uslužne delatnosti. Kao i u svakoj borbi, pojedinac ne može da napada korupciju sam. Oko 15% ispitanika je izjavilo da su oni ili neko koga poznaju davali mito institucijama u raznim oblicima. Prema navodima Globalnog barometra korupcije, 61% anketiranih smatra da vladine mere protiv korupcije nisu imale nikakvog učinka. Anketirani osjećaju da su prepušteni sami sebi u svom hvatanju u koštac sa korupcijom. Međutim, prisutna je volja pojedinaca da se bore protiv korupcije, a sledeći zadatak predstoji u usmeravanje te borbenosti na takav način koji pruža ljudima osećaj bezbednosti. Na pitanje da li su spremni da učestvuju

u ratu protiv korupcije, 70% ispitanika je izjavilo da su spremni da prijave eventualne slučajeve korupcije.

Utaja poreza na Kosovu je jednako štetna za javnu kasu, kao i za proširenje tržišta i društvenih ugovora. Utaja poreza je osnovni rezultat dva faktora: visokog finansijskog i psihološkog troška zbog pridržavanja sa visoko uvijenim pravilima i prisustva velike sive ekonomije koja se bezbedno odvija van svih okvira zvaničnog sistema. Privredna komora Kosova smatra da je utaja poreza najvažniji stvaratelj nepoštene konkurencije (Rukiqi, 2011. god.). Anketirana preduzeća su izvestila da se suočavaju sa vrlo nepoštenom konkurencijom koja ne plaća poreze i koja je zbog toga u situaciji u kojoj može da prodaje svoje proizvode po znatno nižim cenama.

Kosovo nema visoke poreze, ali pravo poresko opterećenje proizilazi iz načina na koji se prikupljaju porezi. U proseku, preduzeća moraju svakodnevno da izdvoje značajno vreme da bi se bavili propisima, tumačili zakone i upravljali svojim stepenom usklađenosti sa zakonom. Ograničeni kapaciteti unutar poreske uprave ponekad dovode do nedoumica u tumačenju zakona i modelskih proračuna poreske osnove, zbog čega preduzeća koja plaćaju poreze često završe plaćajući kazne jer nisu bili u prilici da na ispravan način procene svoje poreske obaveze.

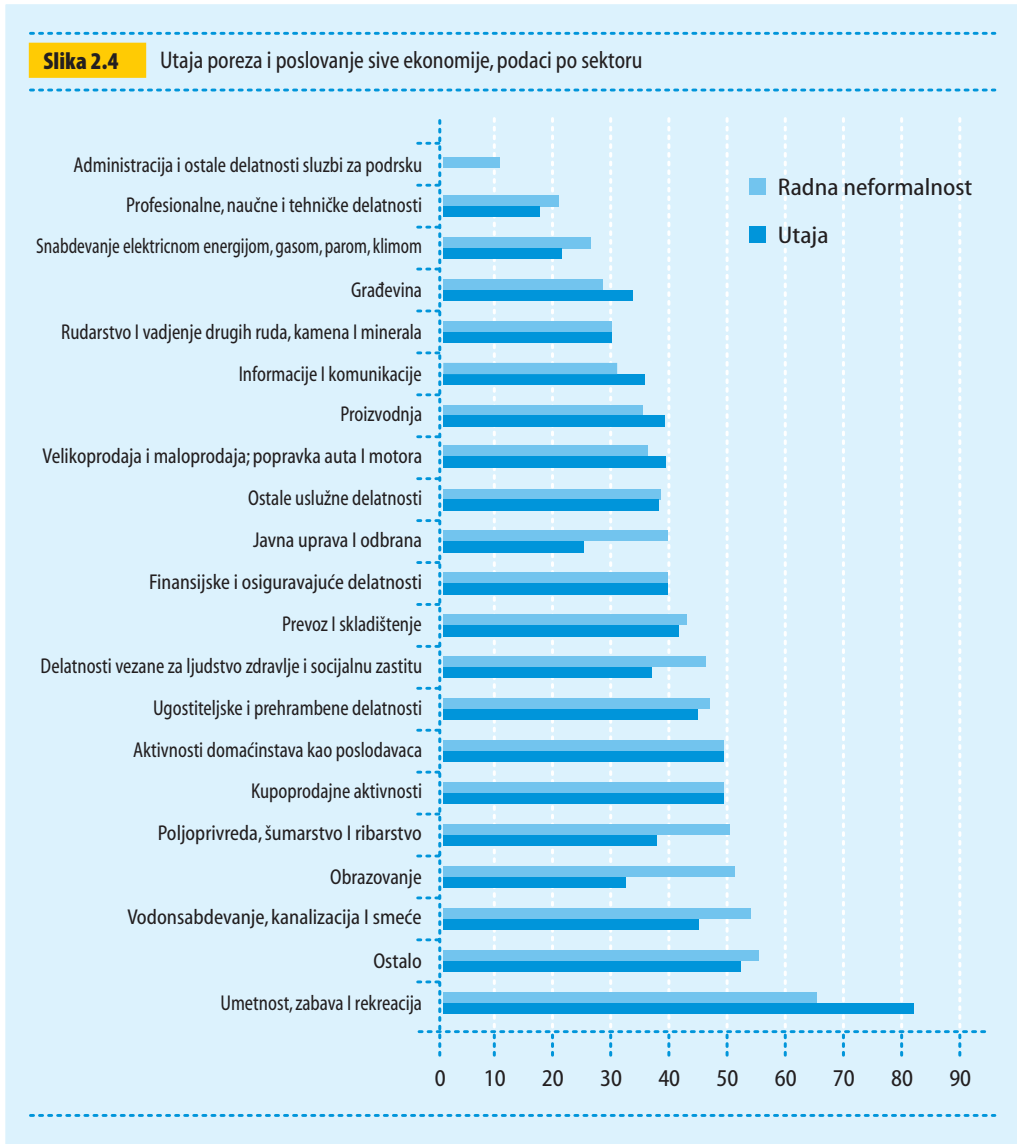
Kako bi se procenio nivo poštovanja poreskih propisa na Kosovu, moramo koristiti tehniku koju je razvio Institut za razvoj upravljanjem u Godišnjaku svetske konkurentnosti i Svetski privredni forum u Outlooku koji pružaju presek odgovora na indirektna mera pridržavanja sa poreskim propisima. Shodno tome, izveli smo procenu stepena pridržavanja sa poreskim

propisima tako što smo napravili prosek odgovora na sledeće anketno pitanje:

P.51 Pitanje 51 *Imajući u vidu teškoće u pridržavanju sa poreskim i drugim propisima, u kojoj meri procenjujete procenat od prodaja tipičnog preduzeća iz vašeg polja aktivnosti koji je prijavljen poreskim vlastima?*

Anketa je pokazala da se utaja poreza na Kosovu u periodu između 1999. i 2005. godine kretala na nivou oko 39%, što je otprilike isto kao i u drugim zemaljama, pre svega u Albaniji i Bosni. Međutim, taj nivo utaje poreza znatno prelazi

afirmisani prosek u zemljama koje su prošle kroz tranziciju koji iznosi 12,44%. Preduzeća koja se bave uglavnom manje vidljivim transakcijama koje se obavljaju u gotovini (s obzirom na nedostatak dovoljne revizije i mehanizama za novčano kažnjavanje na Kosovu) najčešće izbegavaju plaćanje poreza, a utaja poreza se nalazi u uzajamnoj vezi sa stepenom poslovanja sive ekonomije koji je svojstven za taj čitav sektor. Najveći stepen utaje poreza je u terciarnom (koji je daleko najveći sektor na Kosovu) i u primarnom sektoru, što opet ukazuje na izazove sa kojima se suočava poljoprivredni rast i zaštita ruralnog radnika..

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

Anketa takođe pokazuje da je pridržavanje sa poreskim propisima u pozitivnom odnosu sa veličinom preduzeća. Veća preduzeća imaju tendenciju da se više pridržavaju poreskih propisa od manjih preduzeća. Pored toga, žene preduzetnici imaju tendenciju da se manje bave utajom

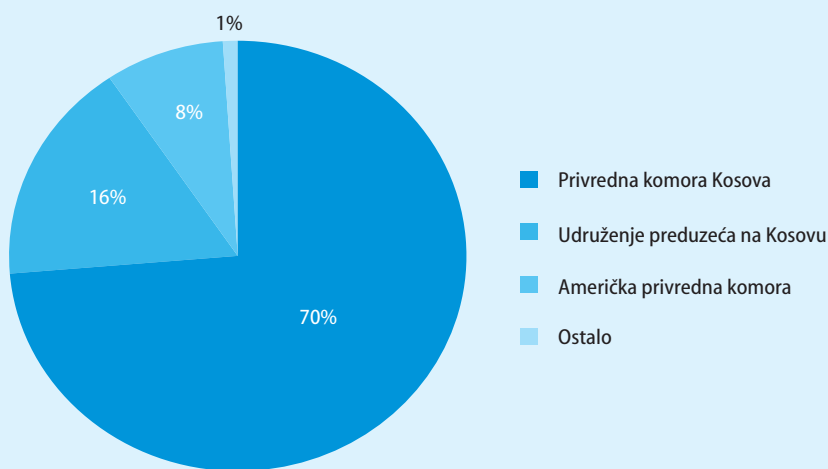
SLIKA

B

UČEŠĆE U POSLOVNIM UDRUŽENJIMA

Prema rezultatima ankete, samo 12,5 % privatnih preduzeća na Kosovu su članovi poslovnih udruženja. Od ovih, većina (oko 70%) pripadaju Privrednoj komori Kosova, zatim Savezu preduzeća na Kosovu i Američkoj privrednoj komori.

Slika B1 Članstvo u poslovnim udruženjima

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

Niska stopa učešća u poslovnim udruženjima je uglavnom rezultat nedostatka informacija, prijavljuje 60 % anketiranih preduzeća (i 60% onih koji ne pripadaju nijednom udruženju). Od preduzeća koja su informisana o postojanju i aktivnostima poslovnih udruženja, ali su odlučila da se ne pridruže nijednom, jedno od pet navodi nedostatak poverenja u ova udruženja svoje odluke. Umesto toga, većina preduzeća koja su informisana o poslovnim udruženjima (80%) izveštavaju da se njihova odluka da se ne pridruže poslovnom udruženju zasniva na utisku da im članstvo u takvim udruženjima ne bi koristilo ili da nemaju vremena da se bave pitanjem članstva, što, opet, ukazuje da misle da im članstvo u ovim udruženjima ne bi bilo isplativo.

Niska stopa učešća i činjenica da većina preduzeća ne smatraju da im je isplativo da se pridruže poslovnim udruženjima izgleda da je u određenoj meri opravdana, ako u obzir uzmemo iskustva tekućih članova poslovnih udruženja. U skladu sa utiscima ne-članova, čini se da više od polovine tekućih članova poslovnih udruženja nisu posebno zadovoljni sa aktivnostima poslovnog udruženja kojem pripadaju jer tvrde ili da nisu zadovoljni (20%) ili da imaju neutralan stav po tom pitanju (60%). Ostatak, tj. 40% članova poslovnih udruženja izveštavaju da su zadovoljni prednostima koje su ostvarili zbog svog članstva.

Oko 9% preduzeća smatraju da je utaja poreza na istom nivou kao i uvek s obzirom na trenutnu privrednu i poslovnu klimu.

poreza u odnosu na njihove kolege, preduzeća sa visokim gotovinskim transakcijama više pribegavaju utajama poreza, a korupcija teži da značajno i negativno utiče na nivoe pridržavanja sa poreskim propisima.

Institucionalne slabosti podrivaju pridržavanje sa poreskim propisima. U proseku, tokom godine, poreska administracija vrši pregled preduzeća samo četiri dana, dva dana idu na pregled od strane carinskih vlasti, a skoro pet dana ode na pregled od strane opštinskih zvaničnika. Kosovo ima najmanji broj poreskih inspektora na 1,000 stanovnika u regionu. Na terenu radi samo 350 inspektora. Kosovo je nedavno započelo skup i komplikovan proces fiskalizacije koji ima za cilj opremanje svakog preduzeća sa kas-mašinama čemu su se usprotivili mnogi vlasnici preduzeća i to na manje od četvrtine puta duge faze uvođenja.

Neplaćanje poreza kritički utiče na veliki broj nivoa ljudskog razvoja na Kosovu. Neplaćanje poreza smanjuje prilike vlade za učinkovitom podelom prihoda i ulaganja u kapitalne investicije. Takođe stvara nepoštenu prednost za preduzeća koja se ne pridržavaju sa poreskim propisima i podstiče ih da deluju van okvira zakona. Sve to ima domino efekat na zaštitu radnika i stvaranje pristojnih radnih mesta. Takođe je pokazatelj kvaliteta odnosa između privatnih preduzeća, upravljanja i društva. Oko 9% preduzeća smatraju da je utaja poreza na istom nivou kao i uvek s obzirom na trenutnu privrednu i poslovnu klimu⁴⁶. Ova preduzeća gledaju na nepridržavanje sa poreskim propisima kao na oblik protesta protiv nepoštenog ili neučinkovitog upravljanja. Međutim, manje od 2%

žena preduzetnika smatra da je utaja poreza uvek opravdana. Pored toga, vlasnici preduzeća sa višim stepenom obrazovanja su skloniji da plaćaju poreze. Oni su skloniji da povežu poreze sa prednostima i uslugama koje pruža država, što opet ističe važnost obrazovanja za privredni rast u zdravom društvenom kontekstu. Pored toga, stariji vlasnici preduzeća na Kosovu pokazuju veći stepen moralnosti po pitanju plaćanja poreza nego mlađi vlasnici, možda i zbog toga što su stekli viši društveni kapital i što su često snažno vezani za zajednicu.

Siva ekonomija je centralni predvodnik i nepoštenih poslovnih običaja i korupcije i utaje poreza. Prema sopstvenim procenama preduzeća „Riinvest“ siva ekonomija uzima oko 25 % bruto državnog proizvoda Kosova.

Siva ekonomija ne samo da nanosi štetu. U mnogim zemljama, siva ekonomija je suštinski izvor zapošljavanja marginalizovanih grupa društva. Organizacija za ekonomsku saradnju i bezbednost (2006. god) tvrdi da siva ekonomija čini 42% privrede Afrike, 41% Latinske Amerike i 35% privrede zemalja u tranziciji u Evropi i bivšem Sovjetskom Savezu u poređenju sa 13,5% u zemljama Organizacije za ekonomsku saradnju i bezbednost. Siva ekonomija obezbeđuje zaposlenje i prihode za mnoge koji izgube ili ne mogu pronaći posao u zvaničnoj ekonomiji, a u redovima sive ekonomije učestvuje nesrazmerno veliki broj žena, mladih ljudi i pripadnika drugih ugroženih grupa.

Međutim, u fazi razvoja u kojoj se Kosovo trenutno nalazi, siva ekonomija je postala oblik isključenja koji koči rešenja za poslovnu ravnopravnost i smanjenje siromaštva. U klimi

niskih primanja po glavi stanovnika, mnoga domaćinstva računaju na sivu ekonomiju za kratkoročna gotovinska rešenja.

Oni ne shvataju da je stvaranje tržišta sa više zvaničnih preduzeća i više zvaničnih, pristojnih radnih mesta od suštinskog značaja u pogledu dugoročne zaštite, stabilnosti i smanjenja siromaštva.

Preduzeća sive ekonomije koštaju društvo mnogo toga, ali koštaju i radnike koji se angažuju na poslovima koje pruža siva ekonomija. Takvi radnici su daleko skloniji da imaju manje posla i primanja po satu nego njihove kolege koje su zaposlene u zvaničnim preduzećima. Prema tome, moraju da rade više sati da bi dostigli barem minimalnu nadnicu. Oni nemaju koristi od doprinosa penzionom fondu jer prijavljuju niže plate, a to ih ostavlja nezaštićenim u starosti i opterećuje njihove porodice. Oni nisu skloniji plaćanju poreza na lične dohotke što doprinosi društvenim troškovima koja stvaraju privatna preduzeća koja se ne pridržavaju sa poreskim propisima. Podaci iz ankete u pogledu zaposlenosti u preduzećima sive ekonomije ukazuju na slične cifre kao i kod utaje poreza, odn., oko 30-40% rada koja se obavlja na Kosovu se obavlja u okvirima sive ekonomije. Postoji povezanost između utaje poreza i rada na tržištu sive ekonomije: rađe im je lično ili porodično blagostanje od dugoročnih društvenih prednosti. Slični rezultati u nivoima utaje poreza i rada na tržištu sive ekonomije služe za validaciju robusnosti obe.

2.3.2 Slabo institucionalno provođenje prava Ako nepošteni poslovni običaji potkopavaju poverenje među

preduzećima, onda slabo i neodgovorno provođenje prava podriva celi politički korpus Kosova. Nezavisne ankete su definisale nezadovoljavajući nivo provođenja regulatornih prava na Kosovu kao jedan od ključnih izazova sa kojima se suočava rast privatnog sektora (npr. Riinvest, 2011. god.; Izveštaj Evropske unije o napretku, 2011. god.). Anketa o stavovima koja je izvedena za potrebe ovog izveštaja podvlači taj zaključak. Vlasnici preduzeća ponovo naglašavaju da se osećaju „usamljeni“ u namirivanju sporova oko ugovornih obaveza, da su upravne vlasti na Kosovu neučinkovite, spore i nepouzdate i da propisi koji su oblikovani da bi ih zaštili nekako završe kao beskorisni teret.

Nedostatak odgovornog i blagovremenog provođenja regulatornih prava ometa razvoju preduzeća na Kosovu u mnogim aspektima. Kao prvo i prvo, preduzeća se suočavaju sa gubicima zbog toga što njihovi kupci ili dobavljači ne ispune ugovorne obaveze i za to ne postoje nikakve posledice. Jedna anketirana mlekara je, na primer, objasnila da je dobila kredit od međunarodnih finansijskih institucija za kupovinu krava koje je zatim podelila poljoprivrednicima. Poljoprivrednici su, zauzvrat, imali obavezu da vrate deo kredita i da vrše snabdevanje mlekom, ali to nikada nisu uradili. Preduzeće navodi da je slučaj po tužbi koju je podnelo pre osam godina još uvek otvoren. Na žalost, ozbiljnost posledica zbog problema kao što je ovaj prevazilazi troškove direktnih gubitaka koje preduzeća pretrpe. Naime, neizvesnost zbog neizvršenja ugovora verovatno sprečava preduzeća od stupanja u poslovne transakcije uopšte. Ovo je najverovatnije i jedan od razloga zašto su i produženje otplaćivanja kredita koje preduzeća pružaju klijentima i

kupovine na kredit od strane preduzeća mnogo manji od onih u drugim privredama u tranziciji u regionu, kao i od onih u Evropi i centralnoj Aziji uopšte (Svetska banka, 2010. god.), čime je kupovina ulaznih proizvoda i prodaja proizvoda za ova preduzeća otežana. Slabo provođenje prava je delimično odgovorno za kulturu nekažnjavanja zbog nepridržavanja sa pravilima životne sredine što otežava problematiku vezanu za kobno zagađenje i eksploataciju životne sredine na Kosovu.

Nesposobnost primene ugovora utiče na ulaganje investicija preduzeća u sposobnosti i inovativne sposobnosti njihovih radnika. U nekim sektorima preduzeća izveštavaju da je „lovljenje“ radnika veliki problem. Zbog nedostatka mehanizama za primenu ugovora o radu, preduzećima koja ulože investicije u skupu obuku radnika njihove zaposlene pokradu konkurentna preduzeća. Zbog toga preduzeća na Kosovu ulažu daleko manje investicije u obuku zaposlenih u odnosu na preduzeća iz drugih privreda u tranziciji (Svetska banka, 2010. god.). Ovo je posebno zabrinjavajuće, jer direktno utiče na konkurentnost preduzeća sa Kosova na tržištu i ometa razvoj proizvoda i usluga visoke vrednosti koji su relativno koncentrisani na stručnost.

Provođenje prava se, bar delimično, smatra odgovornim za slabe strane direktne investicije na Kosovu. Na primer, vrlo jasna nemogućnost uspešnog parničenja u slučajevima kršenja prava o patentima, prava na intelektualnu svojinu ili autorskih prava uopšte, se doživljava kao prepreka od strane Američke privredne komore na Kosovu (Musa, 2011. god.) a naročito od strane preduzeća iz područja informacione i

komunikacione tehnologije. Kosovo se smatra visokorizičnim poduhvatom za svako preduzeće koje ima visoku stručnost i vrednost, kao što su razvojni programeri programske opreme koji bi mogli biti privučeni relativno jeftinom, posla željnom mladom generacijom radnika koji poznaju osnove informacione tehnologije, ali oni nisu voljni da prenesu svoje zaštićeno znanje i umeće eventualnim filijalama na Kosovu.

Kao rezultat slabog provođenja prava koja se tiču korupcije i utaje poreza, poverenje javnosti na Kosovu slabi. Brojne studije zaključuju da u državama u tranziciji društveni kapital u obliku građanskog učešća i poverenja u javne institucije ima značajan uticaj na rast (Putnam, 1993. god.; Fukuyama, 1995. god.; Knack i Keefer, 1997. god.; Dasgupta i Sergaldin, 2000. god.; Zak i Knack, 2001. god.). Što se tiče političkog okruženja, pokazalo se da poverenje doprinosi rešenju problema kolektivnih aktivnosti⁴⁷ (Levi, 1998. god.; Uslaner, 2002. god.; Rothstein, 2003b), demokratske stabilnosti (Inglehart, 1999. god.; Uslaner, 2003. god.) i političkog i građanskog učestvovanja (Knack i Keefer, 1997. god.). Prema tome, čini se da je opšte poverenje bitno kada dođe do kvaliteta vlasti i to na način koji je teško odvojiv od privrednog rasta. Dakle, korupcija podriva legitimitet države i vladavine prava i može oslabiti sposobnosti države da odbrani svoj sistem vrednosti. Kada se situacija sa upravljanjem pogorša, postaje izuzetno teško da se ponovo uspostavi vladavina prava, dobrog upravljanja i poverenja između građana i države.

Dakle, Kosovo prolazi kroz fazu relativno niskog poverenja u institucije u odnosu na poverenje u preduzeća i ljude uopšte. Interesantno je zapaziti

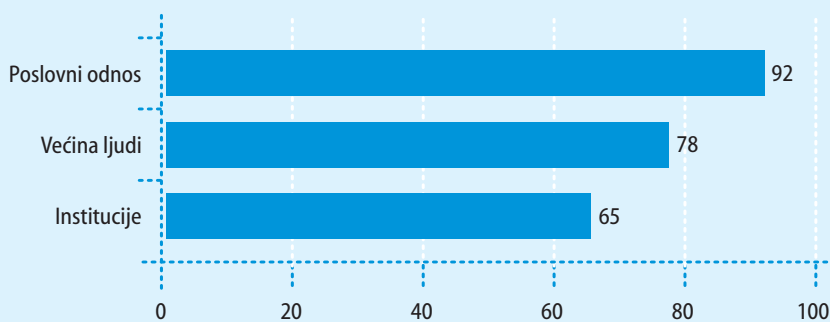
da je nivo poverenja u svaku javnu instituciju niži od nivoa poverenja u bilo koju drugu kategoriju na koju se anketa odnosila. U proseku, intenzitet prepreka koje predstavljaju javne institucije su bodovane intenzitetom od 65 u odnosu na poverenje u ljude („većina ljudi“) i kategoriju poslovnih partnerskih veza, osoblja i konkurenata koji su ocenjeni sa 78 i 92 svaka posebno (Slika 2.5). Ova mera je donekle u suprotnosti sa zaključkom da nepošteni poslovni običaji koje provode sama preduzeća predstavljaju glavnu prepreku za rast. Ovaj paradoks ima objašnjenje: prema mišljenju ispitanika, vlasti su tu da bi iskorenile nepoštenne poslovne običaje i sve dok

se vlasti ne budu uključile, preduzeća će da se upuštaju u vrlo oprezne odnose sa pouzdanim i dokazanim partnerima.

Slika 2.6 daje kratak pregled nivoa poverenja javnosti u različite javne institucije. Institucije su odabrane od strane poslovnih upravnika ili vlasnika preduzeća koji su izjavili da su to institucije vredne poverenja.

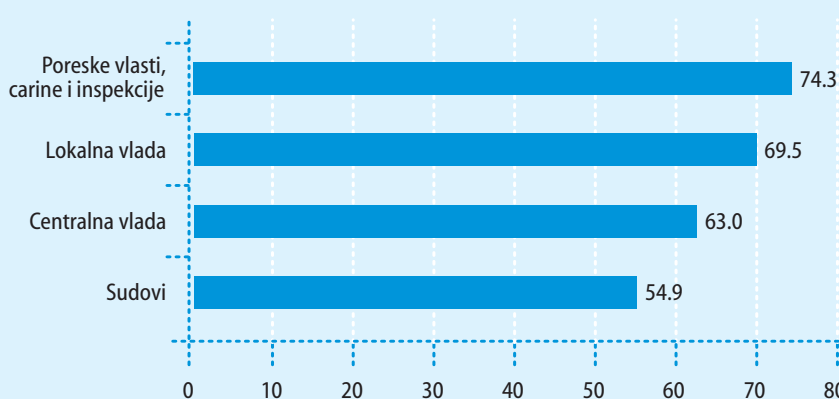
Nažalost, upravo je pravosudni sistem taj koji bi trebalo da postavi jednake uslove i zaštiti ih od nepoštenog poslovanja od strane institucija ili njihovih poslovnih partnerskih veza. Preduzeća imaju najmanje poverenja u pravosudni sistem: 54%. Na prvi

Slika 2.5 Poverenje u grupama tela (po intenzitetu)

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

Slika 2.6 Poverenje u institucije (prema intenzitetu)

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

pogled, ovaj zaključak može da izgleda u suprotnosti sa rezultatima Ankete o poslovnom okruženju i uspešnosti preduzeća (Svetska banka, 2010. god.) prema kojoj procenat preduzeća koji su izjavili da sudovi ne predstavljaju problem za poslovanje je za 10% veći na Kosovu (ukupno 56%) u odnosu na prosek drugih privreda u jugoistočnoj Evropi i Evropi i centralnoj Aziji u tranziciji. Međutim, ova cifra, u svetlu nalaza da je samo 3% preduzeća na Kosovu (Anketa o poslovnom okruženju i uspešnosti preduzeća, 2010. god.) bilo na sudu u poslednje tri godine u odnosu na prosek od 32 i 27% zemalja jugoistočne Evrope i Evrope i centralne Azije, u svakoj posebno, čini se onda da bi odgovarajući zaključak bio da samo preduzeća na Kosovu nemaju poverenja u pravosudni sistem i uopšte ih i ne uzimaju u obzir u donošenju odluka.

Slabo provođenje prava je stoga izuzetno skupo za kulturu preduzeća na Kosovu. U stvari, to je osnovni izazov za humani razvoj na Kosovu uopšte koji obuhvata sve sektore upravljanja. Bilo bi smešno da se sugerise da se provođenje prava može ojačati na primeru privatnih preduzeća, a ostati slabo na drugim mestima. Kultura odgovornosti još uvek nedostaje u sistemu vlasti koji daje prioritet zakonima, a ne primeni zakona. Postoji takođe i ozbiljna neusklađenost između opterećanja koja predstavljaju propisi i finansijsko-plus-ljudski kapaciteti resursa koji su na raspolaganju za rad⁴⁸. Zbog toga, nedostatak provođenja prava u preduzećima čini stanovnicima Kosova duplu medvedu uslugu: kao prvo i prvo, potkopava usluge, izbore i slobode koje su im dostupne u zajednicama i, kao drugo, potkopava potencijal za privredni rast koji bi mogao, van okvira vlasti, da proširi prilike i slobode

za sve. To je kritični faktor u stvaranju „nepoštenog“ i neujednačenog polja igra koji mnoga preduzeća smatraju najvećim kamenom spoticanja. Kada se i pojavi, onda guši podsticaj za rast i ograničava širenje rasta na privilegovane slojeve društva.

2.4 Prepreke koje privatnim preduzećima predstavljaju političke implikacije

Privreda Kosova raste po džepovima države. Povlašteni delovi društva, sa pravim vezama, su skloniji napredovanju u, u velikoj meri, klimi sive ekonomije gde se pravila sprovode nesistematski.

Međutim, tu nema uključivog rasta. Uključiv rast, u suštini, označava obrazac rasta koji otvara prilike za siromašne i marginalizovane, koji otvara vrata glavnih tržišta za žene, mlade i etničke manjine, koji preduzećima pruža priliku da se otvoreno takmiče na osnovu rada i zasluge, koji, ukratko, povećava dostojanstvo, društveni sklad, prihode i prilike za unapređivanje kvaliteta života čitavom društvu.

Razlog za nedostatak uključivog rasta se svodi na osnovne prepreke sa kojima se suočava razvoj privatnih preduzeća: nepošteni poslovni običaji u kombinaciji sa slabim provođenjem prava. Međutim, u tome leži i prilika, kao i ograničenje. Kosovo ima potencijal da prevede nejednaku kulturu preduzeća u obrazac rasta sa širokim, a ne sa uskim prednostima. Ukoliko se cilja ka realizaciji tog potencijala, biće potrebne neke duboke promene:

- **Treba povećati transparentnost u odnosu između javnih i privatnih preduzeća:** većina

kritičnih prepreka koje su definisali vlasnici preduzeća se vrti oko međusobnog odnosa između kulture preduzeća i upravljanja gde se radi o problematici poštenja, pravičnosti, transparentnosti i odgovornosti. Oni se daleko manje odnose na makroekonomska pitanja trgovinskih prepreka, pitanja viza i direktnih stranih investicija

Kosovo ima potencijal da prevede nejednaku kulturu preduzeća u obrazac rasta sa širokim, a ne sa uskim prednostima.

koje teže da dominiraju dijalogom o regeneraciji privatnih preduzeća na Kosovu. Donosioci odluka na Kosovu moraju da se usmere prema unutra, da istraže dinamiku koja čine preduzeća nepoverljivim jednih prema drugima i prema poštenju uprave regulatornih organa. Potreban je otvoreniji, tečniji dijalog o dotičnoj problematici, u svim sektorima, uključujući i preduzeća koja su trenutno van okvira zvanične ekonomije. Prevod sive ekonomije na Kosovu u matično tržište bi učinio mnogo toga na negovanju pravičnosti, unapređivanju opcija za otvaranje pristojnih radnih mesta i podstakao bi širenje sektora koji su spremni na rast.

- **Veće odgovornosti upravljanja matičnog tržišta javnim i privatnim preduzećima:** prepreke za uključivi rast su vrlo snažno povezane sa širim preprekama humanog razvoja na Kosovu tj. nedostatak odgovornosti, slaba socijalna zaštita i osećaj „nezaštićenosti“ od strane vlasti. Ovo, zauzvrat, baca vlasnike preduzeća i radnike nazad na sopstvene resurse, utvrđuje njihovo oslanjanje jednih

na druge po etničkoj liniji i dovodi do nespremnosti u saradnji za javno dobro. Tokom narednih godina, Kosovu treba usklađen smer na odgovorno sprovođenje njegovih politika i u javnim i u privatnim sferama. Odgovornost u smislu privatnih preduzeća uključuje pravovremenost: poslovni svet se brzo kreće, a sporo sprovođenje, na primer, rešavanja sporova o ugovorima putem sudova, nije bolje (ako ne i gore) od nikakve primene. Ono košta državnu kasu bez bilo kakvih prednosti po održiv rast. Odgovornost jača odnose između pojedinaca i organa upravljanja i gradi javno poverenje. Odgovornost takođe podrazumeva savetovanje i vidljivost, uključujući na lokalnom nivou, gde se poslovni ljudi i žene mogu okoristiti od bližeg i sistematskog odnosa sa opštinskim vlastima tokom ciklusa planiranja razvoja. Ovo je naročito tačno na slučaju podrazvijenih sektora koji ostaju u domenu sive ekonomije, kao što je poljoprivreda.

- **Treba podržati obrazovanje i mesta za unapređivanje poslovno-društvenih saveza:** nedostatak društvenog sklada na Kosovu se ogleda u poslovnim odnosima na Kosovu gde se lica ne osećaju ugodno kada se odreknu privatnih na uštrb dugoročnih društvenih prednosti. Tamo gde njihovi parnjaci žele da se uhvate u koštac sa strategijama utaje poreza ili korupcijom, oni se osećaju nedovoljno podržani ili nezaštićeni da to i sami urade. Treba da postoji mnogo striktniji sistem koji podržava javno-odlučan pristup za preduzeća, pružajući edukaciju vlasnicima preduzeća o

vrednostima njihovog doprinosa javnim prihodima. Ovo uključuje pokazivanje vrednosti u lokalnim zajednicama gde ogromna većina malih i srednjih preduzeća na Kosovu nalazi izvor svojih prihoda.

- **Treba podstaći želju za kvalifikovanim radnom snagom i inovacijama:** prioriteti i stavovi vlasnika preduzeća se mogu razlikovati od onih koje zapošljavaju. Međutim, uposlenici retko pronadu forume gde bi se mogao čuti njihov glas, stavovi i zabrinutosti. Njihov potencijal je takođe potcenjen na tržištu gde postoji vrlo ograničena potražnja za većim stepenom kvalifikacija, znanja i sposobnosti. Pa ipak, veza između više obrazovane radne snage i visokog nivoa poštenja i poštovanje pravila se i ovde pokazala. I vlasnicima preduzeća i radnicima treba više informacija o prilikama koje im stoje na raspolaganju i o odgovornostima jednih prema drugima. S obzirom na visok nivo preduzeća u individualnom vlasništvu i veliki broj nezaposlenih mladih ljudi na Kosovu, obrazovanje o društvenom

kontekstu preduzetništva treba da započne u školi.

Prepreke za preduzeća na Kosovu su nejednako primenjive u svim preduzećima. One utiču na različite vrste preduzeća na različite načine. U sledećem poglavlju ćemo pogledati kako oni kojima je najpotrebnija podrška u pridruživanju tržištu na Kosovu se nose sa usponima i padovima i neizvesnom poslovnim klimom.

Uticaoaj na tržište koje je usmereno na ljude

„Sve vrline su sažete su pravednom ponašanju“
Aristotel

U ovom poglavlju se istražuje kako opšte prepreke za preduzeća koje su opisane u poslednjem poglavlju utiču na različite vrste preduzeća i segmenata društva. Poglavlje postavlja pitanje da li prepreke za preduzeća na primeru Kosova utiču samo na Kosovo ili imaju šire implikacije po društveno-privrednu strukturu Kosova. U poglavlju se prvo ispituje uticaj prepreka po veličinu preduzeća i urbano-ruralnih podela, a zatim se posmatra njihov širi uticaj na jednakost polova, društveni ugovor i preduzetništvo.

3.1 Uticaj na uključivo širenje i stvaranje novih radnih mesta

Širenje preduzeća predstavlja kritičan poslovni prioritet za Kosovo. Više od 96% preduzeća su mala, zapošljavaju manje od deset ljudi (v. Sliku 1.13, Prvo poglavlje), pa stoga ne bi trebalo da čudi da iskustvo sa poslovnim preprekama postaje napetije kako se preduzeća povećavaju. Preduzeća koja broje između 10 i 50 zaposlenih će verovatno više patiti zbog nepoštenih poslovnih običaja nego preduzeća koja broje manje od deset zaposlenika. Veća preduzeća trpe više nego manja u smislu pristupa izvorima za poslovno

proširenje, kao što su finansiranje, infrastruktura, administrativne procedure i veštine.

Pristup finansiranju za preduzeća srednje veličine (ona koja zapošljavanje preko 50 zaposlenika) predstavlja dobar karakterističan primer. U velikom broju literature koja je proučena za potrebe ovog izveštaja se ukazuje da je pristup finansiranju važan odrednik za ulaganje investicija jednog preduzeća. Cabral i Mata (2003. god.) su u svojoj studiji ustvrdili da proširenje preduzeća koje se ometa finansijskim ograničenjima dovodi do stvaranja manjih preduzeća. U prilog tome ide Tabela 3.1 koja pokazuje da kada se preduzeće poveća dolazi do jasnih i značajnih promena u troškovima i pristupu finansiranju. Troškovi finansiranja takvih preduzeća iznose 83,3, u poređenju sa 59,4 za mala preduzeća i 57,8 za mikro preduzeća, dok se intenzitet pristupa finansiranju boduje sa 75 za srednja preduzeća i 59,4 i 56,5 za mala i mikro preduzeća, za svaku kategoriju posebno. Štaviše, takav intenzitet stavlja troškove finansiranja na prvo mesto prepreka za srednja preduzeća (50-250 poslodavaca), nadmašujući nepoštenu konkurenciju koja ostaje snažna po raznim podelama. Pozitivan odnos između veličine firme i troškova finansiranja nikoga ne iznenađuje. Kao prvo i prvo, manja preduzeća imaju manji kapital potreba i stoga se manje prijavljuju za kredite, odn.

drugim rečima, manja preduzeća nisu opterećena ozbiljnim finansijskim teretima (troškovi i pristup). Štaviše, s obzirom na trenutne kamatne stope, teret dugova je mnogo manji i pristupačniji za tu grupu preduzeća. Kao drugo, veća preduzeća ne samo da imaju srazmerno veće kamatne stope, nego, za razliku od malih preduzeća, takođe imaju više kapitalnih potreba i skloniji su da osećaju teret u smislu troškova ili pristupa finansiranju. Treće, što se tiče pristupa finansiranju,

kredita koji se izdaju u godinu dana (Centralna banka Kosova, 2011. god.). Ove institucije su osmišljene da finansiraju manje potrebe, kao što je to slučaj sa potrebama mikropreduzeća.

Primećuje se linearan odnos između korupcije i veličine preduzeća. Veća preduzeća se povode okvirima javne nabavke i stoga se suočavaju sa institucionalnom korupcijom mnogo češće nego mikro i mala preduzeća. Institucionalne prepreke koje su u linearnom odnosu sa veličinom

TABELA

3.1

Prepreke prema veličini preduzeća (najveći rezultati su u svakoj kategoriji istaknuti crnom bojom)

		Mikro	Mala	Srednja
1	Pristup poslovnim uslugama i informacijama	37.9	44.6	35.7
2	Pristup finansiranju	56.5	59.4	75
3	Pristup zemljištu	35.5	40.5	50
4	Antikonkurentski običaji drugih takmičara na tržištu	67.8	76.8	75
5	Izdavanje poslovnih licenci i dozvola	40.1	42.8	42.9
6	Kršenje ugovora od strane potrošača i dobavljača	58.8	65.1	75
7	Korupcija	62.1	66.9	70.8
8	Troškovi finansiranja	57.8	59.4	83.3
9	Carinski i trgovinski propisi	47.6	55.6	53.6
10	Električna energija	63.2	70.3	68.8
11	Funkcionisanje pravosuđa	53.1	62.2	67.9
12	Propisi o radu	37.5	43.5	46.4
13	Organizovani kriminal, mafija	61.5	64.7	50
14	Politička nestabilnost	58.5	68.4	70.8
15	Proizvodni standardi	46.9	53.6	41.7
16	Kvalifikovanost i stepen obrazovanja raspoloživih radnika	37.4	46.7	60.7
17	Ulični kriminal, krađe i neredi	65.5	65.7	62.5
18	Poreska uprava	49.4	51.6	57.1
19	Poreske stope	49.9	54.8	57.1
20	Telekomunikacije	34.9	36.2	39.3
21	Prevoz	39.5	45.8	60.7
22	Nepoštena konkurencija (utaja poreza i siva ekonomija)	75.7	84.9	78.6

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

manja preduzeća imaju više alternativa za finansiranje svojih potreba jer, pored banaka, Kosovo ima i nekoliko institucija za mikrofinansiranje koje pokrivaju do 20% ukupnog broja

preduzeća su takođe prisutne i u poreskim pitanjama. Preduzeća srednje veličine vide poresku upravu i poreske stope kao znatno veće prepreke nego mala ili mikro preduzeća. Ovako

gledište pojačava opšte uverenje da poreske uprave ciljaju veća preduzeća zbog nedostatka ljudskih resursa koji im stoje na raspolaganju i to u cilju optimizacije prikupljanja prihoda sa određenim kapacitetima. Razgovori koji su vođeni sa predstavnicima poslovnih udruženja na Kosovu otkrivaju da se veća preduzeća mnogo više žale zbog nepoštenog tretmana, dugih inspekcija ili čak i nepravednih sankcija od strane poreskih inspektora, što je u suprotnosti sa malim preduzećima koja retko stupaju u direktne kontakte sa poreznicima. Što se tiče poreskih uslova, veća preduzeća naglašavaju da naplata poreza na dodanu vrednost predstavlja veliku prepreku za njihovo proširenje. Temeljem Zakona o porezu na dodatnu vrednost na Kosovu, većina investicija i sirovina su obavezni da snose teret od 16% poreza na dodatnu vrednost na granicama pre nego što uopšte dođe do poslovanja i ulaganja prinosa. Prema navodima predstavnika poslovnih udruženja, takav teret povećava teškoće sa prilivom gotovog novca u preduzeća i, shodno tome, uslovljava ulaženje u kreditne obaveze sa visokim kamatnim stopama (one se u proseku kreću između 14 i 16%). To, zauzvrat, ometa tokovima održivosti priliva gotovog novca, potencijala za rast i stvaranja novih radnih mesta. Međutim, takav teret je manje prisutniji među malim preduzećima jer su one obavezne na plaćanje osigurane svote poreza. Štaviše, preduzeća sa prometom manjim od 50,000 evra nisu obavezna da prijave porez na dodatnu vrednost. Iz tog razloga, poreske stope i poreske uprave se pojavlju na dnu spiska prepreka kod malih preduzeća, a imaju mnogo veći poredak na istom spisku kod većih preduzeća.

Ogromna disproporcijalnost takođe postoji i između veličine preduzeća i funkcionisanja sudstva: preduzeća

srednje veličine boduju ovu prepreku intenzitetom od 75, u poređenju sa bodovanjem od 59,4 i 56,5 malih i mikro preduzeća. Razumljivo, ugovori, imovinska prava i druga pravna pitanja se potežu daleko češće u većim preduzećima nego u manjim. Veća preduzeća po prirodi imaju više zainteresovanih strana (izvođača radova, poslodavaca, kupaca) u svom radu i samim tim imaju i više zakonskih obaveza, koje, na kraju, s obzirom na nedostatak i nesposobnosti sudova da se nose sa poslovnim slučajevima, ostaju nerešeni. Prepreke koje predstavlja kršenje ugovora od strane potrošača i dobavljača se boduju isto (75) od strane većih preduzeća, u svojstvu robusne provere gore navedenih zaključaka.

Sa povećanjem preduzeća, veoma značajan problem počinje da predstavlja i znatan porast koji se pridaje značaju kvalifikacija i stepena obrazovanja raspoloživih radnika. Ocena od 60,7 preduzeća srednje veličine u poređenju sa 46,7 i 37,4 ocene malih i mikro preduzeća, za svaku posebno, pokazuje da, kako se preduzeće širi, dolazi do, neispunjene, potrebe za kvalifikovanijom i obrazovanijom radnom snagom. Nedostatak kvalifikovane radne snage predstavlja ogromno ograničenje za preduzeća na Kosovu koje je čak nešto više od ograničenja koja im predstavljaju poreske stope i poreska uprava. U tom smislu, preduzeće „Riinvest“ je stupilo u kontakt sa osam preduzeća srednje veličine tražeći njihove statove o ovom pitanju. Skoro svi vlasnici preduzeća su proglasili svoju spremnost da odvoje vlasništvo od upravljanja u cilju širenja poslovanja, iako nijedan nije mogao da pronađe pouzdane ljude sa potvrđenim veštinama na polju upravljanja. Takva spremnost je novina za poslovnu tradiciju na Kosovu, jer se većina velikih

Kako se preduzeća šire i teže ka povećanju svojih veština i integraciji sa širom privredom na tržištu Evropske unije, počinju da pate zbog niza prepreka u mnogo manjoj meri od manjih preduzeća.

preduzeća i dalje povode pravilima porodice i porodičnom hijerarhijom, a nedostatak sposobnog i stručnog upravljanja ne dozvoljava vlasnicima da prepuste punu upravljačku nadležnosti nekome van porodičnog kruga. Ista preduzeća su bodovala nedostatak obrazovane radne snage na srednjem hijerarhijskom nivou. Njihovi stavovi ukazuju da je stručna sprema potencijalnih radnika veoma nesrazmerna sadašnjim poslovnim potrebama. Jedan vlasnik je izjavio sledeće „Trebalo im najmanje godinu i po dana da shvate pravu prirodu poslovnog okruženja, koju, na kraju krajeva, nisu ni izučavali u školama“. Što se ostalih anketiranih vlasnika preduzeća tiče, izjavili su da, ako je kvalifikovana radna snaga i dostupna, onda je vrlo skupa.

Preduzeća srednje veličine se takođe suočavaju sa preprekama u infrastrukturi u koje ubrajamo i prevoz (koji se nalazi na desetom mestu sa ocenom 60,7 od strane preduzeća srednje veličine, i ocenama 45,8 od malih i 39,5 od mikro preduzeća). Veća preduzeća na Kosovu traže integracije sa evropskim tržištima umesto da traže da samo služe lokalne klijente. Većinu robe i usluga na Kosovu (u vrednosti od oko 2,6 milijardi evra) uvoze preduzeća srednje veličine. Slično tome, oko 900 miliona evra vrednosti robe i usluga izvoze srednja i velika preduzeća. Ovde problematika razrešenja statusa Kosova uzrokuje značajne prepreke. Nekoliko preduzeća srednje veličine sa kojima je obavljen razgovor su podelili da su morali da koriste službenu dokumentaciju drugih zemalja (npr. vozačke dozvole, pasoše, registarske tablice vozila) što je, zauzvrat, povećalo njihove operativne troškove. Tokom perioda koji je usledio posle dobijanja nezavisnosti (tj. od 2008. godine), ovi troškovi su postali i veći s obzirom na

jednostranu blokadu Srbije i Bosne na sve proizvode sa carinskim pečatima Kosova koje moraju da nose svi izvoznici.

Stvaranje novih preduzeća takođe predstavlja potencijalni izvor za nova radna mesta. Sve veća literatura o uspešnosti tržišta rada naglašava ulogu preduzetništva i dinamičnosti preduzeća. U okruženju koje je pogodno za preduzetništvo i gde je započinjanje preduzeća lako, rezultati tržišta rada, kao što je zapošljavanje, teže da su znatno bolji nego u okruženjima u kojima postoje ograničenja za preduzetnike i gde je teško otvoriti preduzeće (Krueger i Pischke, 1997. god., Boeri i Martins, 2000. god., Scarpetta i ostali 2002., Lopez-Garcia, 2003. god.).

Stvaranje preduzeća je ograničeno na one koji imaju viška ličnog kapitala i isključuje one koji bi mogli biti najosnaženiji vlasništvom preduzeća što ometa stvaranje pristojnog posla.

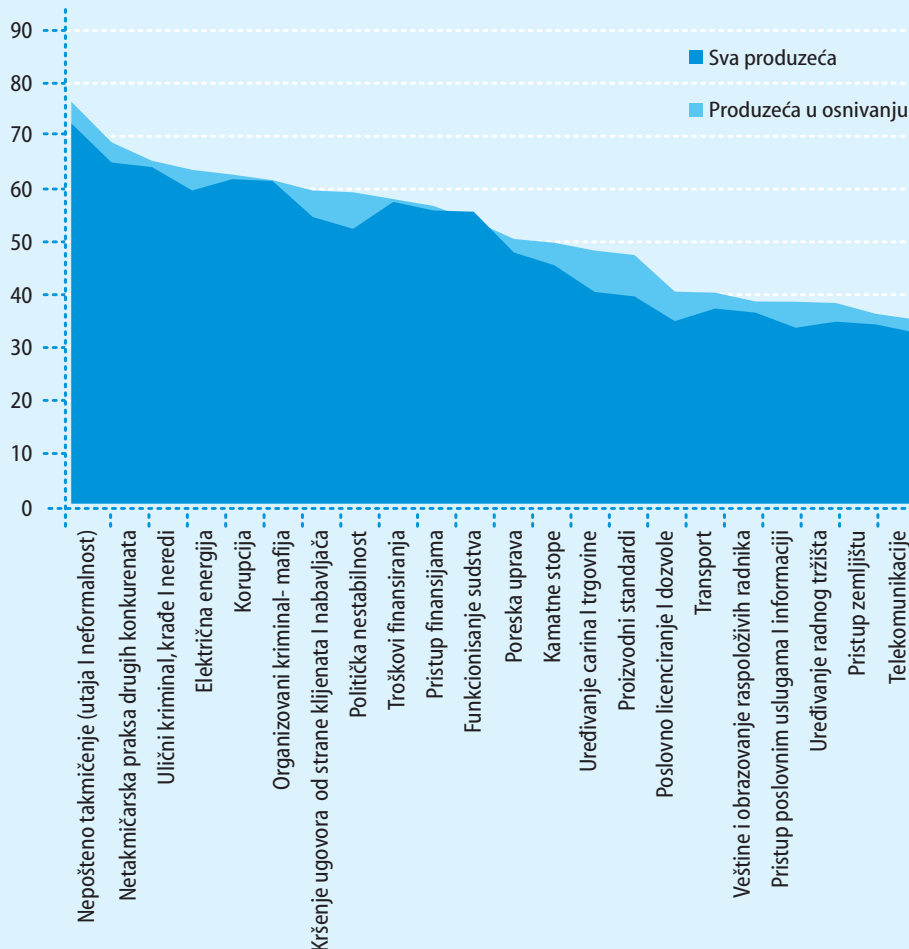
Kao što smo ukazali u Prvom poglavlju, kultura preduzeća na Kosovu ima veliku stopu rađanja. Međutim, ukoliko bi se stvaranje preduzeća moglo kombinovati sa proširenjem preduzeća, radnici bi imali veće prilike za ulazak na tržište rada, da razvijanje kvalifikacija, premeštanje u složenija i preduzeća sa visokom vrednošću. U cilju daljeg istraživanja prepreka za početak razvoja preduzetništva, ovaj izveštaj će se malo dublje pozabaviti preduzećima koja su osnovana u protekle dve godine koja čine 14% od ukupnog broja anketiranih preduzeća i pružaju dovoljnu osnovu za statističko predstavljanje⁴⁹. Kada poredimo prepreke sa kojima se suočavaju

preduzeća u osnivanju sa opštim preprekama na Kosovu, primećujemo široku tendenciju pada intenziteta. Većina prepreka sa kojima se suočavaju preduzeća u osnivanju su manje restriktivna za etablirana preduzeća, posebno za ona koja se trude da se prošire. Preduzeća u osnivanju boduju funkcionisanje pravosuđa i pristup finansiranju relativno visoko. U međuvremenu, preduzeća u osnivanju boduju nepoštenu konkurenciju i troškove finansiranja uglavnom isto.

Finansiranje će sigurno predstavljati veći problem za one koji će praviti

izdatke početnog kapitala da bi zahuktali rad preduzeća. Nedostatak oslanjanja na banke u stvaranju poslovnih preduzeća stvara predrasude protiv onih koji nemaju spreman kapital tj. siromašnih, žena i mladih. Skoro tri od četiri preduzeća u osnivanju su koristili sopstveni kapital (Slika 3.3) da bi zahuktali rad svojih preduzeća. Zanimljivo je to da se prepreka koju predstavlja finansiranje od strane banaka boduje slično kao i finansiranje od strane prijatelja i porodice (oko 10%). Priliv doznaka čini samo 2% od ukupnog finansiranja

Slika 3.1 Prepreke za preduzeća u osnivanju

preduzeća u osnivanju što ukazuje da se najveći deo procenta bruto domaćeg proizvoda Kosova ne investira u rast, nego se koristi za opstanak, štednju ili osnovne potrebe.

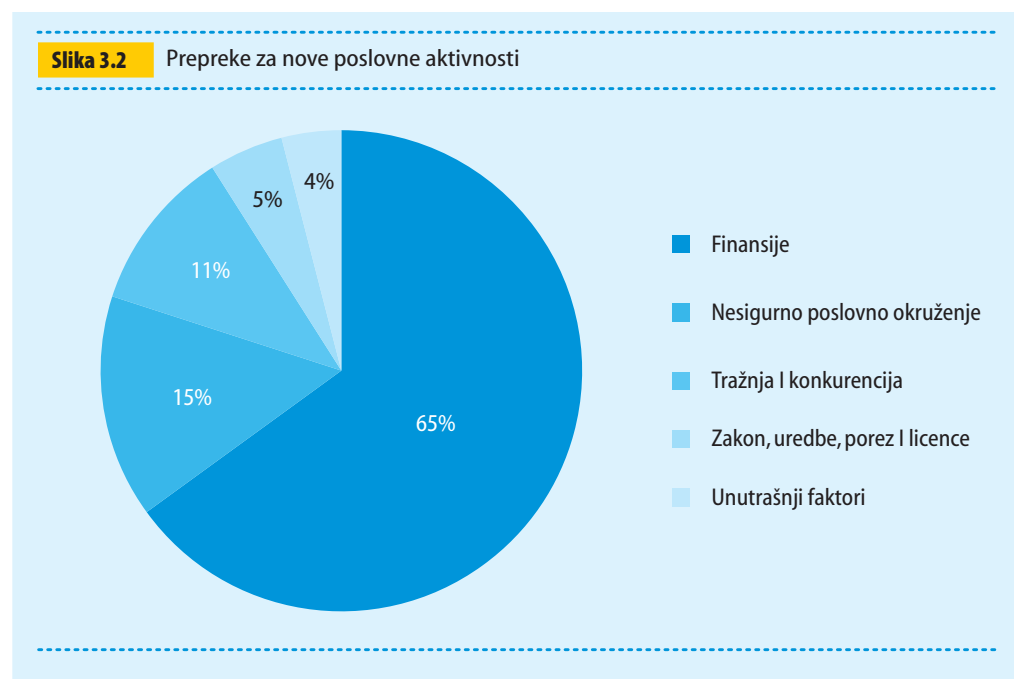
Čini se takođe da finansiranje proporcionalno teži uvođenju novih poslovnih aktivnosti bez obzira da li se te aktivnosti pokreću od nule ili su to aktivnosti koje pokreću postojeća preduzeća. Ispitanici su izjavili da preduzeća na Kosovu deluju u granicama svojih profitabilnosti i da nemaju mnogo alternativa (tj. unutrašnjih sredstava) da se prošire. Ovotiče i na stvaranje novih preduzeća i na proširenje poslovanja. Stvaranje preduzeća je ograničeno na one koji imaju viška ličnog kapitala i isključuje one koji bi mogli biti najosnaženiji vlasništvom nad preduzećem, a sve to ometa stvaranje pristojnog posla.

Ukratko, poslovna ekspanzija na Kosovu je izuzetno skup i rizičan poduhvat. Kako se preduzeća šire i teže ka povećanju internih kvalifikacija i integraciji sa širom privredom na tržištu Evropske unije,

počinju da pate zbog niza prepreka u mnogo manjoj meri od manjih preduzeća. Sa tačke gledišta potražnje radne snage, to je loša vest. Srednja preduzeća su od suštinskog značaja za izgradnju potražnje za radnom snagom i povećanjem podsticaja za mlade radnike da nadgrade svoje kvalifikacije kako bi mogli da se uključe u rad u konkurentnijim preduzećima. Ova analiza prepreka za proširenje preduzeća pojačava stepen zalaganja preduzeća na Kosovu za mala preduzeća i preduzeća iz domena

Nejednako poslovno okruženje teži za koncentracijom ulaganja investicija u region Prištine, ostavljajući druge delove Kosova potencijalno nedovoljno razvijenim.

sive ekonomije koje predvode oni sa predhodno postojećim kapitalom. Iako ove vrste poslovanja imaju svoje prednosti, oslanjanje na njih do te mere gde dolazi do isključenja drugih preduzeća onemogućuje Kosovo da

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

postigne mnoge direktne i indirektne prednosti vezane za privatni rast i humani razvoj. Povrh toga, takođe ograničava učešće onih kojima su već uskraćene mogućnosti da uđu na tržište na Kosovu i tako ponovo razdvaja prednosti rasta od humanog razvoja.

3.2 Uticaj na geografsko-društvene podele

Analiza uticaja prepreka na šest regiona na Kosovu (Priština, Prizren, Peć, Kosovska Mitrovica, Gnjilane i Uroševac) pokazuje da ove prepreke produbljuju podele i ne pomažu skladnom tržištu. Uopšteno gledajući, najveći intenzitet prepreka je primećen u Prištini, a najmanji u Prizrenu i Uroševcu (v. Sliku 3.5).

Regioni sa većim urbanim centrima i dominantnim brojem kosovskih Albanaca slede opšte trendove prepreka za preduzeća na Kosovu: navode nepoštene poslovne običaje i korupciju kao najveće prepreke za preduzeća. Međutim, postoje dve vrste područja sa vrlo različitim profilima i to (i) ruralna područja i (ii) područja nealbanskih enklava koja se suočavaju sa izazovima u infrastrukturi. Električna energija predstavlja veliki izazov u

veoma spornom regionu Kosovske Mitrovice (81,8) koja je nastanjena velikim brojem kosovskih Srba i u Peći (75) koja je pretežno ruralna opština. Ovo je delimično i zbog toga što je snabdevanje električnom energijom na Kosovu postalo vrlo selektivno, pa su ruralna područja pogođenija od urbanih područja i „naklonjene“ grupe dobijaju pouzdano snabdevanje električnom energijom. Ovaj proces odabira proizilazi delimično od procenta plaćanja računa za struju, zbog čega se javljaju tri kategorije (A,B i C) potrošača. Kategorija A, koji okuplja redovne platiše ima prioritet kod napajanja električnom energijom, dok kategorija C ima nekoliko ozbiljnih ograničenja u napajanju električnom energijom tokom godine. Širokorašprostranjeno mišljenje je da Priština spada u kategoriju A. U pogledu regionalnog razvoja, takva ograničenja stvaraju podele i razvojne razlike. Nejednako poslovno okruženje teži za koncentracijom ulaganja investicija u region Prištine, ostavljajući druge delove Kosova potencijalno nedovoljno razvijenim.

Ulični kriminal, krađe, organizovani kriminal i mafija su takođe visoko rangirani u regionu Prištine. Kriminal ukazuje na izobilje i disparitet u prilika⁵⁰ u sklopu geografske, klasne ili druge podele. Što se tiče Kosova,

		Priština	Prizren	Peć	Kosovska Mitrovica	Gnjilane	Uroševac
1	Pristup poslovnim uslugama i informacijama	36.4	38.4	53.8	36.3	37.1	39.5
2	Pristup finansiranju	65.6	33.8	56.7	53.9	68.6	51.4
3	Pristup zemljištu	34.6	38.2	38.9	27.6	40.4	38.5
4	Antikonkurentski običaji drugih takmičara na tržištu	86.4	61.9	54.6	46.9	65.1	40.7
5	Izdavanje poslovnih licenci i dozvola	38.0	40.3	48.9	27.0	47.1	43.5
6	Kršenje ugovora od strane potrošača i dobavljača	68.2	57.9	61.9	51.1	58.0	40.8
7	Korupcija	75.9	59.5	67.0	38.8	65.4	42.7
8	Troškovi finansiranja	67.3	37.4	55.6	57.8	66.1	51.5
9	Carinski i trgovinski propisi	49.2	49.7	60.7	34.8	46.4	42.9
10	Električna energija	54.8	59.8	75.0	81.9	64.2	69.6
11	Funkcionisanje pravosuđa	58.3	45.4	60.3	43.0	60.1	46.6
12	Propisi o radu	35.6	37.9	43.9	27.0	49.6	40.1
13	Organizovani kriminal, mafija	78.2	62.2	62.2	39.3	61.1	41.2
14	Politička nestabilnost	67.2	54.8	77.6	58.8	41.2	45.4
15	Proizvodni standardi	53.0	40.6	60.3	45.0	39.2	41.4
16	Kvalifikovanost i stepen obrazovanja raspoloživih radnika	37.2	32.4	52.2	27.0	46.5	41.7
17	Ulični kriminal, krađe i neredi	78.4	60.6	71.1	51.5	65.0	43.4
18	Poreska uprava	48.7	50.0	64.9	30.4	53.0	46.1
19	Poreske stope	49.4	51.0	66.6	30.4	52.1	43.4
20	Telekomunikacije	33.5	31.7	39.1	30.0	38.5	41.5
21	Prevoz	37.8	39.7	45.1	38.5	39.8	45.6
22	Nepoštena konkurencija (utaja poreza i siva ekonomija)	92.2	63.4	76.4	62.0	70.5	52.5

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

nije iznenađujuće da kriminal gravitira prema Prištini gde su grupisani najbolji pokazatelji preduzeća, infrastruktura, prihoda i obrazovanja. Nedostatak prilika u drugim regionima, u poređenju sa regionom Prištine, povećava potencijalne migracije kriminalaca u urbana i više razvijena područja i samim tim povećava stepen kriminala.

3.3 Uticaj na jaz u ravno-pravnosti polova

Muškarci i žene preduzetnici drugačije doživljavaju prepreke za preduzeća na Kosovu. Na Kosovu, skoro sve žene vlasnici firmi (99,9%) imaju

mikro preduzeća. Za njih, troškovi i pristup finansiranju ostaju na vrhu prepeka (intenzitet od 60 i 61, za svaku posebno), u odnosu na opšte prepreke za privatna preduzeća na Kosovu (56 i 57) i u odnosu na uticaj koje te iste prepreke imaju na poslovanje muškaraca (58 i 56). Prema tome, jedva iznenađuje da žene preduzetnici teže za posjedovanjem manjih preduzeća i za rad sa nižim nivoima ukupne kapitalizacije nego muškarci.

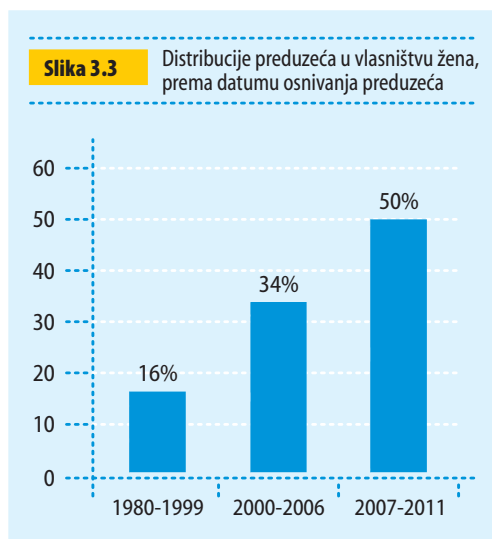
Širok spektar regionalnih, nacionalnih i međunarodnih agencija za ekonomski razvoj na Kosovu priznaje da žene pripadaju neiskorišćenom bazenu preduzetničkog talenta. Uprkos tome, ohrabruju podaci o izuzetnom porastu

broja žena preduzetnika od kraja rata. Ženski doprinos privredi zemlje pokazuje privredni značaj ove često zapostavljene grupe preduzetnika. Polovina žena koje su trenutno vlasnici preduzeća su osnovale svoja preduzeća u protekle četiri godine (v. Sliku 3.7).

U opštem smislu, literatura koja je korišćena u svrhu istraživanja pokazuje da žene preduzetnici imaju tendenciju da poseduju manja preduzeća, da rade sa nižim nivoima ukupne kapitalizacije, da osnivaju i upravljaju preduzećima u industriji koja se razlikuje od industrije u kojima rade muškarci i da stopa rasta njihovih preduzeća ima tendenciju da je niža i uvek usred postojanja nekoliko društvenih, kulturnih i živo-

		Meshkuj	Femra
1	Pristup poslovnim uslugama i informacijama	38.6	33.8
2	Pristup finansiranju	56.5	60.3
3	Pristup zemljištu	36.0	33.3
4	Antikonkurentski običaji drugih takmičara na tržištu	69.6	60.5
5	Izdavanje poslovnih licenci i dozvola	40.7	35.1
6	Kršenje ugovora od strane potrošača i dobavljača	60.5	50.5
7	Korupcija	63.4	52.8
8	Troškovi finansiranja	58.0	61.1
9	Carinski i trgovinski propisi	49.4	37.0
10	Električna energija	64.4	59.1
11	Funkcionisanje pravosuđa	54.5	48.2
12	Propisi o radu	38.3	33.6
13	Organizovani kriminal, mafija	62.3	50.7
14	Politička nestabilnost	59.8	51.2
15	Proizvodni standardi	47.4	41.0
16	Kvalifikovanost i stepen obrazovanja raspoloživih radnika	38.6	35.3
17	Ulični kriminal, krađe i neredi	66.0	57.6
18	Poreska uprava	50.2	43.4
19	Poreske stope	50.8	45.8
20	Telekomunikacije	35.3	33.5
21	Prevoz	40.5	36.0
22	Nepoštena konkurencija (utaja poreza i siva ekonomija)	77.2	70.3

tnih prepreka. Na Kosovu, preduzetničke delatnosti žena su još uvek sputane rodnim ograničenjima, kao i društvenim konvencijama, pravnim i institucionalnim okvirima, nejednakim prilikama u zapošljavanju i ravnoteži između posla i privatnog života. Unatoč tome, ako pogledamo malo dublje u rodne svojstvenosti, otkrićemo neke

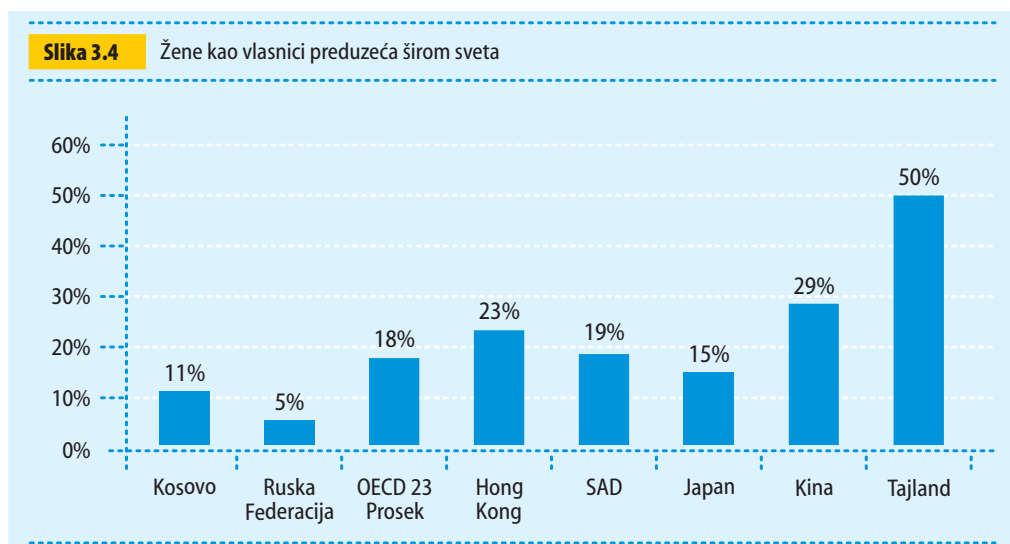

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

značajne nedostatke i disparitete. Samo 11% preduzeća na Kosovu su u vlasništvu žena. Iako je ova cifra možda na liniji sa ciframa u drugim zemljama u razvoju, ona ukazuje

na situaciju da, iako unapređena u odnosu na prethodne godine, ova cifra je još uvek daleko od pariteta. Žene vlasnici preduzeća takođe imaju tendenciju da zapošljavaju manji broj zaposlenih: prosečan broj zaposlenih u preduzećima u vlasništvu žena je tri, u poređenju sa pet zaposlenih u preduzećima u vlasništvu muškaraca. Ovi podaci ukazuju na malen obim ženskog vlasništva. Slika 3.7 pokazuje poređenje preduzeća u vlasništvu žena na Kosovu sa istim preduzećima u drugim delovima sveta. Kosovo je daleko ispod proseka koji je uspostavila Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj, mada je rangiran znatno bolje nego Ruska Federacija.

Zašto se žene naprežu u trci za ravnopravnu konkurenciju na tržištu na Kosovu? Zbog kulturnih prepreka koje ih sprečavaju od dobivanja adekvatnog uporišta. Procenjuje se da je oko 92% jamstva za naplatu budućih potraživanja koja su neophodna za početak rada preduzeća registrovano na ime muške rodbine što se u potpunosti kosi sa ravnopравnosti polova sadržanih u kosovskom zakonu. Prema tome, samo oko 3% bankarskih

Ravnopravnost polova u obrazovanju, zapošljavanju i preduzetništvu, Rodne inicijative Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj, 2011. godine

kredita za osnivanje preduzeća ide ženama⁵¹. Iako su mikrokreditne ustanove delimično nadoknadile obeleženu rodnu pristrasnost u pristupu zvaničnim finansijskim uslugama, one održavaju zastupljenost žena unutar sfere mikro preduzeća. Kada preduzeća u vlasništvu žena posluju uspešno, ona se suočavaju sa preprekama u istoj meri kao i preduzeća njihovih kolega muškaraca.

S obzirom na gore navedeno, nije iznenađujuće što rodne razlike postoje u zapošljavanju i upravljanju kosovskim preduzećima. Nedovoljna zastupljenosti žena na upravnim nivoima ne samo da im obezbeđuje manje direktnog iskustva u vođenju preduzeća u poređenju sa muškarcima, nego ometa verovatnost osnivanja preduzeća sa ženama na čelu istih. Štaviše, niža prosečna zarada žena im omogućuje manju štednju za pokretanje preduzeća. Što je još važnije, nedovoljna kapitalizacija na samom početku rada preduzeća negativno utiče na stope preživljavanja i izgleda za rast preduzeća.

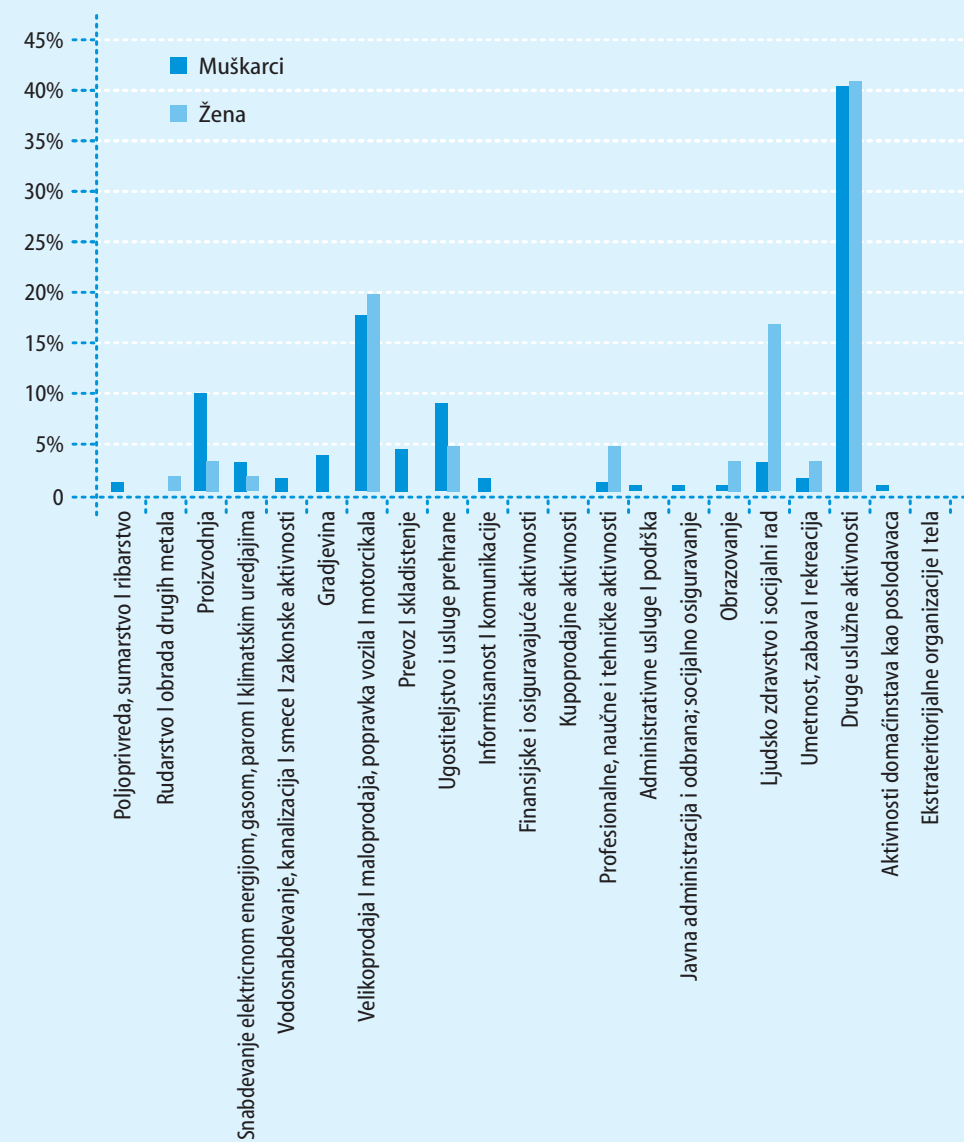
Profesionalna segregacija takođe pojačava koncentraciju preduzeća u ženskom vlasništvu uglavnom u sektorima sa malom vrednosti i ugrožava izgleda žena u svojstvu preduzetnika u sektorima sa visokim rastom. Unakrsno poređenje rezultata

ankete među sektorima po polu je pokazalo znatnu disproporciju između muškaraca i žena u različitim sektorima (v. Sliku 3.9). Na primer, muškarci dominiraju proizvodnim i građevinskim sektorom (oba nude veliki potencijal za zapošljavanje), dok žene dominiraju u uslužnim sektorima kao što su zdravstvo i socijalni rad, obrazovanje i stručno-naučne delatnosti.

Na žalost žena na Kosovu, zapošljavanje je ograničeno onoliko koliko je ograničeno preduzetništvo. Lošu stopu učešća na tržištu rada na Kosovu za žene uopšte (manje od tri u deset, v. Prvo poglavlje) usložnjava nedostatak prilika za najsiromašnije, najmanje obrazovane i marginalizovane žene. Ruralna ili žena pripadnica zajednice koju čine etnička manjina Roma, Aškalija i Egipćana na Kosovu znači da ste na repu reda za svako učešće ili mogućnost zapošljavanja. Osim dubokih kulturnih prepreka i prepreka u stavovima koje pritiskaju ove žene, one su takođe sputane nedostatkom kvalifikacija. Istraživanje Dečjeg fonda Ujedinjenih nacija koje je sprovedeno 2004. godine je ukazalo da je skoro jedna u četiri ruralne žene na Kosovu funkcionalno nepismena⁵², pa samim time nije u mogućnosti da se takmiči sa muškarcima koji takođe mogu da budu niskokvalifikovani za rad van kuće. Istraživanje koje je među ženama vlasnicama preduzeća 2006. godine sprovedla organizacija „She-ERA“,

Zašto se žene naprežu u trci za ravnopravnu konkurenciju na tržištu na Kosovu? Zbog kulturnih prepreka koje ih sprečavaju od dobivanja adekvatnog uporišta.

Slika 3.5 Rodne raspodela vlasništva nad preduzećima, podaci prema sektorima

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

Postoji jasna povezanost između veličine preduzeća i tendencije zapošljavanja muškaraca

lokalno udruženje poslovnih žena, je potvrdilo te zabrinjavajuće trendove. Istraživanje je utvrdilo da je poslovna zavisnost među ženama ispitanicama sa ruralnog područja izuzetno visoka. Većina su obavljala poslove iz svojih domova, a manje od 5% je putovalo van sela da rade⁵³. Sedamdeset sedam odsto dozvoljava njihovim muškim članovima porodice da donose sve važne poslovne odluke. Samo 13% živi uglavnom od ličnog dohotka.

Uprkos jasnim potrebama, dodatno kvalifikovanje, stručno osposobljavanje i politika pozitivne diskriminacije pri zapošljavanju još uvek nisu usmerene na ove isključene žene. U stvari, postoji jasna povezanost između veličine preduzeća i tendencije zapošljavanja muškaraca: što je poslodavac veći, veći je i disparitet u proporciji muškaraca i žena koje zapošljava⁵⁴. Mala preduzeća su do sada najveći poslodavci žena.

Međutim, ona takođe imaju tendenciju da su najmanje bezbedna, najmanje regulisana i da obezbeđuju najmanje mogućnosti za rast kvalifikacija i prilika za proširenje.

Ovo je samo kratak prikaz problema sa kojima se suočava paritet polova u poslovnom okruženju na Kosovu. Ipak, pojašnjava da je pravo žena da slede svoje snove van radnog mesta, prošire svoje sposobnosti i mogućnosti i donesu znanje i prihode svojoj porodici, u najmanju ruku, fragilno. Treba uložiti napore u smeru hvatanja u koštac sa tim problemom sa obe strane, odn. treba pomoći najugroženijim ženama u sticanju kvalifikacija i sloboda koje su im potrebne za ulazak na tržište i, u isto vreme, stvoriti takvo tržišta koje će više pozdravljati potragu žena za pristojnim poslom i individualnim preduzetništvom.

3.4 Uticaj na sektore koji su spremni na rast

Poslovne prepreke se doživljavaju drugačije širom primarnog, sekundarnog i tercijarnog sektora na Kosovu. Stepem zrelosti ovih prepreka daje neke pokazatelje u pravcu objašnjenja zašto je postojanje preduzeća sa niskom vrednošću u tercijarnom sektoru na Kosovu toliko dominantno.

Sekundarni sektor je najviše pogođen intenzitetom prepreka što je odraz značajnih industrijskih izazova na Kosovu. Ipak, primarni sektor na Kosovu, poljoprivredni radnici, su posebno sputani električnom energijom, carinama i trgovinskim propisima (Slika 3.9). Kada se ovo prevede na svakodnevni život

označava stalnu borbu za snalaženje bez pouzdanog snabdevanja električnom energijom u ruralnim područjima i osećaj nepoštenog tretmana u odnosu na inostrane konkurente koji je prouzrokovan nejednakostima u trgovinskim odnosima između zemalja. Prošle godine su za proizvođače na Kosovu poništene evropske trgovinske povlastice⁵⁵, ali su vraćene u 2012. godini, dok je nemogućnost slobodnog kretanja u Srbiji i Bosni i Hercegovini povećala radne troškove preduzeća. Što se tiče carina, agroproizvođači su podelili da je uplata poreza na dodatnu vrednost na granicama za tehnološke i sirove materijale umnogome ograničavajuća. Kada prodavci na malo kupe sveže proizvode od prodavaca sa Kosova, kupe ih bez poreza na dodatnu vrednost (ako je novčana transakcija manja od zakonskog praga od 50,000 evra). Međutim, prodavci na malo imaju obavezu prikupljanja poreza na dodatnu vrednost od krajnjeg kupca kome prodaju proizvod. Sa druge strane, kada je proizvod kupljen od distributera koji je uveo i, dakle, već platio neke od troškova poreza na dodatnu vrednost na granici, trgovac na malo snosi mnogo manje troškove poreza na dodatnu vrednost koje prenosi na krajnje kupce. Sve ovo stvara nekonkurentnost svežih proizvoda sa Kosova u pogledu cene uvedenih svežih proizvoda.

Iako je poljoprivreda na Kosovu bila u prilici da u određenoj meri zaobiđe neke od prepreka poslovanjem po principima sive ekonomije, sekundarnom sektoru je bilo mnogo teže da se sakrije u tom domenu. To je najograničeniji od svih sektora, što objašnjava duboke i naizgled nerešive slabosti industrijske osnove Kosova i nemogućnost države da odgoji izvore pristojnog rada. Tercijarni sektor takođe

smatra da antikonkurentski poslovni običaji i nepoštena konkurencija predstavljaju veoma važne prepreke za njihovo postojanje. Većina preduzeća tercijarnog sektora se dogovara sa domaćim tržištima i zbog toga su manje suočeni sa neravnotežama u međunarodnoj trgovini.

Kosovu je hitno potrebno bolje razumevanje konkretnih prepreka po sektore i odnos tih konkretnih prepreka

Izlaganje drugim tržištima može značajno povećati sposobnosti ljudi na Kosovu tako što će ljudima omogućiti da dele veštine, inovacije i ideje.

sa opštim preprekama, posebno na primeru onih sektora koji imaju značajan potencijal za uključiv rast, stvaranje radnih mesta i ljudski razvoj. Definisane prepreke koje konkretno ugrožavaju sektore može dovesti do razvijanja poslovne politike u konkretnim sektorima. U cilju maksimalnog povećanja privrednog i humanog rasta, analiza tržišta koji su usmereni prema ljudima potencijalnih sektora koji su spremni na rast na Kosovu bi pre svega trebala da bude usmerena na sledeća **tri kriterijuma**: (i) mogućnost trgovine proizvodom, (ii) radni intenzitet, (iii) dodatna vrednost.

Zašto su ovi kriterijumi najkritičniji za uključivi rast na Kosovu i koje bi ih

TABELA

3.4

Pregled prepreka po sektorima

		Primar	Sekondar	Terciar
1	Pristup poslovnim uslugama i informacijama	33.33	51.03	36.75
2	Pristup finansiranju	43.75	58.02	57.23
3	Pristup zemljištu	37.5	42.86	35.34
4	Antikonkurentski običaji drugih takmičara na tržištu	43.75	66.9	69.07
5	Izdavanje poslovnih licenci i dozvola	43.75	47.4	39.19
6	Kršenje ugovora od strane potrošača i dobavljača	62.5	65.14	58.84
7	Korupcija	56.25	65.3	63.34
8	Troškovi finansiranja	56.25	60.49	57.98
9	Carinski i trgovinski propisi	75	60.67	46.57
10	Električna energija	81.25	73.51	61.96
11	Funkcionisanje pravosuđa	50	54.93	54.72
12	Propisi o radu	31.25	47.76	36.89
13	Organizovani kriminal, mafija	43.75	68.56	61.62
14	Politička nestabilnost	62.5	67.39	59.87
15	Proizvodni standardi	41.67	53.31	47.07
16	Kvalifikovanost i stepen obrazovanja raspoloživih radnika	31.25	43.75	38.06
17	Ulični kriminal, krađe i neredi	50	69.78	66.27
18	Poreska uprava	50	61.59	48.15
19	Poreske stope	50	60.19	49.06
20	Telekomunikacije	37.5	37.35	34.51
21	Prevoz	37.5	46.95	39.14
22	Nepoštena konkurencija (utaja poreza i siva ekonomija)	62.5	81.51	76.18

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

prednosti po humani razvoj mogle pratiti?

Mogućnost trgovanja proizvodima i uslugama je od vitalnog značaja za Kosovo u proširenju poslovanja, posebno za mala i srednja preduzeća. Ogroman trgovinski deficit na Kosovu i privreda kojom dominira uvoz guše podsticaje za uključivi rast (tj. prioritiziranje priliva nacionalnih prihoda pre opsežno osmišljenog, radno intenzivnog domaćeg rasta). Ovime se ne zagovara, npr. preteran naglasak na programe stvaranja novih radnih mesta na Kosovu putem sektora kojima se ne može trgovati, kao što je građevinarstvo, osim ako se ne izbalansiraju sa podrškom sektorima kojima se može trgovati⁵⁶. Možnost trgovine je tesno povezana sa principima održivosti, prilika i izbora na tržištu. Ona manje zavisi od ciklusa brzog porasta i kraha, otvara vrata širokom spektru radnika i podstiče privredni rast potragom za otvaranje novih tržišta. Prerada hrane, informaciona i komunikaciona tehnologija, tekstilni, poljoprivredni i sektori za rudarstvo i energetiku na Kosovu pružaju ogromne mogućnosti za trgovanje i, štaviše, mogu povezati različite segmente zajednice sa tržištem. Zajedno, oni predstavljaju uravnoteženu korpu osnovnih, srednje-kvalifikovanih i visoko-kvalifikovanih preduzeća koji dodiruju i siromašne sa ruralnih područja, i siromašne iz urbanih područja i kvalifikovane iz urbanih područja. Osim rudarstva i energetike, oni imaju umereno iskustvo sa pružanjem radnih mesta za žene kao i za muškarce. Oni predstavljaju deo privrede koji je najizloženiji globalnoj konkurenciji što povećava mogućnosti za njihovu održivost i rast. Izlaganje drugim tržištima može značajno povećati kvalifikacije ljudi na Kosovu tako što će im pružiti priliku da podele

veštine, inovacije i ideje i da se bolje upoznaju sa drugim kulturama.

Intenzitet rada je kritičan faktor u uključivoj privrednoj strategiji za Kosovo koja, po definiciji, bi trebalo da teži da proširi i prilike za dobijanje pristojnog posla i učešće u radnoj snazi na svom osnovnom putu ka rastu. Kosovo ima bogate resurse rada i sve veće pritiske kod zapošljavanja zbog porasta broja mladih potražilaca posla. Ovi mladi ljudi treba da veruju da će ih posao spremno čekati ako će se od njih očekivati da završe škole, stiču kvalifikacije i počnu da se nadmeću na tržištu. Pitanje za Kosovo: koji sektori mogu da stvore većinu radnih mesta i kako socijalno najugroženiji potražiocima za poslom mogu biti povezani sa tim prilikama? Sektori kao što su prerada hrane, tekstil, građevinarstvo i poljoprivreda obično ispoljavaju visok odnos na liniji rad-kapital⁵⁷. Na osnovu naših podataka, najveći odnos na liniji rad-kapital je u sektoru tekstila, a zatim u prehrambenoj industriji. Poljoprivreda i građevinarstvo

Cilj stvaranja radnih mesta je stvaranje izbalansiranog portfelja za zapošljavanje uz poštovanje ljudskog dostojanstva i potencijala, omogućavanje ulaska najisključenijih i pružanje mogućnosti za rast i napredak

su radno intenzivni. Sa druge strane, rudarstvo i energetika imaju niži odnos rada i kapitala, što podrazumeva postojanje kapitalno-intenzivne imovine u sektoru. U svojstvu opomene, intenzitet rada samo meri obim potencijala rada u sektoru, a ne kvalitet stvorenih radnih mesta. Cilj stvaranja novih radnih mesta nikada ne bi trebalo da se sastoji od popunjavanja praznina na tržištu niskoplaćenim, nesigurnim

radnim mestima, nego od stvaranja izbalansiranog portfelja za zapošljavanje uz poštovanje ljudskog dostojanstva i potencijala, omogućavanje ulaska najisključenijih su na donjem kraju spektru i pružanja mogućnosti za rast i napredak.

Preduzeća sa dodatnom vrednošću produbljuju kvalifikacije i veštine na tržištu. Radna snaga Kosova je duboko podkvalifikovana i očajnički joj je potrebna inovacija za rast, ekološku održivost i upravljanje. Zbog toga ovde napreduju preduzeća kojima trebaju niskokvalifikovani radnici. Došlo je do razvijanje situacije u kojoj nedovoljno izvršenje poslova predstavlja normu, pa preduzećima više ne nedostaju odsutne veštine koje bi predvodile njihov rast. To se odražava dalje na prihode i kapacitete domaćinstva, ispumpane sisteme obrazovanja, pesimizam

Došlo je do razvijanje situacije u kojoj nedovoljno izvršenje poslova predstavlja normu, pa preduzećima više ne nedostaju odsutne veštine koje bi predvodile njihov rast

među mladima i u ozlojeđenosti protiv vlade koja, naizgled, nije u stanju da se uhvati u koštac sa takvim začaranim krugom. Sektori koji su u mogućnosti da izgrade kvalifikacije i vrednosti radne snage uključuju sektor informacione i komunikacione tehnologije, sektor prerade hrane i neke od podsektora poljoprivrede. Sa druge strane, sektori tekstila, građevinarstva i rudarstva i energetike predstavljaju delatnosti sa niskom vrednosti kojima su kvalifikovani radnici potrebni samo na najvišim nivoima upravljanja. Međutim, biranje zaposlenih u sektoru rudarstva, energetike i građevinarstva ima potencijal za izdvajanje ogromnih prihoda od pojedinačnih poduhvata

ili za pružanje osnovnih i kritičnih materijala industrije bez kojih ne može doći do rasta.

Jedan konačni, subjektivniji pokazatelj sektora spremnih na rast na tržište koji su usmereni prema ljudima je **održivost**. Sa makro-ekonomske tačke gledišta, Kosovo je već iskusilo jedan posleratni nagli rast i kraj koji je duboko naučio tek osnovanim preduzećima i međunarodnom poverenju. Sa tačke gledišta proširenja ljudskih izbora, kapaciteta i sloboda radnik na Kosovu koji se ne može osloniti na sopstveni izvor prihoda, koji ne može biti deo čvrstog obrasca rasta prihoda i kvalifikacija koje se stalno unapređuju živi u stalnoj neizvesnosti. Sve su manje sposobnosti takvog radnika da uloži investicije, finansijske ili lične (u obrazovanje ili kvalifikacije), da preuzme rizike za lični ili društveni napredak, da se uključi u aktivnosti ne-preživljavanja, kao što je politički aktivizam. Na Kosovu, prehrambeni, tekstilni, sektor informacione i komunikacione tehnologije i poljoprivredni sektor imaju snažan potencijal da ponude održivi rast koji je takođe uključiv i otvoren za široku bazu kosovskog društva i koji se nalazi u prilici da proširi formalno učešće radne snage među siromašnima i isključenima. Sa druge strane, dva visokoprioritetna sektora na Kosovu, rudarstvo i energetika i građevinarstvo, su manje pouzdani. Na primer, građevinski sektor nastavlja da nudi intenzivno zapošljavanje i bio je kritičan faktor u obezbeđivanju trenutnih prihoda nekvalifikovanim ljudima. Međutim, to pokazuje mnoga obeležja duboko prolaznog i nesigurnog radnog okruženja. Nezavršene zgrade i poluizgrađeni putevi kvare pejzaž Kosova, nagoveštavajući da je usponu građevinarstva došao kraj. Privredni objekti Kosova treba da bude ponovo

usmeren, a njegovi investicioni prioriteti ozbiljno preispitani u pogledu njihovog doprinosa održivosti i pravičnosti na tržištu u celini.

Ovaj izveštaj nema prostora za istinski detaljnu analizu prepreka sa kojima se suočavaju sektori koji su spremni na rast koje smo do sada definisali. Sažeti pregled tri primera u primarnom (poljo-privreda), sekundarnom (prerada hrane) i tercijarnom sektoru (informaciona i komunikaciona tehnologija) su uključeni u prilogu izveštaja.

Analiza ovog odeljka izveštaja, međutim, ukazuje na potrebu gledanja na sektorske prepreke i ljudske potencijale u sektorima kroz objektiv humanog razvoja. To je zbog toga što se sektori razlikuju u njihovom uticaju na određene segmente društva, a prednosti humanog razvoja zavise od ravnopravnog i uravnoteženog rasta. Ukoliko Kosovo želi da ubere sve plodove direktnih i indirektnih prednosti svojih sektora koji su spremni na rast, treba da im priđe kao portfelju, a ne odvojeno, i da se na prvom mestu prioriteta za pružanje podrške vlade i međunarodnih partnera nađu oni sektori koji nude dugoročne prednosti koje su najusmerenije na ljude.

3.5 Implikacije politike usmerene na ljude na tržištu

Analiza različitih odmeravanja prepreka za preduzeća sa kojima se suočavaju različiti segmenti kosovskog društva pokazuje da su privatna preduzeća na Kosovu sposobna da podstaknu privredni rast, ali na vrlo selektivan način. Određeni sektori mogu naći

prostora za zaradu ukoliko bi im se pružili pravi uslovi, a pre svega mikro preduzeća, preduzeća iz domena sive ekonomije i preduzeća tercijarnog sektora koja su grupisana u urbanim područjima. Ove vrste preduzeća imaju manje poteškoća u prevazilaženju izazova koji im se nađu na putu.

Međutim, oni nisu organizovani na način koji promovise uključivi rast, rast koji stvara učešće, prihode i osnaživanje širokom spektru društva, rast koji dotiče srž siromaštva pružajući prilike za one koji su tradicionalno isključeni sa tržišta. Stvaranje novih malih ili mikro preduzeća je manje zahtevan posao od proširenja postojećih koje obim tržišta ograničava na stvaranju održivih radnih mesta sa dodatkom vrednosti. Čitavi sektori društva, siromašni iz ruralnih sredina i žene se suočavaju sa daleko većim preprekama po ulazak na tržište od svojih muških i urbanih kolega, što otežava nejednakosti i podstiče zavisnost. Sektori koji su doživeli uspone su, do sada, ili prirodno isključeni zbog slabe održivosti (npr., građevinarstvo) ili su pokazali sklonost ka odlaženju u domene sive ekonomije i sklonost ka niskom intenzitetu rada (npr., preduzeća uslužnih delatnosti iz urbanih područja).

Da bi se na Kosovu stvorilo tržište koje radi za ljude, Kosovo će morati preduzeti neke jasne korake u politici u pogledu hvatanja u koštac sa preprekama koje utiču na rast isključenih grupa stanovništva. Ovi koraci se mogu sprovesti uz podršku samih preduzeća. U njih ubrajamo:

- **Usmeravanje na skok sa malog na srednje:** analiza pokazuje da se prepreke pojavljuju na daleko višem nivou kada preduzeće dostigne određeni nivo rasta. To je pokazatelj prave prirode prepreka

u poslovanju. Što je preduzeće veće, to je teže da se sakrije interna siva ekonomija i postaje izloženije izazovima u propisima, oporezivanju i finansiranju. Pa ipak, srednja preduzeća na Kosovu imaju najrealnije šanse da stvore tri napredna poslovna sektora, nego kao što to sada radi tercijarni sektor, i da se pokrenu sa rascepkane privrede na integrisanu. Praktične prepreke i prepreke koje predstavlja poslovna politika remete proširenje sa malih na srednja preduzeća, uključujući i putem stvaranja novih poslovnih aktivnosti, pa se moraju rešiti i postaviti vremenska ograničenja uspostavljanje zdravije poslovne ravnoteže.

- **Obezbediti podsticaje i infrastrukturu za ozvaničavanje preduzeća, posebno u ruralnim područjima:**

podsticanje sive ekonomije predstavlja jasan razlog zašto su primarni i sekundarni sektori na Kosovu tako slabi. Regulatorne složenosti (u okviru oporezivanja, sistema izdavanja licenci i finansiranja) nisu jedini razlog za postojanje ogromne sive ekonomije na Kosovu. Drugi razlog je kultura popustljivosti koja je zasnovana na plemenskoj vernosti, slabom provođenju prava, nepoverenju na liniji privatno-javno i ubeđenju potencijalnih preduzetnika da su „prepušteni sebi“, kada je u pitanju povećanje kapitala i sprovođenje ugovora. Podsticaji ka ozvaničavanju su daleko slabiji u ruralnim područjima, domu rasta primarnog sektora, gde nedostatak infrastrukture, obrazovanja i osnovnih usluga vlasti u kombinaciji sa kažnjavajućim sistemima poreza na dodatnu vrednost, čine da ozvaničavanje preduzeća izgleda

praktično neodrživo. Zbog toga, vlasnici privatnih preduzeća, njihovi zaposleni i šire društvo propuštaju mnoge prilike. Preduzeća neuspevaju da rastu kroz saradnju i ekonomiju obima, više su verovatnoće da će rad obavljati u okviru sive ekonomije, da će njihovi radnici biti nedovoljno plaćeni, a socijalne beneficije, bez obzira da li su direktne (rast prihoda zajednice) ili indirektne (bolji izbor usluga, više podsticaja za učenje) nepostoje. Ozvaničavanje preduzeća u siromašnijim područjima treba da predstavlja prioritet i da se provodi kroz pozitivan pristup, a ne kroz kazneni, kao i putem metoda koje obrazuju, osnažuju i pružaju podršku krhkim zajednicama čiji opstanak možda zavisi od sive ekonomije.

- **Treba postaviti ciljeve za učešće ženske radne snage, postavljanjem prioriteta za pristup finansiranju i aktivnim veštinama:**

ženama se trostruko uskraćuje ulazak na kosovsko tržište. Prvo kroz izuzetno niske stope učešća radne snage, zatim kroz primetno nesrazmerne stope nezaposlenosti i, na kraju, kroz izazove koji su veći od prosečnih sa kojima se žene suočavaju kada kreću sa poslovanjem. Argumenti humanog razvoja koji idu u prilog povećanja ženskog znanja, veština, sposobnosti i sloboda su toliko brojni da ne moraju biti ovde razrađeni. Međutim, privredni argumenti su možda manje jasniji mnogim liderima, preduzećima i glavama porodica na Kosovu. Polovina stanovnika na Kosovu su efikasno istisnuta iz stvaranja prihoda što ograničava kućne budžete, zadržava rast bruto

domaćeg proizvoda i utiče na izgled budućih generacija. To je cena koju Kosovo jednostavno ne može da priušti da plati ukoliko ozbiljno pretendira na članstvo u Evropskoj uniji u bilo kojem razumnom vremenskom roku. Od suštinskog značaja je da se uspostavi strategija širom sektora koja će se uhvatiti u koštac sa osnovnim izazovom, učešćem u radnoj snazi, a istovremeno treba pristupiti poboljšanjima na polju mogućnosti za zapošljavanje žena kroz obrazovanje industrija, postavljanje ciljeva i stručnog obrazovanja. Neće sve žene hteti da rade - i one na to imaju pravo. Međutim, one koje su bile sprečene da uopšte i pokušaju, zbog zatvorenog tržišta i zatvorenih stavova, zaslužuju podršku i politike i industrije.

- **Treba razviti međusobno povezane strategije za hvatanje u koštac sa preprekama koje sprečavaju sektore koji su spremni na rast, usmeravajući se na održivu trgovinu, radni intenzitet i dodavanje vrednosti:** privatna preduzeća na Kosovu ne mogu da napreduju na svim frontovima, ali ne bi bilo ni ekonomski održivo kada bi se usmerili na razvoj sektor po sektor. Jačanje preduzeća u društvenom vlasništvu i obezbeđivanje „programa gotovina za rad“ čine važan deo svake privredne vizije i ulaganja investicija u takva preduzeća koja obezbeđuju prihode i infrastrukturu, kao što su rudarstvo i energetika i građevinarstvo koji su svakako centralni za rast.

Međutim, same ove industrija ne mogu stvoriti uključivi privatni rast stvaranjem širokog spektra socijalnih beneficija. Međusobno povezane sektorske strategije bi mogle da pomognu ministarstvima da sarađuju u smanjenju prepreka koje utiču na nekoliko sektora koji su spremni na rast nuđenjem maksimalne vrednosti za samo-održivost, rast kapaciteta i veze sa međunarodnim tržištem na Kosovu. Takve strategije bi takođe mogle da podrže i međunarodni partneri Kosova koji bi odlučili gde da izdvoje investicionu podršku.

Poljoprivreda je jedan od najznačajnijih sektora u privredi Kosova sa tačke gledišta humanog razvoja. Poljoprivreda doprinosi oko 12 % bruto domaćeg proizvoda i omogućava rad (doduše sivoekonomski) za oko polovinu broja lica koja žive u ruralnim područjima (Zavod za statistiku Kosova, 2009. god.). Poljoprivreda takođe pruža mrežu društvene sigurnosti za veliki broj siromašnih ljudi čiji životi zavise od porodičnog poljoprivrednog gazdinstva. Procenjuje se da se više od 50 % poljoprivredne proizvodnje na Kosovu troši interno, od strane samih domaćinstava, a potrošnja na hranu nastavlja da čini najveći deo ukupnih rashoda domaćinstava (Zavod za statistiku Kosova, 2009. god.).

Ozvaničavanje i jačanje ovog sektora bi moglo da ojača siromašne iz ruralnih područja na Kosovu, otvori vrata za obrazovanje, usluge i prilike za razvoj, promoviše saradnju premošćujući etničke podele i izgradi kapacitete i mogućnosti širom čitavog društva na Kosovu. Da bi se ovaj potencijal ostvario potreban je značajan napredak u konkurentnosti domaće proizvodnje što sa sobom povlači velika ulaganja u taj sektor i za šta su potrebna sredstva. Ovaj sektor bi mogao da se pretvori u potencijalni izvor rasta, ali prosečno mala veličina imanja, niska produktivnost i kvalitet proizvoda, zajedno sa slabom upotrebom ulaznih sredstava i tehnologija i nerazvijene infrastrukture, ne dozvoljavaju sektoru da se takmiči sa sektorima proizvodnje iz susednih zemalja. Razgovori sa predstavnicima agropreduzeća su pokazali da glavnu prepreku za sektor poljoprivrede na Kosovu predstavljaju snabdevanje i proizvodnja. Sledeći faktori se smatraju za ključne prepreke za razvoj sektora:

Unutrašnji faktori preduzeća:

- prosečno mala veličina farme i usitnjena poljoprivredna proizvodnja,
- ograničena primena novih tehnologija i modernih poslovnih kvalifikacija i veština plasiranja proizvoda na tržište,
- nedovoljna saradnja između malih proizvođača i mali broj udruženja,
- nedovoljan broj prikupljališta.

Eksterni faktori koji utiču na preduzeća:

- ograničeni pristup sredstvima za finansiranje,
- nedostatak trgovinskih i fiskalnih podsticaja,
- nedostatak standarda za kvalitet i kontrolu hrane,
- slaba ruralna infrastruktura.

Na Kosovu, mala imanja čine 98 % ukupne površine poljoprivrednog zemljišta, a najmanja imanja, ona koja su manja od 1,5 ha, čine 38 % (BAH, 2010. god.). Mala imanja imaju nekoliko nedostataka, počevši od viših početnih troškova, nedostatka udela na tržištu i distribucije proizvoda, do niske produktivnosti, što ne dozvoljava malim imanjima da se takmiče sa poljoprivrednim proizvodima iz susednih zemalja. Korišćenje tehnologija takođe predstavlja ključnu prepreku.

Postoji nizak nivo mehanizacije u različitim fazama lanca vrednosti proizvodnje, tek par napora za kupovinu opreme i nedostatak overenih tehničara za popravku opreme u zemlji.

U mnogim slučajevima, poljoprivredni sektor se suočava sa problemom nedostatka kapaciteta za upravljanje agropreduzeća ili sa nedostatkom volje da promeni orijentaciju upravljanja sa bivše ili nedostatkom pristupa koji bi bio više orijentisan prema tržištu. U nekim slučajevima, tehnička pomoć, posebno u obuci i podršci za plasiranje proizvoda na tržište, je dobar put ka razvoju. Nedostatak koordinacije među malim poljoprivrednicima predstavlja dodatnu prepreku. Kapacitet postojećih zadruga je slab i samo par njih je usmereno prema punoj vrednosti lanca aktivnosti. Trenutno postoji i nedostatak organizacione odgovornosti za bezbednost hrane i učinkovitost privatnih laboratorija za ispitivanje kvaliteta hrane.

Takođe, jedna od ključnih prepreka je nedostatak finansijskih paketa koji su trenutno dostupni malim poljoprivrednicima na Kosovu. Iako ima jak bankarski sistem, pristup agrokreditima je veoma ograničen. Mali poljoprivrednici sa minimalnim jamstvom za naplatu budućih potraživanja nemaju dostatan pristup investicionim kapitalima. Alternativni finansijski paketi nisu dostupni, iako neki prerađivači hrane daju pristup kreditima za snabdevanje poljoprivrednika, ali ulaganje investicija je ograničeno nedostatkom kapaciteta zaduživanja (BAH, 2010. god.). Lak pristup finansiranju je ključni elemenat u razvoju poljoprivrede i ruralne privrede uopšte. Trenutno, glavna poteškoća leži u pronalaženju dobrog jamstva za naplatu budućeg potraživanja za kredite u ruralnim područjima. Krediti se izdaju na kratkoročnim osnovama i sa prilično visokim kamatnim stopama. Pored toga, u slučajevima kada je pristup kreditima manje problematičan, nedostatak poslovnog planiranja predstavlja glavni faktor zbog odbijanja zahteva za kreditiranje.

Takođe postoji i nedostatak koordinacije među donatorima. Svake godine, vlada i donatori pružaju 15-18 miliona evra za podršku poljoprivrednog sektora. Učinkovita koordinacija bi učinila ova sredstva glavnim izvorima za poboljšanje prateće poljoprivredne infrastrukture, kvaliteta ulaznih sredstava, produktivnosti, raznovrsnosti useva, kvaliteta i promocije izvoza (BAH, 2010. god.).

Konačno, čini se da nedostatak trgovinskih i fiskalnih podsticaja predstavlja jednu od glavnih prepreka za poljoprivredni sektor. Postoji hitna potreba za smanjenjem mogućnosti za utaju poreza i postojanje sive ekonomije, kao i potreba za ugrađivanjem poljoprivrednog sektora u okvire zakonskih delatnosti. U tom smislu, vlada je sprovela nekoliko reformi kako bi se povećala produktivnost u sektoru. Prva reforma koja je sprovedena 2005. godine, je uklonila opštih 10 % carine na ulazne proizvode i kapitalna dobra za poljoprivredu. Međutim, većina poljoprivrednih ulaznih proizvoda dolazi iz susednih zemalja (Srbije, Crne Gore, Albanije i Makedonije) koji već imaju bescarinske aranžmane sa Kosovom. Prema tome, ova prva reforma je imala malo direktnog uticaja na poljoprivrednike. Druga reforma, odn. sporazum o neplaćivanju poreza na dodatnu vrednost za kritična poljoprivredna ulazna sredstva je imala više uticaja na razvoj sektora smanjenjem troškova proizvodnje i povećanjem konkurentnosti.

Shembulli i sektorit sekondar: Përpunimi i Ushqimit

Ovaj sektor obuhvata proizvodnju hrane i pića čija se lokalna potražnja trenutno pokriva uglavnom uvozom. Ovaj sektor ima značajnu korelaciju sa humanim razvojem: on je radno intenzivan, što stvara nova radna mesta i podstiče učešće onih koji su isključeni iz visoko-stručnih tržišta. Sektor nudi veću fleksibilnost cena od ostalih tržišta i ima veći domaći doprinos u konačnom proizvodu što ubrzava rast i zaradu u izvozu. Takođe ima sekundarni učinak u povezivanju ruralne privrede sa međunarodnim tržištem čime dolazi do širenja izbora i prilika. Trenutno se procenjuje da se oko 70 % potražnje usluga ovog sektora na Kosovu pokriva uvozom. Procenjuje se da uvoz pokriva 70 % lokalne potražnje za prerađenim povrćem i mlečnim proizvodima, 80 % potreba za obrađenim mesom i samo 10 % za obrađeno voće. Ovi podaci sami po sebi ukazuju na ogroman potencijal zamene uvoza od strane lokalnih proizvođača, čak i bez razmatranja mogućnosti izvoza.

Dalje, potražnja za obrađenim povrćem u broju koji se navodi na ukupnom broju proizvedenih poljoprivrednih proizvoda će verovatno znatno podceniti stvarne potrebe za obrađenim namirnicama, s obzirom da se znatna količina povrća, voća i, u određenoj meri, mesa obrađuje od strane samih domaćinstva na Kosovu za njihove potrebe. Ovo ukazuje da je potencijal potražnje za poljoprivrednim proizvodima obrađenim od strane preduzeća u stvari veći i da će se vrlo verovatno pretvoriti u stvarnu potražnju kako se životni standard i zaposlenost (posebno žena) u zemlji poveća ili kako lokalni proizvođači dođu u priliku da pruže kvalitetne proizvode po konkurentnim cijenama ili oboje.

Uprkos trenutnom ogromnom trgovinskom debalansu u ovom sektoru, proizvodnja hrane i pića ipak ima potencijal, jer je jedan od nekoliko sektora koji su u određenoj meri uspeli su da se takmiče sa uvozom. To je najveći sektor proizvodnje u smislu prodaje i zapošljavanja u kom radi više od 23,000 radnika (Riinvest, 2010. god.). Dalje, postoje indicije da je taj sektor u porastu, što pokazuje i činjenica da preduzeća ovog sektora planiraju da povećaju zaposlenost u narednih nekoliko godina i da je većina takođe nedavno uložila određene investicije. Ovi rezultati se slažu sa zaključkom da preduzeća koja rade na proizvodnji hrane i pića prijavljuju, u proseku, najveće profitne marže među proizvodnom industrijom na Kosovu (Riinvest, 2010. god.) i da svojim zaposlenicima plaćaju više plate od prosečnih plata u proizvodnom sektoru.

Kako se na radna mesta u obradi hrane i pića tradicionalno gleda kao na radna mesta za žene, sa društvene tačke gledišta, razvoj ove industrije se smatra povoljnim, jer će verovatno stvoriti relativno više prilika za zaposlenje žena, koje, kao što je objašnjeno ranije, imaju manje šanse za zaposlenje i aktivnosti na tržištu rada. Pored toga, ono što je još možda važnije, je da razvoj ovog sektora potencijalno može sa sobom da nosi veće učinke multiplikacije modela, pre svega u poljoprivredi u svojstvu snabdevača ulaznih sredstava u sektor, ali takođe može da stimuliše pakovanje i etiketiranje proizvoda i usluga koje se trenutno skoro isključivo uvoze.

U pogledu potražnje se čini da gotovo i nema prepreka za razvoj ovog sektora. Međutim, uspeh sektora zavisi uglavnom od poslovnog okruženja. Glavne definisane prepreke za razvoj ovog sektora se sastoje od unutrašnjih faktora preduzeća i eksternih faktora koji utiču na rad preduzeća:

Unutrašnji faktori preduzeća:

- nivo kvalifikovane radne snage,
- nivo ulaganja u istraživanje i razvoj, obuku, potvrdu kvaliteta i promociju.

Eksterni faktori koji utiču na preduzeća:

- snabdevanje energijom,
- nepoštena konkurencija,
- korupcija,
- pristup finansiranju.

Pomankanje pouzdanog snabdevanja električnom energijom se definiše kao prepreka od najvećeg značaja za preduzeća koja rade na proizvodnji hrane i pića.

Sledeće dve prepreke, nepoštena konkurencija i korupcija, povećavaju radne troškove, povećavaju rizik i remete konkurentnost preduzeća koji rade na preradi hrane.

Pristup finansiranju je još jedan ključni faktor uspeha koji se trenutno ne nalazi na zadovoljavajućem nivou. Tri četvrtine vrednosti ulaganja investicija u proizvodnju hrane i pića se finansira sopstvenim sredstvima, a smatra se da su uslovi i cene finansiranja vrlo nepovoljne.

Na kraju, dve prepreke koje su u ovoj studiji definisane od ključnog značaja za razvoj sektora uključuju nizak nivo znanja radne snage i nedostatak investicija u istraživanje i razvoj, obuku i potvrdu kvaliteta. Bližim pogledom na stepen kvalifikacije i obuke radne snage koji je potreban u proizvodnji hrane i pića se utvrđuju veliki nedostaci u kvalifikacijama koje zahtevaju preduzeća, što često uslovljava velika preduzeća u sektoru da traže stručnu pomoć drugde u regionu čime se povećavaju njihovi radni troškovi (Program Ujedinjenih nacija za razvoj, 2011. god.). Zajedno sa nemogućnostima koje su povezane sa trenutnom ponudom obrazovanja i obuke koji bi mogli nadoknaditi za te manjkavosti, ovo se čini kao glavni izvor zabrinutosti za kreatore politike. Slično tome, preduzeća u sektoru obrade hrane i pića izdvajaju tek malo više od 5 % svojih ulaganja u istraživanje i razvoj, obuku i potvrdu kvaliteta proizvoda. To su ključni faktori za povećanje nivoa kvaliteta lokalnih proizvoda i, zajedno sa učinkovitim unapređenjem, za unapređenje njihove konkurentnosti na lokalnom tržištu, a posebno za potencijalnim tržištima izvoza.

Sektor informacione i komunikacione tehnologije na Kosovu je mali, ali brzo raste. Ovaj sektor predstavlja ogroman potencijal za mlade generacije koje imaju visok nivo ukupnih veština u informacionoj tehnologiji i niske izgleda za zapošljavanje. Sektor podstiče usmereno obrazovanje i usmeravanje na inovacije, a takođe ima potencijal da ostvari značajne strane direktne investicije. Prema navodima Agencije za međunarodni razvoj Sjedinjenih Američkih Država (2007. god.), informaciona i komunikaciona tehnologija raste stopom od 20 - 25 % godišnje. U međuvremenu, Agencija za međunarodni razvoj Sjedinjenih Američkih Država (2011. god.) tvrdi da dolazi do sve većeg broja otvorenih radnih mesta za ljude iz struke informacione i komunikacione tehnologije na Kosovu, što predstavlja odraz većeg napretka industrije i pokazuje da je došlo do pomeranja u obrazovanju ljudi iz struke informacione tehnologije u javnim i privatnim univerzitetima. Prema navodima sadržanim u ovoj studiji, zapošljavanje u sektoru informacione i komunikacione tehnologije je u porastu, iako sporijim tempom nego prodaja, sa procenjenom godišnjom stopom rasta u zapošljavanju od 4 % tokom 2010. godine.

Sa društvene tačke gledišta, razvoj ovog sektora je značajan, jer pruža prilike za zapošljavanje mladih Kosova, koji, kao što je objašnjeno ranije, čine starosnu grupu koja pati od nesrazmerne stope nezaposlenosti. Međutim, kao što se objašnjava u daljem delu teksta, te potencijalne prilike za zapošljavanje zahtevaju visoko obrazovanu radnu snagu, koja predstavlja ključni faktor uspeha u ovom sektoru. Treba imati na umu da, u odnosu na opštu poslovnu sredinu, gde su kvalifikovanost i obrazovanje osoblja bodovani na samom dnu, takvo bodovanje predstavlja najveću prepreku za sektor informacione i komunikacione tehnologije.

U odnosu na utiske privatnih preduzeća uopšte i drugih sektora koje smo ovde analizirali, sektor informacione i komunikacione tehnologije se suočava sa potpuno drugačijim paketom prepreka. Da bi dobili konkretnije informacije o konkretnim preprekama za ovaj sektor, obavili smo razgovor sa predstavnicima Udruženja informacione i komunikacione tehnologije na Kosovu, koje funkcioniše kao deo Privredne komore Kosova.

Glavne konkretne prepreke za sektor informacione i komunikacione tehnologije (prema rezultatima ankete provedene sa predstavnicima Udruženja informacione i komunikacione tehnologije na Kosovu) su sledeće:

Unutrašnji faktori preduzeća:

- nedovoljna kvalifikovanost radne snage.

Eksterni faktori koji utiču na preduzeća:

- nepoštena konkurencija koja proizilazi iz procedura javne nabavke,
- nedostatak zaštite prava na intelektualnu svojinu,
- nekonkurentan tretman trgovinske, carinske i politike oporezivanja na dodatnu vrednost

Priroda nepoštene konkurencije koja se ogleda u ovom konkretnom sektoru izgleda nešto drugačija i izraženija nego u drugim sektorima. Prema navodima predstavnika Udruženja informacione i komunikacione tehnologije na Kosovu, glavni kupci proizvoda informacione i komunikacione tehnologije u Vladi Kosova predstavljaju oko 90 % ukupnog udela. Iako bi se ovo moglo argumentovano promeniti rastom privatnih preduzeća, Udruženje informacione i komunikacione tehnologije na Kosovu tvrdi da, zbog važnosti koju vlasti pridodaju preduzećima informacione tehnologije, nepravilnosti u postupku javne nabavke ostaju glavna prepreka. Glavni problem proizlazi iz nedostatka ljudskih kapaciteta u ministarstvima koji bi sastavili nadležnosti za javne tendere. Stoga, nedostatak obaveznih specifikacija predstavlja priliku za široka tumačenja od strane tela za javne nabavke koja često donesu daju tendere preduzećima koja su tesno povezana sa donosiocima odluka.

Smatra se da su fiskalni zahtevi na Kosovu nekonkurentni sa onima u drugim delovima regiona, uglavnom zbog nepovoljne trgovinske, carinske i politike oporezivanja na dodatnu vrednost. Druge zemlje su, na primer, uvele 0 % poreza na uvoz tehnoloških proizvoda kao što su stolni i prenosivi kompjuteri. Na Kosovu se plaća 10 % carine za tehnološke proizvode i dodatnih 16 % poreza na dodatnu vrednost, dok u drugim zemljama porez na dodatnu vrednost iznosi samo 5 %. Ovo čini tržišta u regionu, kao recimo u Makedoniji, mnogo atraktivnijim za kupovinu te robe, što značajno ometa tržište na Kosovu.

Američka privredna komora na Kosovu gleda na nedostatak prava na intelektualnu svojinu kao na prepreku (Musa, 2011. god.), posebno od strane preduzeća u sektoru informacione i komunikacione tehnologije. Što se tiče, na primer, razvoja programske opreme, preduzećima je teško da spreče (bivše) zaposlene da sa sobom nose i programsku opremu koju su razvili za njihovo preduzeće (ili neznatno izmenjene verzije takve programske opreme) njihovim konkurentima koji ih potom prodaju kao svoju (Çavolli, 2011. god.). U ovom slučaju, međutim, problem ne leži samo u izvršenju prava, nego i u nemogućnosti prvobitnog razvijачa programske opreme da patentira programsku opremu. Trenutno, problematika koja je vezana za prava na intelektualnu svojinu može da utiču na relativno mali broj preduzeća na Kosovu, ali to je kritičan preduslov za razvoj delatnosti sa velikom vrednosti i ključni faktor u spremnosti (sadašnjih i potencijalnih) stranih investitora da prenosu svoja znanja i iskustva na njihove jedinice na Kosovu.

Preduzeća za informacionu i komunikacionu tehnologiju su takođe sputana zbog toga što moraju da izdvoje više sredstava za obuku svoje radne snage zbog nedostataka u sistemu formalnog obrazovanja na Kosovu koje taj sektor ne snabdeva kvalifikovanom radnom snagom. Postojeći obrazovni programi nisu prilagođeni stalnim kretanjima u sektoru informacione tehnologije. Treba staviti veći naglasak na poboljšanje uslova za studente kako bi se stimulisalo napredovanje i inovacije. U međuvremenu, kvalifikacije se i dalje mogu razviti preko profesionalnih programa obuke informacione i komunikacione tehnologije kao što su Cisco, Microsoft i Oracle.

Rast privatnog vlasništva u društvenom kontekstu

„Dobra koja obezbeđujemo sebi su opasna i neizvesna sve dok ih ne osiguramo za sve i ne ugradimo u zajednički život.“

Jane Addams

U ovom poslednjem poglavlju ćemo pokušati da detaljnije istražimo kritično raskršće između privatnih preduzeća na Kosovu i društvenog konteksta u kojem se stvaraju i deluju. Rast privatnih preduzeća i humani razvoj su međusobno ojačavajući. Ako je krajnji cilj rasta privatnih preduzeća sticanje zdravijeg, snažnijeg, samostalnijeg i srećnijeg društva, onda je na mestu da upitamo kako rast privatnog vlasništva omogućava nerazdvojive kapacitete i prava koja definišu takvu državu. Tri ključna pitanja s tim u vezi su sledeća: (i) raskršće između rasta privatnog vlasništva i ljudskih sposobnosti i kvalifikacija, (ii) odnos između rasta privatnog vlasništva i pružanja osnovnih prava i zaštita unutar i van redova radne snage, i (iii) povezanost sa ekološkom održivosti najzagađenijeg regiona u Evropi.

4.1 Podsticanje ljudskih sposobnosti

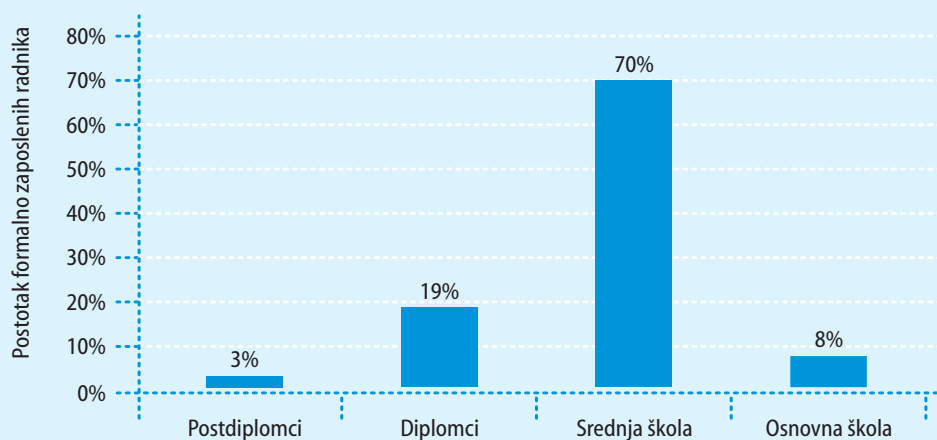
U izveštaju je nekoliko puta istaknut paradoksalan zaključak o zadovoljstvu sa kvalifikacijama radnika u klimi u kojoj preovladava niska kvalifikovanost. Ta niska kvalifikovanost se vidi kao pokazatelj učinka koji je ispod očekivanog na tržištima. Oko 96 % preduzeća su mikro preduzeća, a mnoga od njih obavljaju delatnosti

niske vrednosti. Međutim, zabrinutosti zbog kvalifikovanosti radne snage raste sa rastom preduzeća. Mikro preduzeća obaveštavaju da prepreke koje predstavljaju kvalifikacije njihovih radnika osećaju intenzitetom između 38 i 100, mala preduzeća oko 46 i srednja preduzeća 61. To znači da je nedostatak kvalifikovane i obrazovane radne snage problem za veća preduzeća (srednje veličine), preduzeća sekundarnog sektora i onih sa većom vrednosti u tercijarnom sektoru. Preduzeća su takođe obavestila da im treba duplo više vremena da popune pozicije koje zahtevaju veću kvalifikovanost, nego da zaposle nekoga iz niže karike lanca kvalifikovanosti.

Koliki je zapravo stepen nekvalifikovanosti među radnom snagom na Kosovu? Čini se da je velika većina zvanično zaposlene radne snage na Kosovu obrazovana najmanje do srednje škole i da jedna osoba u pet ima srednjoškolsku diplomu.

Međutim, kako veliki broj preduzeća na Kosovu radi u okvirima sive ekonomije i kako se broji niska stopa učešća radne snage uopšte, ove cifre pružaju prilično iskrivljenu sliku o ukupnim kvalifikacijama među radno sposobnim stanovništvom na Kosovu. Sa stopom od 11,3 očekivanih godina trajanja školovanja, Kosovo ima najnižu stopu očekivanog učenja

Slika 4.1 Akademske kvalifikacije zaposlenih

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

u regionu. Pored toga, kvalitet učenja je ozbiljno doveden u pitanje u prethodnim Izveštajima o humanom razvoju⁵⁸, zbog nedostatka sinhronizacije između predmeta koji se izučavaju u školama i kvalifikacija neophodnih za učešće na tržištu. Nema nedavnijeg izveštaja o ukupnim kvalifikacijama radno sposobnog stanovništva od Analize Evropskog programa obuke iz 2007. godine, koju smo spomenuli u Uvodu. Ova Analiza procenjuje da dva od tri odrasla stanovnika na Kosovu raspolažu sa niskim stepenom obrazovanja. Izveštaj Ministarstva rada i socijalne zaštite iz iste godine pokazuje da je 76 % registrovanih nezaposlenih žena nekvalifikovano ili polukvalifikovano⁵⁹. U izveštaju se takođe pokazuje da je skoro 70 % svih nezaposlenih polukvalifikovano ili manje od toga⁶⁰.

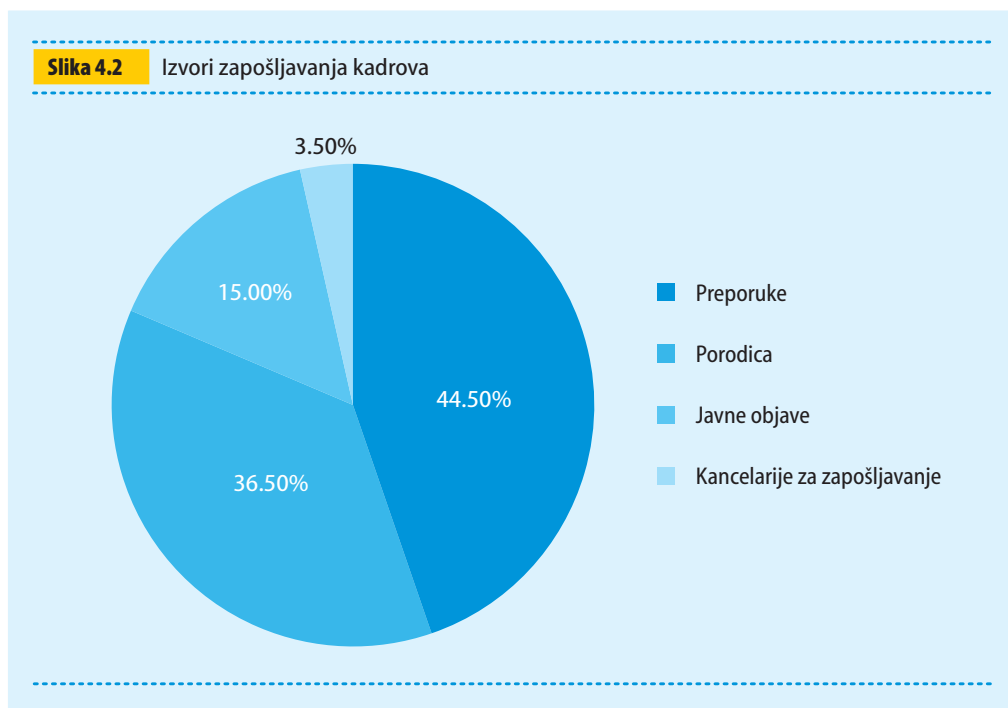
Da ironija bude veća, kvalifikacije su za Kosovo izgleda manje važne od drugih faktora pri pružanju dobrog posla. Postoje dokazi koji ukazuju da postoji veća verovatnoća da će se poslodavci na Kosovu oslanjati na neformalne metode zapošljavanja. Većina preduzeća sa kojima je oba-

vljen razgovor za potrebe ovog izveštaja (oko 45 %) angažuju svoje radnike putem preporuka od strane prijatelja i partnera i dodatnih 36 % iz porodica (Slika 4.2). Samo 15 % vlasnika preduzeća zapošljava osoblje putem javnog oglasa, a manje od 4 % kroz Biroe za zapošljavanje. U opštem smislu, oko 80 % preduzeća koristi interne krugove preporuka kako bi zaposlili osoblje. Mala preduzeća koja su u vlasništvu većine poslodavaca na Kosovu će verovatnije poseći za takvim vezama pri donošenju odluke o zapošljavanju.

Neformalne metode zapošljavanja kao što je ova, stavljaju one slojeve društva kojima je najviše potrebna podrška, nezaposlene, marginalizovane i mlade, u nepovoljnu situaciju. U području sa visokom stopom nezaposlenosti koje se većinom beleže među ugroženim zajednicama, neophodne mreže i kontakti za dobijanje informacija o upražnjenim radnim mestima su oskudne. Mladi ljudi su obeshrabreni da ostanu u školama, da stiču kvalifikacije i da se počnu nadmetati na tržištu rada. Verovatnije je da će se dugoročno nezaposleni potpuno

izvući iz učešća na tržištu rada, ukoliko poveruju da su nezaposlivi zbog toga

Makedoncu četiri⁶¹. Kada su potražioc i za poslom ispod 25 godina upitani

Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. godine

što nemaju dobre veze. Dominantne etničke grupe i one sa privrednom ili političkom moći imaju korist od kulture nepotizma na Kosovu.

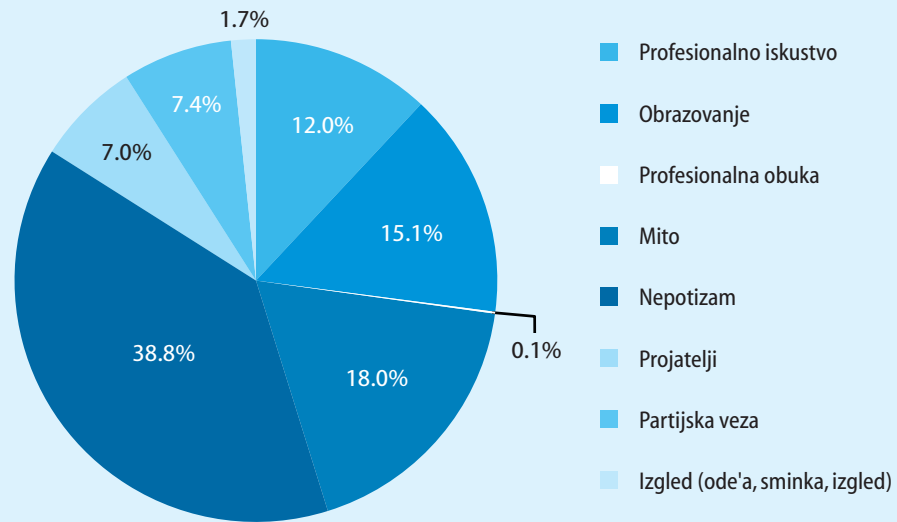
Nepotizam jedva primetno menja vrednosti poslodavaca na Kosovu, podseća Fokusna grupa, pa se lojalnost vrednuje više od kvalifikovanosti. Nedostatak tendencija za biranje radnika po zaslugama iz rezerve takvog broja radnika rezultira u selekciji manje kvalifikovane radne snage, što, zauzvrat, utiče na kompetitivne i sposobnosti rasta preduzeća.

Mladi ljudi su posebno vrlo svesni da ih poslovni običaji u zapošljavanju na Kosovu mogu ostaviti na ledini. Potrebno je duže vremena koje je potrebno za povezivanje mlade osobe sa tržištem rada na Kosovu nego u nekim susednim zemljama: mladom muškarcu na Kosovu treba deset godina, na primer, a mladom

da budu značaj raznih faktora na njihovom putu do posla, ogromna većina je izjavila da su veze najvažniji faktor (38%), dok je samo 15 anketiranih navelo da je obrazovanje važno. Iako je ova anketa bila usmerena na istraživanje o zapošljavanju u javnim preduzećima, ukazuje se da se stavovi o zapošljavanju u privatnim i javnim preduzećima nisu značajno razlikovali.

U stvari, privatna preduzeća na Kosovu stoje malo bolje od svojih kolega iz javnih preduzeća u stavovima da se zapošljavanje u privatnim preduzećima obavlja po kvalifikacijama i zaslugama. Skoro polovina mladih ljudi koji su anketirani (47 %) je izjavila da se poštenu poslovni običaji u zapošljavanju ne mogu naći nigde na Kosovu. Samo 12 % smatra da su poslovni običaji u zapošljavanju u privatnim preduzećima poštenu.

Slika 4.3 Stavovi o ključnim faktorima koji utiču na uspešnu potragu za poslom među mladima

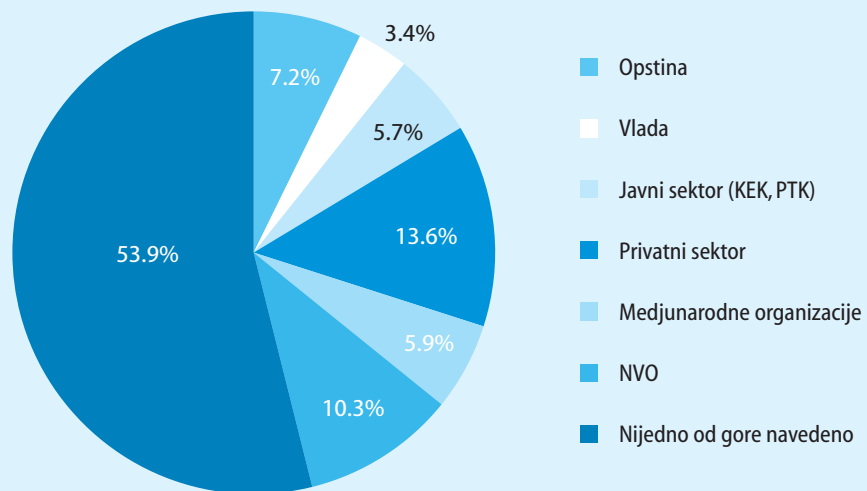
Anketa "Pulsa javnosti", Program Ujedinjenih nacija za razvoj, 2011. godine

Moguće je, zapravo, neophodno je da se poveća humani potencijal radno sposobnog stanovništva na Kosovu i da se podstakne uverenje u prilike za napredak koje pružaju učenje i kvalifikacije. Učinkovito postizanje navedenog leži u usklađivanju vladinih strategija za zapošljavanje, obrazovanje i stručno osposobljavanje. Kosovu treba kultura doživotnog učenja, uverenje

da podsticanje ličnih potencijala i ulaganja u sebe dovodi do boljeg životnog standarda.

Trenutno, mladi ljudi na Kosovu osećaju podvojenost po pitanju da li ih obrazovanje priprema za život ili ne. U nizu anketa fokusne grupe koje su sprovedene od strane Dečjeg fonda Ujedinjenih nacija, preko 40 %

Slika 4.4 Stavovi o ključnim faktorima koji utiču na uspešnu potragu za poslom među mladima

Anketa "Pulsa javnosti", Program Ujedinjenih nacija za razvoj, 2011. godine

ispitanika je izjavilo da ih obrazovanje ne priprema za ulazak u redove radne snage, 30 % oseća da ih priprema, a 30 % je izjavilo da su nesigurni po tom pitanju⁶². U istom izveštaju se ukazuje da, širom Kosova, 36 % ispitanika između 15 i 24 godina starosti u školama koje pohađaju ne raspolažu sa laboratorijama, 29 % nema Internet, a 19 % nema kompjutere. Onda jedva iznenađuje da 48 % ovih mladih stavlja stopu nezaposlenosti na vrh njihovog spiska pretnji po njihovu i budućnost Kosova, a odmah posle toga, na drugo mesto pretnji, 30% mladih ljudi stavlja siromaštvo.

Trenutni programi za stručno osposobljavanje ne zadovoljavaju potrebe onih koji su najisključeniji iz redova radne snage: nepismeni, siromašni i žene u položaju visoke zavisnosti.

Trenutni programi za stručno osposobljavanje, pa čak i programi za opismenjavanje, ne zadovoljavaju potrebe onih koji su najisključeniji iz redova radne snage: nepismeni, siromašni i žene u položaju visoke zavisnosti. Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije je sprovelo programe pod nazivom *Dritare Jete /Prozor u život/* koji ženama bez diploma o završenom osnovnom obrazovanju pružaju priliku da ih steknu. Međutim, ovaj program još nije započet u najsiromašnijim područjima, ne uzima u obzir izazove sa kojima se suočavaju žene koje moraju da se brinu za decu i neujednačenog je kvaliteta⁶³. Pre deset godina, većina (55 %) onih koji su se upisivali u programe za stručno osposobljavanje koje je finansiralo Ministarstvo za rad i socijalnu zaštitu je imalo srednješkolsku diplomu. Preko 70 % žena učesnica je imalo uverenje o

završenoj srednjoj školi⁶⁴. S obzirom na ogroman jaz u nepismenosti između muškaraca i žena, posebno u ruralnim područjima, čini se da najugroženiji imaju najmanje pristupa programima preko kojih bi mogli da preobrate svoje živote. Ni socijalna davanja, kao što su beneficije za domaćinstva, još uvek ne povezuju nezaposlene sa programima doživotnog učenja, programima o spremnosti za rad ili ostalim kreativnim inicijativama koje bi mogle da približe poslodavce i potražioce za poslom. Pored toga, mora se uzeti u razmatranje osnivanje programa za posebnu obuku onih za koje se najmanje veruje da će pristupiti tradicionalnim programima, to: žene iz ruralnih područja, invalidi i marginalizovane manjine kao što su pripadnici zajednice koju čine etnička manjina Roma, Aškalijska i Egipćana na Kosovu.

Mora se uspostaviti minimum standarda socijalnih službi u osiromašenim zajednicama kako bi se povećalo učešće u redovima radne snage i kako bi se prekinula zavisnost od priliva doznaka i državnih beneficija. Bez zdravstvenih usluga, usluga u vodosnabdevanju, snabdevanju električnom energijom i obrazovnih usluga, porodice su prinuđene da posegnu za strategijama za preživljavanje. Potraga za poslom košta prilike, ako se druge obaveze koje zahtevaju ulaganje vremena sadrže od naturalne poljoprivrede ili čuvanja bolesnih rođaka. Takve investicije plaćaju dugoročne dividende tako što prekidaju ciklus deprivacije i isključenosti (Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Izveštaj o humanom razvoju na Kosovu za 2010. godinu).

Obrazovanje, učenje, sticanje kvalifikacija, uključivi rast i političko osnaživanje idu ruku pod ruku. Njihove prednosti za privredu i društveno

zdravlje su duboke i međusobno ojačavajuće. Proširene mogućnosti poboljšavaju i samopouzdanje i tehničke sposobnosti. One dovode do visokog učešća radne snage i, u idealnim slučajevima, do većih prihoda. Njima se podstiče proširenje poslovanja. Ljudi su inspirisani i opremljeni da inoviraju, da se angažuju u novim poslovnim delatnostima da bi doveli preduzetništvo sa velikom vrednosti na tržišta kojima su preko potrebni.

4.2 Povezivanje dostojanstva radne snage sa socijalnom zaštitom

Veza između rada, dostojanstva i zaštite ukazuje na klimu prava u socijalnom kontekstu i kontekstu upravljanja. Dostojanstvo i bezbednost na radnom mestu utiču na celokupan život. Ukoliko rad nije pristojan i ako prava radnika nisu zaštićena, rad doprinosi patnji, nejednakosti i ozlojeđenosti, radije nego što proširuje slobode i izbore. Pored toga, privatna preduzeća imaju uticaja na sposobnosti vlasti da obezbede šire socijalne zaštite koje bi služile kao motori redistribucije prihoda. Kako se nivo pristojnog i zvaničnog posla koji plaća poreze i stvara prihode povećava, tako se povećava i potencijal za povećanje kreativne podrške vlasti za one koji ne učestvuju u redovima radne snage tako što kreću u pravcu ukidanja njihovih zavisnosti.

4.2.1 Dostojanstvo radne snage

Da li model rasta privatnog vlasništva na Kosovu podržava dostojanstvo radne snage? Kosovo je nedavno uvelo fundamentalne promene Zakona o radu⁶⁵, što je uticalo na plate, porodiljsko

odsustvo, jednake mogućnosti za invalide i penzije. U avgustu 2011. godine, vlada Kosova je usvojila odluku Društveno-privrednog⁶⁶ saveta koji je postavio prva pravila o mesečnoj minimalnoj nadnici na Kosovu na 170 evra za zaposlene uzrasta između 35 i 65 godina i 130 evra za mlađe od 35 godina. Odlukom je takođe povećano maksimalno dozvoljeno porodiljsko odsustvo na godinu dana. Ovi zakoni predstavljaju zavidne napore za zaštitu prava siromašnih i žena na radnom mestu. Međutim, njihovo sprovođenje na tržištu i njihov uticaj na društveno najranjivije ostaje upitan.

Povratne informacije ukazuju da se preduzeća bore da shvate i prihvate nove zakone. I zaista, verovatnije je da će mnogi da ih zaobiđu kroz okvire sive ekonomije i kroz zapošljavanje manjeg broja žena.

Upečatljivih 40 % anketiranih preduzeća je izjavilo da ne znaju da je uvedena minimalna plata. Apsolutna većina (91 %) tih preduzeća su mikro preduzeća, a samo 9 % njih su mala preduzeća. Srednja preduzeća su bila svesna propisa o minimalnom dohotku, čime se pokazuje tendencija veće informisanosti većih preduzeća u pogledu zakonskih uslova. Pod pretpostavkom da minimalni lični dohodak uglavnom štiti radnike sa niskim nivoom obrazovanja, anketirana preduzeća su zamoljena da definišu platne nivoe za one sa osnovnim obrazovanjem ili obrazovanjem koje je niže od osnovnog. Oko jedna trećina njih je ukazala da takve radnike plaćaju manje od iznosa minimalnog ličnog dohotka. Pošto je ovaj zakon relativno nov, biće važno da se pronađu metodologije procene njegove primene i uticaja koji ima na stopu siromaštva među zaposlenim u narednim godinama.

Uticaj koji zaštita porodiljskog odsustva ima na sigurnost zaposlenja žena više zabrinjava. Tokom niza okruglih stolova, učesnici su naglasili uvođenje novog običaja kratkoročnih ugovora (ugovori na jedan do dva meseca) za žene radnike kako bi se preduzećima pomoglo u prevazilaženju obaveza vezanih za porodiljsko odsustvo. Značajne razlike u trajanju ugovora između muškaraca i žena nisu postojale pre uvođenja novih odredaba. Neke žene takođe smatraju da zakon radi protiv njihovih interesa i položaja na radnom mestu. Mnoge smatraju da se na njih sada vrši pritisak da prihvate neformalne, kratkoročne ugovore i da propuste penzione doprinose i druge vrednosti koje pruža stalni posao. Mlade žene su posebno u opasnosti, više nego žene koje već prošle kroz životnu fazu rađanja.

Postoji malo kvantitativnih podataka o uticaju odredaba Zakona o radu koje se tiču invalidnosti i koje kažu da na svaki pedeset radnika, preduzeće mora da angažuje najmanje jednog radnika sa invaliditetom⁶⁷. Ispitanici su ukazali da je nekoliko preduzeća srednje veličine koja su svesna ovog zakona ciljalo na zapošljavanje samo 50 ljudi kako bi izbegli obaveze u tom pogledu.

Postoje jasni izazovi koje proizilaze iz politike zaštite radne snage na Kosovu, mada su one više implementacijske prirode nego zakonodavne. Ove politike imaju neizbežnu posledicu povećanja ukupnih troškova rada i povećanja relativne cene zapošljavanja žena u interesu zaposlenih žena i novorođenčadi. Dakle, zakonu trebaju politike za osetljivo sprovođenje i nadgledanje.

Širom sveta, društva se i dalje bore da pronađu ravnotežu između zaštita na radnom mestu i poslovnih sloboda

koje unapređuju rast. Nema razloga da verujemo da će Kosovo pronaći savršenu formulu za rešenje tog problema. Međutim, mnogo toga se može uraditi da bi se pomoglo preduzećima da gledaju na ove zakone

Apsurdno je da zaposlenik odsustvuje s posla godinu dana. Ako se ovaj zakon ne promeni, više nećemo zapošljavati žene u našim preduzećima

kao društveno korisne zakone koji im pružaju priliku. Na primer, porodiljsko odsustvo se može pokrivati internim promovisanjem radnika što će dodati kvalifikacijama radnika. Pozitivan odnos na liniji radnik-poslodavac i zajednički programi poslovne komunikacije su od kritičnog značaja za obezbeđivanje sinergija između zakona i poslovnih običaja tako što vode računa da dolazi do povećanja dostojanstva, bez ujednog smanjenja prilika.

4.2.2 Mreže socijalne zaštite i redistribucija prihoda povezana sa rastom

Mreže socijalne zaštite i ulaganja se ponekad smatraju za neprijatelja rasta privatnih preduzeća jer crpe nacionalne privredne resurse bez obezbeđivanja prednosti rasta. Je li ovo tačno ili netačno na primeru Kosova?

Ukupan broj od 45 % stanovnika Kosova koje je ispod linije siromaštva i koji ili ne učestvuju u redovima radne snage ili su nezaposleni zavise od kombinacije socijalne pomoći vlade i priliva doznaka. Ovo se prepliće sa izgledima privatnih preduzeća na Kosovu na više načina.

Priliv doznaka igra složenu ulogu u modelu rasta na Kosovu koja je i dobra i loša. Priliv doznaka može pozitivno da utiče na privredni rast u više načina. Jedan od glavnih učinaka priliva doznaka se stvara preko mehanizma multiplikatorstva, odn. povećanjem ukupne potrošnje, proizvodnje i ulaganja investicija. Studije pokazuju da postoji pozitivna veza između priliva doznaka i smanjenja siromaštva u zemljama u razvoju (Brown, 1994. god, Faini, 2002. god, Mesnard, 2004. god, Lukas, 2005. god.). U ovim istim studijama je takođe utvrđeno da priliv doznaka čini značajan doprinos za štednju i ulaganje investicija u privredama u razvoju. Domaćinstva koja imaju ograničeni pristup sredstvima imaju tendenciju da koriste svoj priliv doznaka za sopstvene investicione projekte.

Politička i društveno-ekonomska kretanja tokom protekle tri decenije su dovela do značajnog odliva stanovništva sa Kosova. Emigracija je ubrzana krajem osamdesetih i devedesetih

godina kako se politička situacija koja je dovela do sukoba 1999. godine pogoršala. Mnogi emigranti se nisu vratili u zemlju nakon sukoba, posebno zbog ogromnih razlika u prihodima na Kosovu i u razvijenim zemljama, kao i zbog nedostatka prilika za zaposlenje na Kosovu (Riinvest, 2008b). Procenjuje se da oko 25 % stanovnika Kosova (iz redova svih etničkih pripadnosti) trenutno žive u inostranstvu. Oko dve trećine ove populacije posete Kosovo svake godine (Riinvest, 2008b).

Prema nedavno objavljenim studijama na Kosovu (Program Ujedinjenih nacija za razvoj, 2010. god., Riinvest, 2008b) oko 20 % domaćinstava na Kosovu dobija doznake od svojih porodica koje žive u inostranstvu. Kosovski Albanci češće primaju doznake: 27 % ove populacije je primilo doznake 2010. godine, u poređenju sa 7 % kosovskih Srba i 12 % pripadnika zajednice koju čine etnička manjina Roma, Aškalija i Egipćana na Kosovu (Slika 4.4). Dakle, priliv doznaka smanjuje broj stanovnika Kosova koji žive u siromaštvu (Svetska banka, 2011. god.) ali doznake ne dostižu uvek do najsiromašnijih među nealbanacima. Tokom 2009. godine, jedno od svakih pet domaćinstava je zavisilo od priliva doznaka za više od četvrtine njihovih prihoda, a ukupan priliv doznaka je predstavljao 11 % bruto domaćeg proizvoda⁶⁸. Takođe, godišnji, letnji priliv emigranata povećava ukupnu potrošnju tokom njihovog boravka.

Priliv doznaka koristi poslovnom okruženju na Kosovu i direktno i indirektno. Oko 12 % doznaka se koristi direktno za ulaganje investicija u preduzetništvo, a dodatnih 10 % se koristi za otplate dugova (od kojih su neka povezana sa preduzećima)⁶⁹. Priliv doznaka je korisničkim domaćinstvima

Prema podacima Programa Ujedinjenih nacija za razvoj, oko 12 % priliva u doznakama se koristi za humane investicije, obično u obuku ili obrazovanje

smanjio kreditna ograničenja, tako da se poslovna delatnost i privatno ulaganje mogu povećati (Yang, 2004. god., Woodruff i Zenteno 2004. god.). Indirektno, priliv doznaka takođe pomaže u finansiranju obrazovanja i zdravstva na Kosovu, pomaže u poboljšanju pokazatelja društvenog i humanog razvoja i pruža podršku za zdravu, kvalifikovanu radnu snagu. Oko 12 % priliva doznaka se koristi za humane investicije, obično u obuku ili obrazovanje.

Međutim, priliv doznaka na ovom obimu može da podceni značaj preduzeća. Bez obzira na impresivne količine novca koje ulaze na Kosovo prilikom doznaka, multiplikatorski učinak na stvaranje privrednog rasta i otvaranje novih radnih mesta je neproporcijalan. Priliv doznaka se uglavnom troši na uvezenu robu široke potrošnje, materijale za stambenu izgradnju i za zdravstvene usluge (Riinvest, 2008b). Doznake takođe produbljuju jaz u učešću radne snage, umanjuju poticaje za potragom posla podsticanjem nekih korisničkih domaćinstava da rade manje, što smanjuje snabdevanje radne snage i samim tim smanjuje privredni prosperitet i rast. U smislu humanog razvoja, doznake povećavaju zavisnosti i ograničavaju humani rast i slobode, držeći ljudi vezane za volju, napore i sklonosti ka ulaganju trećih lica. Doznake takođe smanjuju podsticaje vlade da se uhvati u koštac sa korenima siromaštva što širi jaz između privatnog interesa i javnog dobra.

Da li bi Kosovo moglo da uvede učinkovitije strategije za usmeravanje ogromnog priliva doznaka privatnim preduzećima na učinkovitiji način koji podstiče ljudski razvoj? Trenutno, Kosovo nema nikakvih propisa koji

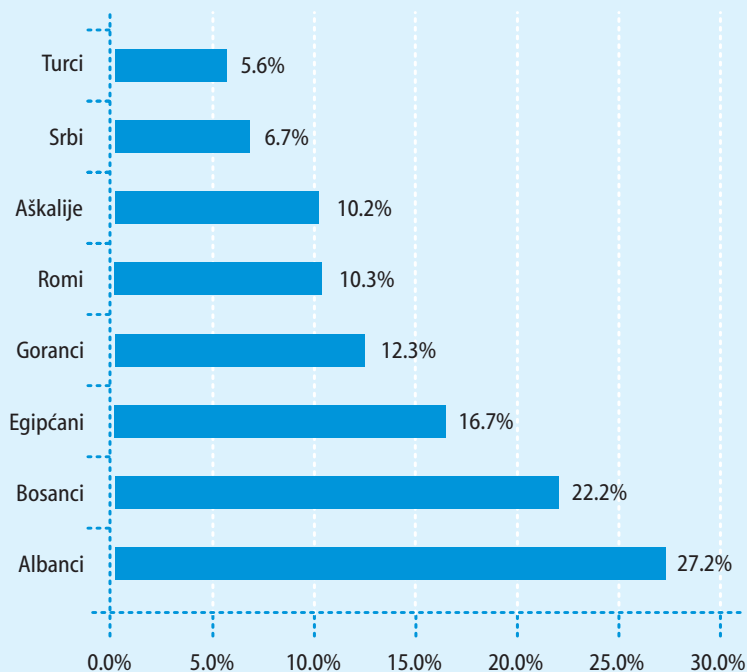
se tiču priliva doznaka. Dva propisa koja bi mogla da budu od suštinske važnosti u ponašanju sa doznakama su: (1) plan za povećanje dela priliva doznaka koje će se upućivati zvaničnim kanalima. Poslednja studija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (2010. god.) je pokazala da oko 60 % doznaka ulazi u zemlju neformalnim kanalima. Takve mreže prenosa novca su obično mnogo jeftinije nego prenošenje putem zvaničnih kanala. Međutim, zbog postojanja nezvaničnih kanala prenosa novca, može se pojaviti veliki broj negativnih efekata koji se kreću u rasponu od finansijskog krijumčarenja i pranja novca do makroekonomskih posledica za prikupljanje poreza, i (2) strategija za podsticanje korišćenja većeg dela doznaka za produktivne delatnosti, u delu učešća u pravljenju opštinskih razvojnih planova. Prema rečima Riinvesta (2008b), fizičke i ljudske kapitalne

investicije predstavljaju dva ključna kanala preko kojih doznake mogu da stvore pozitivne efekte na privredni razvoj. Najbolje prakse postoje i u njima su vlasti razvile odgovarajuće programe obuke za pomoć povratnicima ili korisnicima doznaka u donošenju delotvornih investicionih odluka. Prethodna iskustva na Kosovu gde su emigranti formirali udruženja kako bi prikupljali sredstva za pomaganje društvu na Kosovu bi mogla da posluže kao odličan primer. Danas bi takva udruženja imala veliki uticaj na infrastrukturu, zdravstvenu zaštitu i razvoj obrazovanja. U takvim programima, individualni doprinos bi mogao da bude uparen sa državnim fondovima.

Programi socijalne zaštite su jednako složeni u smislu njihovog odnosa sa privatnim rastom i humanim razvojem.

Bez obzira na impresivne količine novca koje ulaze na Kosovo prilikom doznaka, multiplikatorski učinak na stvaranje privrednog rasta i otvaranje novih radnih mesta je neproporcijalan.

Slika 4.5 Pregled priliva doznaka, podaci po etničkoj pripadnosti

Anketa o prilivu doznaka na Kosovu, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, 2010. godine

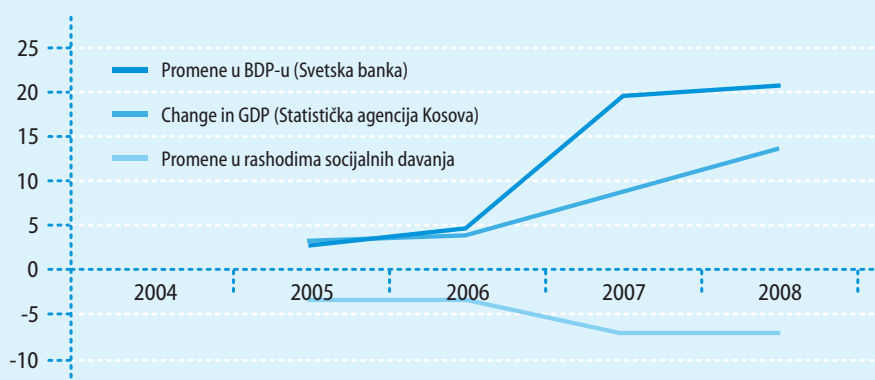
Rashodi Kosova po pitanju socijalne pomoći ostaju, suštinski, statični već dugi niz godina, čak se i smanjuju na primeru ključnih usmeravanja kategorije siromaštva, kao što je socijalna pomoć. Iako je pomoć koja se pruža u sklopu programa za pomoć domaćinstvima relativno efikasna (Svetska banka procenjuje da se samo 7 % pomoći troši na bogatija domaćinstva), kategorizacija programa socijalne pomoći zaobilazi značajan procenat siromašnih i izuzetno siromašnih.

Bruto domaći proizvod Kosova koji polako raste je uparen sa srazmernim smanjenjem potrošnje za socijalnu pomoć. U periodu između 2006. i 2008. godine broj korisničkih porodica je opao sa 40,569 na 34,307. Ovaj podatak se prevodi u 25,000 manjeg broja siromašnih koji primaju pomoć

za siromašne od vlade⁷⁰. Stvarna potrošnja je takođe opala (Slika 4.5).

Kako stope siromaštva ostaju relativno stabilne i kako se potrošnja smanjuje (prema podacima Procene siromaštva Svetske banke, 2003. godine potrošnja je iznosila 43 %, a 2008. godine 45 %), čini se da, kako godine prolaze, daleko manje siromašnih ljudi prima socijalnu pomoć. Takođe nema nikakve indeksacije kojom bi se beneficije za siromašna domaćinstva povezale sa inflacijom, iako je visina beneficija za individualna domaćinstva nedavno povećana sa 40 na 45 evra mesečno. Problematika koja je vezana za kategorizaciju pogoršava ciljano rešavanje. Trenutno, domaćinstva koji žele da uđu u program moraju ne samo da imaju niska primanja, nego isto tako da ispunjavaju i niz kriterijuma koji se tiču broja izdržavanih članova

Slika 4.6 Procenat promene bruto domaćeg proizvoda i rashoda za socijalnu pomoć na Kosovu

Svetska banka, Kancelarija za statistiku Kosova, Ministarstvo finansija i Gassman i Roelen, 2009. godine (objavljeno u „Siromaštvo dece na Kosovu“, Dečji fond Ujedinjenih nacija, 2010. god.)

porodice (npr. penzioneri, osobe sa invaliditetom ili deca ispod pet godina starosti). Mnoge porodice su jednostavno isključene iz programa kada njihovo najmlađe dete napuni šest godina, bez obzira na njihov nivo prihoda. Zbog toga Svetska banka sudi da samo 23 % siromašnih i samo 34 % ekstremno siromašnih na Kosovu primaju socijalnu pomoć⁷¹ što hiljade muškaraca, žena i dece stavlja u velike nepravilike.

Propuštaju se prilike za smanjenje siromaštva, kratkoročno, i podsticanje učešća u radnoj snazi, dugoročno, smanjujući zavisnost. Strategije koje imaju za cilj pružanje pomoći veoma siromašnim kroz program socijalne pomoći koji unapređuje neravnopravnost i oni radni programi koje podržavaju opštine ne dostavljaju vrednost za novac ili smanjenje siromaštva i rast. Umesto toga, možda će doći do prilika za povezivanje beneficija sa ključnim merama za podsticanje razvoja humanih sposobnosti, potrage za poslom i privatnih preduzeća. Na primer, nezaposleni članovi domaćinstva koji dobijaju beneficije mogu biti podržani u njihovim naporima za angažovanje

u programima potrage za poslom. Oni koji imaju problema sa učenjem ili pismenosti, posebno žene, mogu biti mete programa za dopunsko obrazovanje. Sa takvim merama mogu biti povezane beneficije. U potrazi za budućnosti Kosova, od suštinske je važnosti da se eliminiše ograničenje starosti za dobijanje beneficija, jer to samo dublje gura porodice u siromaštvo kako im deca napune školski uzrast. Uvođenje beneficija za decu nakon tog perioda vremena bi se moglo povezati sa pohađanjem nastave. Postojeće veće verovatnoće da deca siromašnih ostanu u školi, šireći svoje kvalifikacije za budući ulazak u redove radne snage i smanjujući rizik od međugeneracijske zavisnosti.

Učinkovita redistribucija prihoda takođe zavisi od adekvatnog planiranja ključnih oblasti kao što su zdravstvo i obrazovanje, uključujući dopunsku nastavu za odrasle. Prema tome, poboljšanje pružanja osnovnih usluga treba da bude integrisano u strateški model za održiv rast u svakom od sektora. I direktna i indirektna socijalna davanja (kao što je potrošnja na usluge) su pokazali da utiču na nejednakost u

Možda će doći do prilika za povezivanjem beneficija sa ključnim merama za podsticanje razvoja humanih sposobnosti, potrage za poslom i privatnih preduzeća

zemljama u tranziciji⁷². Izdvajanja za obrazovanje, na primer, su pokazala da stoje u direktnom odnosu sa jednakosti prihoda širom sveta⁷³.

Zauzvrat, redistribucija prihoda vodi proces osnaživanja. Velika je verovatnoća da će ljudi koji su prvo podignuti iz apsolutnog siromaštva, pa onda iz ciklusa zavisnosti osećati da su investirali u političke procese i imaće više prilika u kojima se može čuti njihov glas. Ovo je način kako Kosovo može da se pokrene sa profila kojim dominira privilegovana grupa ili serija enklava u uključivu demokratiju u kojoj ideje, a ne etničke grupe, imaju poslednju reč u odlukama koje su vezane za upravljanje.

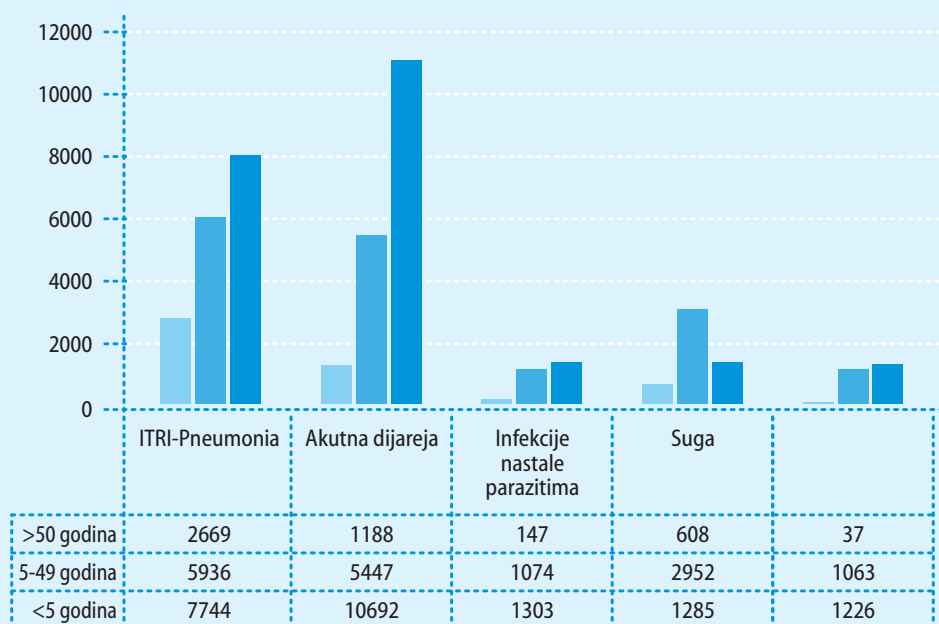
Privatna preduzeća su ključ za redistribuciju prihoda, smanjenje siromaštva i zavisnosti na Kosovu. Oporezivanje privatnih preduzeća može povećati koš sredstava koji su na raspolaganju za socijalna davanja. Rast privatnih preduzeća donosi izobilje i prilike u siromašna područja. U skladu s tim, aktivnija i obrazovanija radna snaga, koja se na putu od zavisnosti podržava kvalitetnim osnovnim uslugama i drugim davanjima javnih preduzeća je od fundamentalnog značaja za rast privatnih preduzeća. Međutim, ove prednosti se ne ostvaruju automatski. One moraju da budu kovane kroz aktivnu politiku koja traži načine za prekidanje ciklusa zavisnosti i povezivanja siromašnih sa održivim rastom. Ovo će predstavljati glavni privredni izazov za Kosovo u narednim godinama.

4.3 Pružanje podrške za ekološku održivost

Postoji malo konkretnih podataka o ekološkim trendovima na Kosovu, uključujući i odnos ekoloških trendova sa preduzetništvom i industrijom. Međutim, istraživanje koje je sprovedeno u deceniji odmah posle sukoba 1999. godine je pružilo turobnu sliku ekološkog statusa Kosova. Industrija, posebno državna preduzeća, je ostavila za sobom tužno nasleđe u najugroženijim područjima na Kosovu. Jednostavno rečeno, Kosovo je decenijama bio izvor i centar najzagađenijih oblika teške industrije, a posebno neregulisanog vađenja i prerade toksičnih teških metala i, praktično, nefiltriranog spaljivanja mrkog uglja u elektranama koje nisu zadovoljavale nikakve standarde. Do 85 % stanovništva se oslanja na ogrevno drvo za osnovne energetske potrebe i zagrijavanje.

Danas, Kosovo ima najgori problem kontaminacije teških metala u svetu, posebno kontaminacije olovom u severnim opštinama Leposavić, Zvečani i Kosovska Mitrovica, kao i problem atmosferske kontaminacije prašinom koja je 74 puta veća od evropskog standarda⁷⁴. Svetska zdravstvena organizacija je sprovela istraživanje dece do tri godine u opštinama Kosovska Mitrovica i Zvečani. Utvrđeno je da najmanje četvrtina dece ima povišen nivo olova u krvotoku (kod dece ispitanika iz zajednice Roma, Aškalija i Egipćana taj porast iznosi 100%). Bolesti pluća prevladavaju među decom i radno sposobnim stanovništvom što smanjuje ljudske sposobnosti sa nemerljivim troškovima po produktivnost širom Kosova.

Slika 4.7 Bolesti povezane sa zagađenjem životne sredine

Stanje životne sredine na Kosovu, Misija Ujedinjenih nacija za pomoć Kosovu, 2003. godine

Dugotrajni nedostatak odgovornosti uprave za zaštitu životne sredine je vidno zarazio stavove i ponašanja pojedinaca i preduzeća. Zakoni protiv pušenja se ne primenjuju u mnoštvu kafića na Kosovu bez obzira na prisustvo trudnica, dece i odojčadi oko pušača. Javnost i lokalna preduzeća razbacuju smeće na sve strane. Kako ne postoje mreže fabrika za preradu smeća, postojeće industrije su manje podstaknute da tretiraju otpad koji se odlaže u plovne puteve Kosova.

Danas, kao i u mnogim državama u razvoju i tranziciji koje su usmerene prema rastu, stanovnici Kosova žele određene ruke kako bi preveli svoje luksuzne prirodne resurse u prihod. Kosovo je i dalje bogato mineralima, ugljem, šumama, vodom i obradivim zemljištem. Kosovo je takođe u procesu privatizacije svoje velike industrije kako bi povećao mogućnosti za privredni rast i međunarodnu trgovinu. Ovaj

pravac u politici sada predstavlja neke teške zagonetke za Kosovo jer se njime potražuje način za balansiranje interesa privatnih preduzeća i očajničke trku za rast bruto domaćeg proizvoda sa prirodnim resursima i zdravljem stanovništva Kosova.

Veza između ekološke održivosti i rasta privatnih preduzeća je dobro postavljena (Pearce, Barbier i Markandya, 1989. god.), dok je strategija za „zlatnu državu“ koja utelovljuje idealan balans između efikasne politike, rasta i blagostanja opisana, čak i oprobana u razvojnim kontekstima (Ayong le Kame, 2001. god., Endress et al. 2005. god.). Ovaj izveštaj nije detaljno usmeren na sve argumente i potencijalne isprepletenosti veza.

Dugotrajni nedostatak odgovornosti uprave za zaštitu životne sredine je vidno zarazio stavove i ponašanja pojedinaca i preduzeća.

Përfitimet e përceptuara të aktiviteteve të pandjeshme në aspektin mjedisor ende peshojnë me shumë se ato që potencialisht rrjedhin nga obligimet mjedisore.

Međutim, postoje tri ključna faktora koja se tiču svih izgleda za stvaranje takve „zlatne države“ na Kosovu u doglednoj budućnosti.

Politike o **stepenu iskorišćenosti energije** su možda najosnovnije od svih faktora. Preduzeća primarnog sektora na Kosovu stavljaju energetiku na vodeće mesto spiska prepreka koje im stoje na putu (Uticaj na sektore koji su spremni na rast, Treće poglavlje). U ruralnim područjima, nemogućnost da se ispune osnovne potrebe napajanja električnom energijom ugrožavaju rast, ovekovečavaju naturalnu poljoprivredu i produbljuju urbano-ruralne podele u prihodima, obrazovanju i zdravstvu. U urbanim područjima, strategije napajanja električnom energijom trenutno komplikuju zdravlje i dodaju na već podugačak spisak zabrinutosti u vezi sa zagađenjem. Pored toga, ukoliko sekundarni sektor Kosova želi da raste i ukoliko više preduzeća žele da naprave skok sa malih na srednja, energetske potrebe ovog sektora će biti veće. Ministarstvo energetike na Kosovu predviđa će se udeo energije koju troši sekundarni sektor povećati u narednim godinama od 25 % koliko je izmereno 2009. godine do 32 % do 2018. godine⁷⁵.

Kosovo ima važeći Zakon o energetici, kao i strategiju o stepenu iskorišćenosti energije kojima se pokušava uhvatiti u koštac sa energetske problemima na par frontova. Kao prvo i prvo, u strategiji se priznaje da se ušteda energije može postići samo u kontekstu pouzdanog snabdevanja energijom. Postoje planovi za povećanje ukupne proizvodnje struje putem novog pogona za proizvodnju električne energije što će omogućiti zatvaranje zastarele Elektrane A na Kosovu koja je odgovorna za ogromnu većinu atmosfere prašine koje je proizvela

kroz spaljivanje uglja lignita. Kapacitet za filtraciju ove elektrane prilazi samo 50 % proizvodnje⁷⁶, a pored toga, teži za proširenjem ne samo pristupa električnoj energiji, nego i obrazovanju o strategijama stepena iskorišćenosti energije u ruralnim područjima. Trenutne poljoprivredne tehnike su intenzivne po pitanju energije i zemljišta, čime se ograničava konkurentnost i rast agroindustrije i plaća cena po zemlju i njene stanovnika u smislu zdravlja i blagostanja. Uticaj loše sprovedenih sistema za fakturisanje energetske računa će biti ublažen uvođenjem novih mernih tehnologija i pravednijeg sistema za periode velike i male potražnje energije. Konačno, istražuju se i mogućnosti za korišćenje obnovljivih izvora energije. Potencijalno okretanje ka energiji vetra, biomase i drugih strategija obnovljivih izvora energije nisu u potpunosti ispitani na Kosovu. Ovi programi su za pohvalu, ali zahtevaju detaljnu, dobro finansijski i ljudski razrađenu implementaciju.

Poslovna odgovornost i usklađenost je još jedan ključni faktor u ublažavanju nasleđa oštećenja životne sredine i stvaranja uslova za rast privatnih preduzeća na Kosovu. Trenutno praktično nema podataka kojima bi se mogli meriti kretanja u primeni zakonskih ekoloških obaveza preduzeća. Podaci koji ne potiču na osnovu obaveznog izveštaja pokazuju da se novčane kazne lako izbegavaju i, ako nastanu, obično su vrlo minimalne (u iznosu od oko 5,000 evra za srednja preduzeća). Pored toga, ekološki troškovi takvih poslovnih običaja kao što su krčenje šuma za potrebe seče drva, odlaganje otpada u reke i dozvoljavanje oticanja poljoprivrednog smeća nisu dovoljno proučene i malo su shvaćene od strane preduzeća. Pretpostavljene koristi od takvih

ekološki nezdravih aktivnosti i dalje nadmašuju one koji bi se eventualno mogle postići pridržavanjem sa ekološkim obavezama. Trenutni naponi u pravcu zaštite Nacionalne šume Šarplanina od bespravne seče predstavljaju jedan primer kako se preduzeća još uvek grčevito bore da zaštite svoje privredne interese i to na način koji uopšte ne uzima u obzir štetu koja se pravi uslovima života na Kosovu i dugoročnim privrednim potencijalima.

Kosovo je već počelo da vrši iznenadne posete u cilju podsticanja kulture odgovornosti među privatnim preduzećima. Zajedno sa Agencijom za privatizaciju Kosova, broj partnera na Kosovu koji se aktivno bave kako zagađenje koje je ostalo od baštine rudarstva na Kosovu može da bude ublaženo i kako se može uspostaviti konkurentnija, ekološki kompatibilniji privatni sistem. Međutim, potreban je mnogo participativniji pristup sa preduzećima kako bi se pronašao balans između podsticanje rasta i ispunjavanja ekoloških odgovornosti i obaveza. Tamo gde ekološke obaveze izazivaju nezadovoljstvo zato jer su u suprotnosti sa interesima privatnih preduzeća i nemaju društvenih pogodnosti, postoji veća opasnost od nepoštovanja ili prepuštanja troškova radnicima i kupcima. U slučajevima kao što su problem odlaganja smeća ili preterana seča šuma, alternativne strategije kako bi se krenulo ka zajedničkom rešenju se mogu istražiti na opštinskom nivou i sa preduzećima u individualnom vlasništvu. Vlada takođe ima odgovornost da postavi malo više uslove za pridržavanje sa ekološkim propisima. U područjima gde opštinske službe redovno prikupljaju smeće, gde su vlasti stabilne, gde je sigurna voda pouzdano dostupna i gde se kanalizacijom

upravlja na ekološki odgovoran način daleko je lakše ubediti preduzeća da ekološki sklad treba da predstavlja normu, nego u područjima u kojima se od njih očekuje da preuzmu vođstvo u odsustvu rukovodstva vlade.

Zeleno preduzetništvo je konačni osnovni faktor u izgradnji zdravog odnosa između rasta privatništva i ekološke održivosti na Kosovu. Trenutnu potražnju za zelenim preduzetništvom uglavnom stimulišu međunarodni partneri za pomoć Kosovu. Ne postoji duboko ukorenjeno lokalno tržište u ovoj klimi gde glavnina mikro-preduzeća predstavlja veoma tradicionalne uslužne sektore umesto da istražuju nova i netestirana polja rada.

Međutim, još uvek postoji kapacitet za izgradnju potražnje za ovu vrstu preduzetništva na tržištu i povećanje broja „zelenih radnih mesta“ u urbanim i ruralnim područjima. Postoji jasan argument sa tačke gledišta ljudskog razvoja za uvođenje takve strategije: ruralna područja imaju najviše stope siromaštva i najniže stope zvanične zaposlenosti, a ekološka svest među mladom, urbanom populacijom na Kosovu je vrlo visoka. Osnaživanje ruralnog i urbanog stanovništva da sarađuje na zelenim preduzetništvima bi predstavljalo značajne prednosti po humani razvoj. Kapaciteti stimulisanja ili inovacije novih preduzeća usmerenih ka ekološkoj održivosti (uključujući istraživanje životne sredine, ekoturizam, angažovanje privatnih preduzeća u upravljanju otpadom, pilot programi obnovljivih izvora energije, itd.) je na potencijalno visokom nivou. Kosovo je u fazi finalizacije višegodišnje strategije zaštite životne sredine i plana aktivnosti koji će se možda uhvatiti u koštac sa ovim problemima. Još jednom ističemo da će glavne probleme predstavljati detalji. Multisektorska strategija za

Osnaživanje ruralnog i urbanog stanovništva da sarađuje u zelenim preduzetništvima bi predstavljalo značajne prednosti po humani razvoj.

podsticanje preduzetništva kako bi dovela „zelena radna mesta“ na tržište rada bi mogla da plati dugoročne dividende za tržište i životni standard na Kosovu.

4.4 Implikacije politike po privatni rast i socijalni kontekst

Rast privatnog sektora na Kosovu je duboko ukorenjen u humanoju paradigmi Kosova. Privatna preduzeća predstavljaju osnovnu nadu Kosova za rasprostranjeno stvaranje izobilja, ali karakter i kvalitet rasta i uticaja na profil ljudskog razvoja na Kosovu zavisi od problema koji su izvan privrednih razloga. Među njima su obrazovanje i sistemi zaštite i ekološke perspektive na Kosovu. Bez obzira kako brzo se preduzeća šire, tržište rada može postići punu snagu kako radna snaga koja im služi raste proporcionalno sa njima u kvalifikacijama i energiji. Samo onda kada se proširenje privatnih preduzeća koncentriše u kontekst rasta znanja i društvene uključenosti među širom društvenom zajednicom, održiv privredni i ljudski razvoj se zaista mogu desiti. Ova formula je centralna za ispravljanje grešaka u mehanizmima moći kojima dominiraju enklave na Kosovu i da se krene ka istinskoj demokratiji osude i ideja gde su svi članovi osnaženi da učestvuju.

Ključne strategije za kovanje mnogo pametnijih i uključivijih veza između Kosova i privatnih i društvenih preduzeća uključuju:

- **Povezivanje obrazovanja sa spremnosti na rad:** pametna, konkurentna radna snaga se razvija u školama. Mladi ljudi na Kosovu treba da se osećaju spremnijim za ulaganje u radno okruženje i moraju verovati da kvalifikovanost igra ulogu na tržištu. Na kraju

krajeva, dugoročni razvoj Kosova se oslanja na mlade energije i kvalifikacije. Ne moraju se sva domaća sredstva Kosova izvoziti u kutijama, sanducima i kartonima, neka će nesumnjivo biti prebačena preko elektronskih tržišta, kojima će upravljali mladi u budućoj revoluciji informacijske tehnologije na Kosovu. Povezivanje studenata na Kosovu sa programima radne spremnosti zahteva saradnju širom segmenata vlasti, uključujući Ministarstva obrazovanja, nauke i tehnologije i Ministarstva rada i socijalne pomoći i sa poslovnim udruženjima širom Kosova.

- **Obrazovanje odraslih koje je usmereno na najobespravljenije:** Programi kao što su Dritare Jete su izuzetno korisni, ali da bi oni istinski dosegli najisključenije sa tržišta rada, moraju biti integrisani u sveobuhvatnu strategiju obrazovanja odraslih. Prevelik broj stanovnika Kosova radi u poslovnom okruženju koje je ispod njihovog potencijala ili su isključeni zbog nedostatka kvalifikacija. Obrazovanje odraslih koje se usmerava na seoske žene, invalide, etničke manjine i dugotrajno nezaposlene može da učini mnogo toga u otvaranju humanog i potencijala zarade za neke od najsiromašnijih na Kosovu, stimulišući prihod i rast preduzeća.
- **Pokretanje opštinskih programa za ulaganje investicija i unapređenja koji će biti usmereni na priliv doznaka:** Ogroman priliv doznaka na Kosovo smanjuje siromaštvo, ali još uvek nije maksimizovan kako bi unapredio rast i otvaranje novih radnih mesta. Samo mali deo doznaka se koristi

za ulaganje investicija. Napori koji su uloženi u pravcu povećanja tog odnosa trebaju da budu obzirno obrađeni. Mnogi korisnici doznaka jedva sastavljaju kraj s krajem. Međutim, mnogo toga se može uraditi na stimulanju održivijeg korišćenja doznaka koje će biti usmerenije prema preduzetništvu. Ukoliko opštine počnu da se angažuju u participativnom planiranju, zbližavajući preduzeća sa lokalnim porodicama u razgovorima o potrebama i mogućnostima, moglo bi doći do razvijanja raznih programa ulaganja investicija preko doznaka. Svaka opština može napraviti pristup koji najbolje odgovara modelima preduzetništva koji se uklapaju sa njihovim demografskim profilom. Na primer, ruralne opštine bi mogle da podstaknu ulaganje investicija u zelene programe, a urbana područja bi mogla da podstaknu uslužni sektor preduzećima koja imaju korist od ekonomije obima.

- **Treba bliže povezati socijalnu zaštitu sa strategijama za smanjenje zavisnosti:** tekućem programu socijalne zaštite na Kosovu je preko potrebna reorganizacija i to van okvira reformi o kojima se trenutno raspravlja u Parlamentu. Kategorizacija programa socijalne pomoći trenutno doprinosi siromaštvu uopšte, a posebno siromaštvu dece jer se deca, efektivno, uklanjaju iz programa za podršku čim priđu školskom uzrastu. Spuštanje te prepreke (gornje starosne granice izdržavanog člana porodice) ima implikacije po troškove koji bi se mogli ujednačiti sa boljim usmeravanjem programa za socijalnu pomoć. Pored toga, propuštaju se mogućnosti za

prekidanje ciklusa zavisnosti povezivanjem beneficija sa takvim društvenim dobrima kao je pohađanje škole i povezivanje onih koji dobijaju beneficije sa programima potražnje za poslom i dopunskim programima obrazovanja odraslih.

- **Treba sprovesti nove zakone o energetici i životnoj sredini na participativan način koji je usmeren prema obrazovanju:** Kosovo ima neke obećavajuće zakone u paketu zakona koji se tiču unapređivanja stepena iskorišćenosti energije i smanjenja troškova za preduzeća, kao i unapređivanje ekološkog zdravlja na Kosovu. Ovi zakoni uviđaju suštinsku vezu koja postoji između odgovornih, naprednih privatnih preduzeća i životne sredine kojom se upravlja na održiv način. Međutim, sprovođenje zakona i dalje predstavlja slabu tačku upravljanja na Kosovu i dan danas. Ključ uspešnog sprovođenja koji bi se mogao primeniti protiv takvog dugog nasleđa dezinformacija i loših ekoloških praksi će biti adekvatni ljudski resursi koji su dodeljeni obrazovanju i učešću među vlasnicima preduzeća. Oni će morati da budu uvereni u društvene i privredne koristi od ekoloških prednosti i održivog upravljanja resursima, a same vlasti trebaju da postave primer. U suprotnom, ovi zakoni mogu ostati mrtvo slovo na papiru koje vrši pritisak na preduzeća na Kosovu, ali ne dostavlja nikakve ekološke ili prednosti povezane sa ljudskim razvojem.
- **Treba povezati ruralno i urbano stanovništvo na poduhvatima ekoloških preduzeća:** Tržište „zelenih preduzeća“ na Kosovu

treba da bude kulturološki ukorenjeno, radije nego da njime eksterno upravljaju dobronamerni međunarodni partneri. Jedan veliki potencijal za promovisanje novih radnih mesta, društvenog sklada i ekološkog blagostanja je povezivanje tehnološke stvaralačke sposobnosti urbanog stanovništva sa ekološki povezanim ruralnim stanovništvom za potrebe počinjanja „zelenih poduhvata“. Program koji bi se provodio širom Kosova bi mogao da bude predvođen omladinom i univerzitetima i pilotiran kroz korišćenje novca za useve od vladinih ili međunarodnih partnera. Takvi poduhvati bi mogli da stvore tradiciju saradnje preko okvira velikih društvenih podela, podstaći inovacije i, na kraju, postati održivi sa stalnim stvaranjem radnih mesta, ali, doduše, na niskom nivou tokom prvog dužeg niza godina. Takav program ima malo neposrednog potencijala za privatni rast na velikoj skali i svakako neće transformisati tržište rada. Međutim, uzimajući u obzir dugoročnost, ova inicijativa seje seme za buduće poslovne modele koji mogu imati samo pozitivan uticaj za dalji razvoj Kosova.

Kako bi rast radio za ljude

„Ovo neće biti dobro mesto za život nijednog od nas sve dok ne postane dobro mesto za život svijetu nas.“

Theodore Roosevelt (bivši Predsednik Sjedinjenih Američkih Država)

„Ljudi su pravo bogatstvo nacije“. Ova revolucionarna izjava koja predstavlja osnovu pristupa ljudskom razvoju, zvuči mnogo izuzetnije zbog svoje vremenske usklađenosti. Izjava datira iz decenije koja je, u većini razvijenih zemalja, bila posvećena umetnosti stvaranja izobilja. Osamdesete godine su bile period rasta novih finansijskih imperija širom Evrope i Sjedinjenih Država, rasta spekularnog bogatstva od trgovine državnim vrednosnim papirima, dionicama i derivatima i doba strastvenog uverenja u prilike i ličnu inicijativu u oblikovanju života. Ovaj veliki talas slobodnog preduzetništva je preplavio neke delove sveta, dok su drugima harali glad i ratovi. Dok su hiljade postaje milijarderi, životi miliona, čak i milijardi, su bili čvrsto uhvaćeni pod teretom siromaštva i beznađa. Svet nikada nije bio nejednakiji.

Čovečanstvo nije uvek brzo u spoznanju važnih životnih lekcija. Međutim, u tri decenije od objavljivanja prvog Izveštaja o ljudskom razvoju 1990. godine, mnogi razvojni stručnjaci, ekonomisti i lideri su se bacili na promišljanje o tome kako stvaranje izobilja doprinosi humanoj sreći i globalnoj bezbednosti. Umesto da pitaju „koliko“ izobilja se može napraviti, ovi vizionari su počeli da uviđaju da način kako se izobilje stvara i ko ima najveće koristi od izobilja su daleko centralniji za razmatranje humanog napretka.

Milenijumski ciljeva razvoja, Svetski samit, Protokola iz Kjotoa i nedavno proglašena Strategija Evrope za 2020. godinu predstavljaju vidljive manifestacije promene ove paradigme. Zaključci doneseni u svim ovim dokumenti stavljaju humano blagostanja na prvo mesto, ispred svih drugih ciljeva. Oni na prvo mesto prioriteta strategija stavljaju poštenje u postizanju ciljeva i daju smernice ka „uključivom“ društvu u kojem svako ima svoje mesto i priliku da napreduje.

U povezivanje svojih vizija sa Evropom i Kosovo je takođe posvećeno ovim ciljevima. Međutim, pred Kosovom stoji veoma dug put. Nakon decenija siromaštva, represije i sukoba, jedva da iznenađuje da privredni rast bilo kojim sredstvima u trenutnoj situaciji na Kosovu predstavlja jedino moguće rešenje ukorenjenih društveno-privrednih problema na Kosovu. Međutim, neujednačeni rast koji ne uspeva da stvori pristojne poslove i koji isključuje velike segmente društva ne uspeva da iskoristiti pun kapacitet muškaraca i žena i nije krajnji rezultat kojemu stanovnici Kosova istinski teže.

U ovom izveštaju se pokušalo shvatiti koliko rast privatnih preduzeća i humanih ciljeva na Kosovu mogu ojačati jedni druge. U izveštaju se sugerše da je daleko od toga da se stvaranje izobilja i humane jednakosti na Kosovu suprotstavljaju jedni drugima, nego da vidno zavise jedni od drugih. Stanovnici Kosova, javni

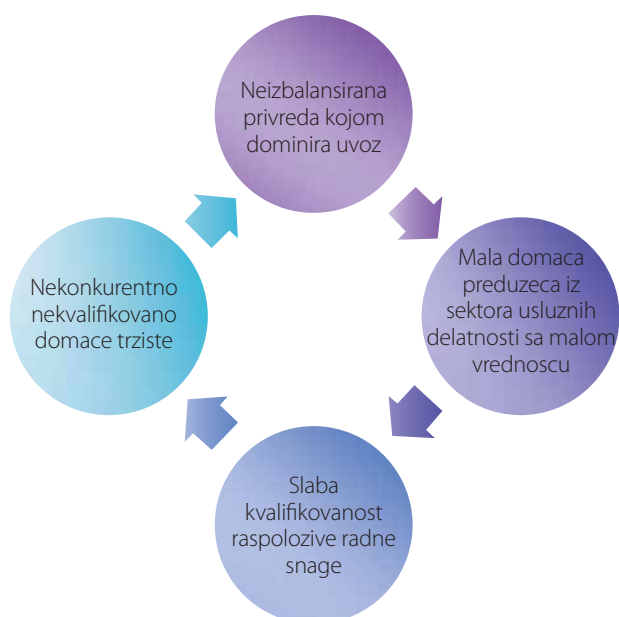
službenici ili privatna lica su u pravu kada gledaju na razvoj privatnih preduzeća kao na glavnog pokretača svih njihovih prilika. Privatna preduzeća imaju potencijal da predvode napredak u rešavanju nekih od najvećih razvojnih izazova na Kosovu: mentalitet okruženosti tuđom državom, rodne podele i klimu privrednog i individualnog lošeg izvršenja zadataka. Kako se približava polovini druge decenije završetka sukoba, Kosovo treba da nastavi sa napretkom po pitanju hvatanja u koštac sa ovim izazovima. Sada je pravo vreme da se dokaže da narod Kosova, posebno mladi, imaju aspiracije koje su više od pukih snova.

Nema savršene formule za smeštanje stvaranja izobilja u okvir paradigmi humanog razvoja ni na Kosovu ni bilo gde drugde. Međutim, jedna stvar je jasna: pronalaženje najbolje moguće formule za Kosovo će zahtevati aktivno angažovanje vlasti, vlasnika preduzeća i stanovnika Kosova svih društvenih slojeva. Ovaj izveštaj se nada da će inspirisati dijalog o oblikovanju takvog angažovanja i, imajući to u vidu, predstavlja sintezu sledećih zaključaka i preporuka ovog izveštaja:

Glavni zaključci

(i) Istorija Kosova i posleratni privredni trendovi su pokazali pristrasnost ka „isključivom“ modelu rasta koji u velikoj meri ne obezbeđuje zaposlenost:

- *Kultura privatnih preduzeća na Kosovu je bila učutkana kombinacijom socijalističkog uređenja države, represije i generacijom strukture posleratne strategije stvaranja prihoda.* Decenijama su privatna preduzeća na Kosovu bila ograničena uglavnom na okvire malih, porodičnih preduzeća što je njihova predispozicija čak i danas kada Kosovo traži da se pokrene ka slobodnom privrednom tržištu. Danas je trgovinski debalans Kosova primarni izvor većine prihoda vlade, lako se prikuplja na granicama u obliku poreza na uvoz i smanjuje poticaje za ulaganje investicija za razvoj konkurentnosti na Kosovu. Izobilje je još uvek koncentrisano u rukama nekolicine koji rade u okvirima privrede koja je predvođena uvozom i usmerena na prodaju skupih inostranih proizvoda onima koji ih mogu priuštiti (u koje ubrajamo i veliku koncentraciju iseljenika koji rade na pružanju podrške razvoju).
- *Ovaj obrazac za stvaranje izobilja nije uspeo da utiče na siromaštvo, uprkos rastu bruto domaćeg proizvoda.* Apsolutna stopa siromaštva na Kosovu prema merenjima Svetske banke ostaje relativno stabilna na stopi između 40-50 % stanovništva još od 2004. godine. Bruto domaći proizvod zemlje je generalno povećan u istom periodu vremena što ukazuje na proširenje društvenih nejednakosti.
- *Zbog toga je tržište na Kosovu postalo neujednačeno.* Privatnim preduzećima na Kosovu sada dominiraju mikro preduzeća koja čine 96% svih preduzeća i u kojima je zaposleno manje od deset osoba. Mnoga od ovih preduzeća čiji se broj, prema nekim procenama, kreće oko jedne trećine kupunog broja preduzeća, čine preduzeća koja rade u okvirima sive ekonomije i neregistrovana preduzeća, odn. preduzeća koja ne plaćaju poreze i ne pridržavaju se zakona o zaštiti radnika. Velika većina privatnog preduzetništva na Kosovu postoji u okvirima preduzeća sa niskom vrednosti u tercijskom sektoru. Ovaj sektor predstavlja oko 80 % registrovanih

Slika 5.1 Ciklus rasta na Kosovu

preduzeća na Kosovu i čini oko dve trećine bruto društvenog proizvoda zemlje. Poređenja radi, primarni sektor (poljoprivreda) predstavlja samo 2 % registrovanih preduzeća.

- **Većina stanovnika Kosova nisu čak ni povezani sa tržištem:** u proseku, samo jedan od četiri stanovnika radne starosti na Kosovu je zaposlen (ovaj broj predstavlja kombinaciju učešća u radnoj snazi i opšte stope nezaposlenosti). Većina nezaposlenosti je dugoročna. Isključenje je daleko veće među ženama: samo tri od deset učestvuju u redovima radne snage i više od polovine njih ne mogu da nađu posao. Stopa nezaposlenosti se približava broju od 73% među mladima i 70% među pripadnicima zajednice koju čine etnička manjina Roma, Aškalija i Egipćana na Kosovu.
- **Podsticanje preduzeća i stvaranje novih radnih mesta se ne može automatski pretvoriti u smanjenje siromaštva i stvaranje većeg broja pristojnog posla:** mnoštvo siromašnih na Kosovu već imaju posao. Procenjuje se da oko 30 % domaćinstava koja nisu u stanju da ispune svoje kritične potrebe imaju najmanje jednog zaposlenog člana porodice. Dolazi do povećanja stope rađanja preduzeća: više od 7,000 preduzeća se rodi godišnje, a stopa zatvaranja preduzeća je daleko sporija i iznosi tek oko 1,200 godišnje. Pored toga, što preduzeća postaju veća, veća je i praznina u jednakosti njihovog profila zapošljavanja. Na primer, odnos zapošljavanja između muškaraca i žena je mnogo gori u srednjim preduzećima, nego u malim i mikro preduzećima. Ovo ukazuje da preduzetništvo i stvaranje novih radnih mesta, u okvirima trenutne organizacije, ne pruža značajnu pomoć u smanjivanju siromaštva i ne pruža značajne prednosti humanog razvoja.

(ii) Analiza prepreka za preduzeća ukazuje na rešenja koja bi se mogla postići u kulturnim, radije nego u zakonskim promenama:

- **Osnovna prepreka za rast leži na raskršću između vlasti i preduzeća, a ovekovečava je slabo izvršenje i sprovođenje zakona.** Umesto infrastruk-

turnih, viznih i trgovinskih ograničenja, većina preduzeća navode nepoštene poslovne običaje preduzeća iz iste branše (siva ekonomija, utaja poreza i korupcija) kao glavne poteškoće za njihov rad i proširenje. Izvršenje zakona koji su kompatibilni sa zakonima Evropske unije na Kosovu se vidi kao diskreciono, kao način za podsticanje korupcije i, sve u svemu, slabo. Prema tome, preduzeća smatraju da su prepuštena sama sebi i stoga radije deluje za svoj groš, nego za opšte dobro.

- **Loše izvršenje zadataka i utaja poreza su postali poslovna norma koju predvodi vlada.** Preduzeća niske vrednosti potražuju, većinom, niskokvalifikovane radnike. Postoji malo podsticaja za uvođenje kvalifikovanih ljudi u redove radne snage, a većina novih radnih mesta koja se stvara najverovatnije neće zahtevati više od osnovne ili srednje stručne sprema svojih zaposlenika. Podsticaji za izgradnju ljudskih sposobnosti se time smanjuju. Utaja poreza i siva ekonomija su široko rasprostranjene (procenjuje se da je oko 30-40 % radne snage Kosova angažovano u sivoj ekonomiji i da stepen utaje poreza iznosi oko 40%), što umanjuje kapacitete za redistribuciju učinkovitog državnog prihoda od rasta privatnih preduzeća. Postoje indicije da nedostatak poverenja u upravu i pravosudne procese na Kosovu umnogome doprinose ovakvom stanju. Loše izvršenje zadataka vlade u pružanju osnovnih usluga i ključnih usluga za preduzeća, kao što su sprovođenje ugovora preko sudova, omogućava i podstiče nedostatak pridržavanja regulatornog okvira među preduzećima.

- **Dijalog i obrazovanje su ključni za predvođenje promena:** klima koja je usmerena prema ljudima mora biti i podržana i ozakonjena. Siva ekonomija, ignorisanje ili izbegavanje zakona o radu i drugi protivrazvojni poslovni običaji su rezultat rada neobaveštene ili nepodstaknute poslovne zajednice. Postoji kritična potreba za veću transparentnost i otvorenost u kontaktima između vlade i privatnih preduzeća i za veće usmeravanje na obrazovanje i emancipaciju među vlasnicima preduzeća i radnika na opštinskom nivou.

(iii) Modelima ulaganja investicija i otvaranja radnih mesta takođe treba ponovna orijentacija kako bi se okrenuli prema povezivanju ljudi sa sektorima koji su spremni na rast.

- **Prilagođavanje koje se zasniva na ravnopravnosti je od suštinskog značaja za uklanjanje predubeđenja koja postoje prema određenim grupacijama:** oni koji se bore da napreduju unutar trenutne kulture preduzeća na Kosovu uključuju: 1) srednja preduzeća koja se ne mogu sakrivati iza sive ekonomije i utaje poreza kako bi održali zdravu liniju prihoda, 2) žene i mladi preduzetnici koji se bore da dobiju pristup finansiranju poslovnih poduhvata zato što su kulturološki isključeni sa izvora koja obezbeđuje jamstvo za naplatu budućeg potraživanja koji bi mogli podržati osnivanje i rast njihovih preduzeća, 3) siromašni iz ruralnih područja koji žive u područjima koja nemaju odgovarajuće usluge infrastrukture i obrazovanja čime se ovekovečavaju strategije niskih humanih kapaciteta i života na ivici egzistencijalnog minimuma, i 4) etničke manjine koje se, u najboljem slučaju, ne integrišu sa daleko većim brojem kosovskih Albanaca koji dominiraju na tržištu i, u najgorem slučaju, se bore da pronađu posao, dobiju kredite,

steknu adekvatan stepen obrazovanja i okoriste se od najosnovnijih socijalnih usluga.

- **Privredna strategija koja je usmerena prema ljudima bi mogla da pomogne u usklađivanju domaćih i međunarodnih ulaganja investicija u rast.** Kosovu treba ujednačen privredni portfelj kojim bi se proširila njegova aktivna privredna osnovica, radije nego privredni portfelj koji bi samo povećavao prihode i bruto domaći proizvod. Budući modeli rasta moraju da se usmere prema ublaživanju siromaštva tamo gde je najdublje ukorenjeno (u ruralnim područjima i među etničkim manjinama), prema izgradnji humanih sposobnosti i obezbeđivanju pristojnog posla najširem spektru muškaraca i žena. Ovo će se najverovatnije izgraditi na obnovljenom i ozvaničenom primarnom sektoru, održivom sekundarnom sektoru koji obezbeđuje trgovanje i tercijarnom sektoru koji ima visoku vrednost.
- **Konkretne prepreke u specifičnim sektorima treba rešiti u okvirima sveobuhvatne strategije rasta koja će uključivati sve segmente vlasti.** Postoje tri ključna kriterijuma za definisanje sektora koji su spremni na rast i koji su uključivi: 1) to su oni koji omogućuju trgovanje (otvaranjem vrata prema međunarodnoj oplodnji investicija, kvalifikacija i inovacija), 2) to su oni sa visokim stepenom radnog intenziteta (koji imaju najveći postotak stvaranja pristojnog posla i za muškarce i žene), 3) oni sa dodatom vrednosti (mera vrednovanja kvalifikacija radne snage, proširenja kapaciteta i podsticanja sticanja znanja). Sva sektorska razmatranja treba posmatrati kroz važan objektiv održivosti.

(iv) Ciklusi zavisnosti se moraju razbiti kako bi se stvorila budućnost u kojoj obilje raste uz rast ljudskog dostojanstva i sloboda.

- **Kosovo treba da neguje kulturu učenja.** Preveliki broj stanovnika Kosova je nekvalifikovano (skoro dve trećine odraslih). Kako mnoge škole nisu opremljene za moderno, konkurentno tržište, manje od trećine mladih ljudi smatra da ih obrazovanje priprema za život. Kultura nepotizma crpi volju za učenjem, a kada se prilike za obrazovanje propuste, javlja se tek par prilika za sustizanje.
- **Raspodela prihoda bi mogla da radi mnogo učinkovitije na prekidanju ciklusa zavisnosti i povezivanju ugroženih sa tržištem rada.** U stvarnosti, sadašnji sistem socijalne zaštite više ne podržava porodice kada im deca dođu u školski uzrast. Propuštaju se prilike za povezivanje nezaposlenih i siromašnih sa programima razvoja kvalifikacija, kao i prilike na usmeravanju ogromnog priliva doznaka na Kosovo prema ulaganju investicija za stvaranje novih radnih mesta.
- **Preduzeća ne razumeju konceptualne veze između rasta privatnih preduzeća i ekološke održivosti.** Bez podataka je nemoguće izmeriti kretanja u poštovanju ekoloških zakona ili ulaganje investicija u rast koji je prijateljskije nastrojen prema ekološkom okruženju. Međutim, može se bezbedno reći da su oba na vrlo niskom nivou. Veze između rasta privatnih preduzeća i ekološke održivosti nisu najbolje shvaćene, pa samo mali

broj zakona i propisa utiče na unapređenja na opštinskom i uličnom nivou. Promovisanje poštovanja zakona o zaštiti životne sredine i ulaganje investicija u tom smeru bi značilo bolje obrazovanje i informisanje javnosti što bi imalo potencijal za zbližavanje ljudi u postizanju zajedničkog interesa uprkos njihovim socijalnim razlikama.

Preporuke

Svi stanovnici Kosova, mladi i stari, muškarci i žene svih etničkih pripadnosti traže da žive dostojanstveno, na način na koji mogu ispuniti očekivanja porodice i mogu sprovesti sve svoje ambicije. Vredi težiti takvoj budućnosti u kojoj ljudi imaju koristi od procvata privatnih preduzeća koja omogućavaju nova radna mesta i nove prilike na ravnopravnoj osnovi. U ovoj analizi se ukazuje na tri ključna koraka ka ostvarivanju takve budućnosti:

1. Treba napraviti viziju za uključivi rast koji zahteva intenzivan rad

1.1. Treba pristupiti osnivanju strategije uključivog rasta u kojoj će učestvovati svi segmenti vlasti, koja će biti povezana sa ciklusom Srednjoročnog okvira za potrošnju i koja će imati na umu Strategiju Evrope za 2020. godinu. Ova strategija bi trebala da: a) definiše privredne sektore koji su spremni na rast, b) analizira prepreke koje su svojstvene određenim sektorima, i c) uvede reforme društvenih delatnosti kao što su obrazovanje i socijalna pomoć na principu pravičnosti. Takva strategija bi potvrdila da se zdrava privatna preduzeća moraju osnovati u izbalansiranom portfelju sektora i da se mora zasnivati na društvenom kontekstu Kosova. Neke strategije podržavanja rasta mogu biti specifične za određene sektore (kao što je smanjenje poreza na dodatnu vrednost u sektoru poljoprivrede što bi podstaklo ozvaničavanje preduzeća, plaćanje poreza i zaštitu radne snage). Druge, poput hvatanja u koštac sa korupcijom i pružanje podrške ulasku žena u redove radne snage, se trebaju rasprostrirati kroz sve sektore i vrste preduzeća. Kvalitet rukovodstva se smatra za kritičnu stavku, kao što je učešće ključnih ministarstava u koje ubrajamo i Ministarstvo za finansije, Ministarstvo rada i socijalne zaštite, Ministarstvo za trgovinu i industriju, Ministarstvo za okolinu, Ministarstvo zdravstva i Ministarstvo za obrazovanje. Lideri trebaju da daju odrednice za rast i otvaranje novih radnih mesta, kao i za promene u ponašanju unutar kulture preduzeća na Kosovu, tako da počnu da nude više dostojanstvenih prilika široj osnovi učesnika radne snage.

1.2. Treba započeti participativni dijalog o rastu koji će predvoditi vlada u kojem će biti angažovani i oni koji su uključeni i oni koji su trenutno isključeni sa tržišta. Ovaj dijalog će biti usmeren na traženje načina za smanjivanje rastojanja između preduzeća i regulatornih tela i težiće pružanju podrške za usvajanje napredne politike koja koristi većini (u zakonima o životnoj sredini i radu) uslovljavajući rast sa blagostanjem javnosti. Privatna preduzeća na Kosovu imaju izražene potrebe za ciljanim informacijama koje im mogu pružiti javni službenici, a takođe im treba da vide primere transparentnosti koju podržavaju dela. Ove potrebe su centralne kako bi se stalo na kraj ogromnim strašilima po preduzeća na Kosovu koja predstavlja siva ekonomija, utaja poreza, nepošteni poslovni običaji, nedostatak pridržavanja sa zakonima i diskriminacija radne snage.

2. Treba stvoriti pravu klimu za poštena i održiva preduzeća

2.1. Treba postaviti ciljeve za rast i razvoj malih i srednjih preduzeća kao dugoročne ciljeve za otvaranje novih radnih mesta. Ovime bi se rast preduzeća i stvaranje preduzeća postavilo u središte privrednih strategija, a pažnja bi se usmerila na pružanje podrške preduzećima koja prave skok sa malih na srednja. Na kraju krajeva, dobiti od pristojnog posla i smanjenja siromaštva se najbrže stvaraju kroz veća, dobro regulisana preduzeća sa većom vrednosti, a ređe preko porodice mikro preduzeća. Zajedno sa rastom preduzeća treba uložiti uporedne napore za usađivanje kulture poštenja u zapošljavanju, posebno kako bi se osiguralo da otvaranje novih radnih mesta počne da nudi više prilika za žene. Ovo bi se najbolje moglo postići kroz opremanje žena sa odgovarajućim kvalifikacijama i približavanjem žena potražilaca za poslom sa poslodavcima, a ne pukom primenom kvota.

2.2. Treba razrešiti probleme koje stvara klima nepoštenih poslovnih običaja kroz tri strategije: a) povećanjem poticaja za pridržavanje sa poreskim i regulatornim zakonima time što će se, na primer, smanjiti teret papirologije kojom se garantuje pridržavanje sa poreskim propisima (povećanje broja preduzeća koje se pridržavaju sa poreskim propisima je osujećeno visokim i nepovratnim troškovima neophodne opreme, kao i komplikovanim uslovima koja su propisana u poreskim propisima) i obezbediti jasna i proporcionalna quid pro quo za preduzeća u pogledu usluga koje im se pružaju u zamenu, b) intenziviranjem aktivnog učešća u borbi protiv korupcije što bi se moglo postići, na primer, uvođenjem klauzole o konkurenciji u ugovorima za pružanje usluga vladi, brzim delovanjem u odgovaranju na dojava o utajama poreza i nepridržavanju sa zakonima i propisima i podsticanjem i zaštitom onih koji su alarmirali na određene pojave, c) uvođenjem dobrovoljnih i podstaknutih programa ozvaničavanja za određene sektore (počevši od poljoprivrede) da pristupe registraciji preduzeća pružanjem korisnih informacija i drugih oblika podrške putem opštinskih kancelarija. Takav program može biti uvršten u opštinske razvojne planove.

2.3. Treba pristupiti reformi opterećujućih ili antikonkurentnih mehanizama koji ograničavaju ulaganje investicija i razvoj tržišta na Kosovu. Prekomplikovana pravila sa prevelikim brojem šaltera na kojima se treba izvršiti uplata koja se moraju ispoštovati tokom registracije preduzeća i pridržavanja sa poreskim propisima guše preduzetništvo i ohrabruju mnoga preduzeća da rade u okvirima sive ekonomije. Prioritetne intervencije su potrebne u sledeća dva područja: a) u sistemu naplate poreza na dodatnu vrednost na Kosovu koja treba da bude pojednostavljena, a prikupljanje povećano unutar granica, kako bi se izbeglo postavljanje cena na proizvode koji su proizvedeni na domaćem tržištu na Kosovu na način koji ih izbacuje sa tržišta, što posebno šteti siromašnima iz ruralnih područja, i b) procesi licenciranja preduzeća trebaju biti pojednostavljeni tako da se broj šaltera za uplate smanji kako bi se smanjili troškovi osnivanja i proširenja preduzeća i kako bi se smanjilo oslanjanje na diskreciona prava javnih zvaničnika. Ovime bi bila postignuta dvostruka učinkovitost: smanjenja prilika za korupciju i povećanje poticaja za ozvaničavanje preduzeća.

2.4. Treba se usmeriti na pristup i troškove finansiranja u svojstvu ključnog motora za proširenje poslovanja. Banke trebaju da budu omogućitelji preduzeća koja traže načine za inovaciju, proširenje ili uvođenje relativno izuzetih grupa na tržište. Od kritičnog je značaja da se pristupi smanjivanju asimetrije informacija koje trenutno kolaju među bankama i kupcima. Vlasnici preduzeća i potencijalna preduzeća u osnivanju bi mogli da imaju koristi od programa informisanja javnosti i drugih programa za unapređivanje razumevanja procesa i uslova finansiranja. Isključenim grupama,

ženama, mladima i, posebno, pripadnicima etničkih manjina treba ohrabrenje kako bi se pokrenuli van granica oslanjanja na milostinju i međunarodne programe mikro-kredita. Izazovi koje predstavljaju jamstva za naplatu budućeg potraživanja sa kojima se suočavaju mnogi muškarci i žene bi takođe mogli da budu uklonjeni kroz reforme katastarskog sistema koji bi postao jeftiniji po pitanju troškova za registraciju imovine. Pored toga, i pravosudni kapaciteti imaju potrebe za ojačanjima kako bi počeli da upravljaju neispunjenjima ugovornih obaveza i ostalim privrednim slučajevima ili slučajevima koji se tiču preduzeća koji još uvek stoje nerešeni u sudovima. Visoke kamatne stope na Kosovu su direktno proporcionalne sa stepenom rizika sa kojima se suočavaju banke u klimi slabe ili dugo odlagane primene zakona. Smanjenje kamatnih stopa i programi ciljanih informacija će obezbediti osiguranje za one koji nisu uspeali da finansiraju ulaganja u poduzetničke poduhvate iz sopstvenih sredstava čime bi se smanjio jaz u siromaštvu i prilikama na Kosovu.

2.5. Treba povećati kapacitete za odgovornu primenu i sprovođenje zakona.

Blagovremeno i dosledno izvršenje zakona je od suštinskog značaja za uspostavljanje poslovnog okruženja koje podstiče rast i za uspostavljanje suštinskih zaštita dobrobiti poslodavaca i zaposlenih. U svemu ovome, posebno su sudovi ti koji trebaju biti brži u rešavanju zaostalih slučajeva vezanih za ugovore. Osnivanje regionalnih privrednih sudova bi značajno smanjilo trenutno radno opterećenje. Pored toga, odvajanje privrednih i poslovnih slučajeva od ostalih sudskih predmeta je neophodno za poboljšanje lošeg odnosa između preduzeća i sudova na Kosovu. U pogledu utaje poreza, uspešni mehanizmi odvratanja zahtevaju najmanje udvostručavanje kapaciteta poreske administracije i carinskih zvaničnika, koji su na Kosovu trenutno najniži u Evropi na hiljadu stanovnika. Zauzvrat bi se smanjila neravnoteža u pridržavanju sa poreskim pravilima koja proizilazi iz prekomernog usmeravanja pažnje na preduzeća koja se ionako pridržavaju sa poreskim propisima.

2.6. Treba obezbediti obrazovanje i informisanje javnosti o zakonima o radu

kako bi se izgradila kultura prihvatanja, koji još uvek ne postoji. Trenutno, zakoni koji su sadržani u paketu zakona na Kosovu po pitanju zaštite siromašnih i žena se tumače na diskriminatorni način. Bilo bi izopačeno kada bi ovi zakoni počeli da poriču prava siromašnih na rad ili kada bi počeli da doprinose daljem zatvaranju vrata prema pouzdanim i stabilnim radnim mestima za žene. Svako reformi ili reviziji Zakona o radu treba da se pristupi posle perioda dijaloga i sa poslodavcima i sa zaposlenim. Na primer, na porodiljsko odsustvo ne mora da se gleda kao na teret koja preduzeća moraju da snose sami. To može poslužiti i kao prilika za privremeno unapređivanje na radu postojećih radnika u preduzećima gde vlada, možda, može da doprinese delu dodatnih troškova i da omogući sticanje većih znanja u okviru radne snage.

2.7. Treba sprovesti zakone o stepeni iskorišćenosti energije i okoliša na participativan i obrazovni način.

Kosovo ima odlične zakone o okolišu i energetici u paketu zakona. Još jednom, izazov leži u učinkovitosti primene i širokom spektru informisanja javnosti. Preduzeća još uvek ne razumeju zašto se već uske profitne marže moraju dalje suziti kako bi ponese teret zaštite životne sredine kada niko drugi, među koje ubrajamo i vladu, izgleda ne brine mnogo o tome. Informisanje javnosti na nivou zajednice, učinkovitost u donošenju uslužnih delatnosti i infrastrukture u siromašna i zagađena područja i jasni prikazi prednosti koje pružaju, na primer, energetski učinkovit pristup industriji i poljoprivrede predstavljaju kritične prve korake ka promeni mišljenja u tom pravcu. Treba takođe uspostaviti švorište veza za praćenje pridržavanja ekoloških propisa, treba pristupiti poboljšanju transparentnosti u ovom području, a novčane kazne trebaju da budu proporcionalne i brzo nametnute.

3. Treba povezati više muškaraca i žena sa pravičnim tržištem rada

3.1. Treba postaviti izglađene ciljeve za učešće radne snage među muškarcima i ženama. Trenutno, stope učešća radne snage na Kosovu, posebno za žene, su žalosno niske. Postoje mnogi kulturni, praktični i privredni razlozi zašto žene nisu, uopšteno govoreći, aktivne u redovima radne snage na Kosovu. Čak i u slučajevima gde se nedostatak učešća žena tumači kao njihov izbor, taj izbor često izvire iz njihove nemogućnosti da se suoče sa izazovima u vezi dobijanja posla u kontekstu velikih porodičnih obaveza. Ovaj „izbor“ je, u stvari, jedan oblik sužavanja, a kada bi teren za utrku bio ravnopravniji, ženama bi bili pristupniji veći izbori. Slična razmišljanja važe i za neobrazovano siromašno stanovništvo iz ruralnih područja i za isključene manjine. U tom smislu, programi stupanja u kontakt sa rodno ravnopravnim preduzećima treba da budu uvršteni u sve opštinske razvojne planove.

3.2. Treba stvoriti partnerstva sa preduzećima u kojima će se raditi na podržavanju inovacija i podržavanju preduzeća koja predvode mladi. Mladi ljudi na Kosovu imaju ogromne mogućnosti, ali im, trenutno, na raspolaganju stoji samo par mogućnosti za izražavanje tih potencijala. Inovacije mladih i programi o preduzetništvu koje bi podržali univerziteti i preduzeća bi mogli da pomognu u poboljšanju udruživanja mladih talenata. Mladi koje su povezani sa ovim programima bi mogli da imaju koristi od lokalnih preduzeća kojima bi nudili svoju radnu energiju tako što bi sticali znanja tokom pružanja pomoći preduzećima na osmišljavanju i proširenju ideja. Ulazak u takve programe bi mogao biti osnovu zasluga, pružanjem „stipendija“ za dovođenje sposobnih mladih muškaraca i žena iz svih etničkih grupa da sarađuju i jedni sa drugima i sa preduzećima izgrađujući individualne i kvalifikacije koje će im eventualno biti potrebne u redovima radne snage na Kosovu.

3.3. Treba uspostaviti kulturu doživotnog učenja kroz primenu dve strategije: a) uvođenjem radne spremnosti u nastavne planove i programe, u koje ubrajamo i osnove pisanja radnih biografija, osnove tehnika koje se koriste za vreme vođenja razgovora za potencijalnim radnicima, vođenje poslova preduzeća, pravičnost i radno mesto, povezanost sa zaštitom životne sredine i proces finansiranja, b) razvijanje strategija sveobuhvatnog obrazovanja odraslih u koje će biti obuhvaćene ciljne inicijative za osnovno (dodatno), srednje i sofisticirano sticanje veština. Ključne usluge poput stručnog osposobljavanja i dopunske nastave treba da budu bolje usmerene prema pripadnicima isključenih grupa kao što su žene iz ruralnih područja i dugoročno nezaposleni. To je jedini način za postizanje bilo kakvog značajnog napretka u smanjenju ukorenjenih centara siromaštva i nedostatka prilika na Kosovu. Radionice za obuku za povećanje kvalifikacija koje se koriste u okvirima i van okvira radnog okruženja koja mogu sprovoditi i sponzorirati sama preduzeća i koja mogu biti oblikovana za potrebe ciljnih grupa. Na primer, osnovna obuka o preradi hrane za žene iz ruralnih područja bi mogla biti sponzorirana od strane lokalnih proizvođača. Takve inicijative bi zahtevale međusektoralnu saradnju na opštinskom nivou.

3.4. Zakon o programu socijalne pomoći treba biti podložan godišnjoj reformi na nivou Parlamenta. Kosovo treba da uskladi svoje strategije redistribucije prihoda i rasta. Mnogo potrebne i dugo očekivane reforme zakona o socijalnoj zaštiti na Kosovu ne mogu biti smisljeno uvedene bez dodatnih budžeta za njihovu realizaciju. Postojeći zakon, čak i nakon reformi koje su uvedene 2012. Godine, radi protiv rasta time što ne pruža zaštitu najsiromašnijih i tako pojačava ciklus

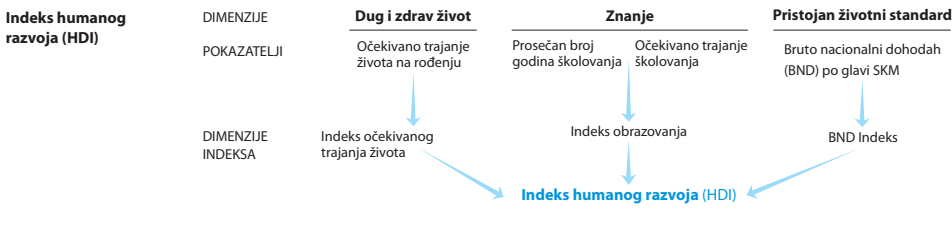
siromaštva, gubitka prilika i zavisnosti. Zadržavanje neutralnog budžeta u Zakonu o socijalnoj zaštiti će koštati Kosovo u dugoročnom periodu. Ovaj zakon bi trebalo razmatrati na godišnjoj osnovi kako bi se povelu da se rast bruto domaćeg proizvoda podudara sa okvirom socijalne zaštite, a trebalo bi takođe iskoristiti svaku prilika za usklađivanje koristi sa strategijama kidanja zavisnosti. Dve opcije u tom pravcu koje stoje na raspolaganju su sledeće: a) uklanjanje kategorije starosti uzdržavanog člana porodice što će omogućiti porodicama sa decom školskog uzrasta da primaju beneficije, ali će te beneficije biti uslovljenje pohađanjem nastave, i b) aktivan rad na povezivanju dugoročno nezaposlenih korisnika socijalne zaštite sa programima za potragu posla, dodatnog obrazovanja i stručnog usavršavanja. Sprovedenje ovih promena će zavisiti od jačanja kapaciteta i broja socijalnih radnika koji sprovode zakone kako bi im se pomoglo u upravljanju sa ionako visokim brojem predmeta.

3.5. Treba integrisati priliv doznaka u strategije ulaganja investicija u opštinske razvojne planove. Opštine bi mogle biti aktivnije tokom ciklusa planiranja kako bi stimulisale pristojna, pravična preduzeća u svojim mestima. Ukoliko se vidi da opštine ispunjavaju svoja uslužna i druga obećanja, opštine će biti u boljem položaju tokom angažovanja sa potencijalnim preduzetnicima i pružaocima posla na transparentan način. Usluge koje opštine mogu da pruže se sastoje od međusobnog povezivanja preduzeća kako bi stimulisali lokalnu trgovinu, podsticali saradnju ekonomija obima i ukazali na načine održivog ulaganja sredstava za resurse koji bi, u suprotnom, bili usmereni drugde. Iako vlada Kosova ne može dirigovati svom narodu šta da radi sa sopstvenim novcem koje dobija iz inostranstva, takve strategije otvorenog angažovanja bi mogle biti korisne za usmeravanje najmanje srazmere priliva doznaka ka održivim ulaganjima koja su usmerena prema rastu i smanjenju siromaštva.

3.6. Treba uspostaviti fond za finansiranje preduzeća koja stvaraju ruralno-urbana zelena radna mesta. U kontekstu ukupne strategije razvoja preduzeća bi mogao biti uspostavljen posebni fond za finansiranje, koji bi u početku dopunjavali međunarodni donatori, koji bi promovisao zelena preduzeća. Poseban naglasak treba da bude stavljen na preduzeća koja tehnologijama povezuju urbanu i ruralnu populaciju u rešavanju zajedničkih problema životne sredine. Na primer, preko su potrebni projekti za popunjavanje mnogih praznina u ekološkim podacima vezanim za biološku raznolikost, stope zagađenja i trendove u kršenju zakona o zaštiti životne sredine. Ova zelena preduzeća će tokom kratkog vremenskog perioda verovatno biti manjih razmera, njihov rad će se vršiti u okvirima ugovora potpisanih sa vladom i biće ograničene profitabilnosti. Kosovo je puno fondova loše upravljanih rezervisanih sredstava. Međutim, dobro sproveden, pragmatičan i dalekovid program bi mogao biti snažan podsticaj za stvaranje veće ekološke svesti, delatnosti i saradnje koja će koristiti Kosovu daleko u budućnosti

Tehnička napomena

Izračunavanje indeksa humanog razvoja - Prezentacija grafičke

Indeks humanog razvoja (HDI) pruža zbirnu meru humanog razvoja kojima se meri prosek dostignuća u zemlji u tri osnovne dimenzije ljudskog razvoja: dug i zdrav život, pristup znanju i pristojan životni standard. Indeks humanog razvoja predstavlja geometrijsku sredinu normalizovanih indeksa za merenje postignuća u svakoj od dimenzija.

Stvaranje dimenzija indeksa

Prvi korak se sastoji u stvaranju podindeksa za svaku dimenziju. Treba podesiti minimalne i maksimalne vrednosti (stative) kako bi se pokazatelji mogli izraziti u obliku indeksa vrednosti između 0 i 1. Pošto se geometrijski proseki koriste za kumuliranje, maksimalna vrednost ne utiče na relativno poređenje (koje se izražava u procentima) dve države ili dva vemenska perioda. Maksimalne vrednosti su podešene prema stvarnim maksimalnim vrednostima posmatranih pokazatelja u posmatranim državama u posmatranom periodu vremena, tj. između 1980. i 2010. godine. Pošto minimalne vrednosti imaju uticaj na poređenja, koriste se vrednosti koje se shvataju kao životne vrednosti ili „prirodna“ nula. Dakle, progres se meri u odnosu na minimalne nivoe koji su potrebni društvu da bi moglo da opstane tokom vremena. Minimalne vrednosti su podešene na

Cilje ciljevi za indeksa humanog razvoja u ovom izveštaja

Dimenzija	Maksimalna Posmatranje	Minimum
Očekivano trajanje života	83.4 (Japan, 2011)	20.0
Prosečnih godina školovanja	13.1 (Češka Republika, 2005)	0
Očekivanje godina školovanja	18.0 (pokriven)	0
Kombinovanje indeksa obrazovanja	0.978 (Novi Zeland, 2010)	0
Prihod po glavi stanovnika	107,721 (Katar, 2011)	100

20 godina za očekivano trajanje života, na 0 godina za obe varijable obrazovanja i na 163 američkih dolara po glavi stanovnika za bruto nacionalni dohodak. Minimalno očekivano trajanje života se zasniva na dugoročnim istorijskim dokazima objašnjenim u studijama Maddisona (2010. god.) i Rileya (2005. god.). Društva mogu da postoje bez formalnog obrazovanja, čime se opravdava minimum godina školovanja. Osnovni nivo prihoda koji je potreban za preživljavanje: 163 američkih dolara je najniža dosegnuta vrednost neke zemlje u pisanoj istoriji (Zimbabve, 2008. god.), što

Kosovo

Pokazatelji	Vrednost
Očekivano trajanje života na rođenju (u godinama)	70
Prosečan broj godina školovanja (u godinama)	11.2
Očekivano trajanje školovanja (u godinama)	11.3
Bruto nacionalni dohodak po glavi stanovnika (američki dolari)	7.410

Napomena: Vrednosti su zaokružene

$$\text{Indeks očekivanog trajanja života na rođenju} = \frac{70 - 20}{83.4 - 20} = 0.788$$

$$\text{Indeks prosečnih godina školovanja} = \frac{11.2 - 0}{13.1 - 0} = 0.855$$

$$\text{Indeks očekivanog trajanja školovanja} = \frac{11.3 - 0}{18 - 0} = 0.627$$

$$\text{Indeks obrazovanja} = \frac{\sqrt{0.855 \cdot 0.63 - 0}}{0.978 - 0} = 0.748$$

$$\text{Indeks prihoda} = \frac{\ln(7.410) - \ln(100)}{\ln(107,721) - \ln(100)} = 0.616$$

$$\text{Indeks humanog razvoja} = \sqrt[3]{0.788 \cdot 0.748 \cdot 0.616} = 0.714$$

odgovara dnevnom prihodu od manje od 45 centi dnevno, što je nešto više od trećine linije siromaštva koju je propisala Svetska banka, a koja iznosi 1,25 američkih dolara dnevno. .

Izvori podataka

- Očekivano trajanje života po rođenju: Odeljenje Ujedinjenih nacija za privredna i društvena pitanja (2009d),
- Prosečan broj godina školovanja. Barro i Lee (2010. God.),
- Očekivane godine školovanja: Zavod za statistiku Uneska (2010a),
- Bruto nacionalni dohodak po glavi stanovnika: Svetska banka (2010g) i Međunarodni monetarni fond (2010a).

Kako su minimalne i maksimalne vrednosti definisane, vrednosti podindeksa se računaju na sledeći način:

$$\text{Indeks dimenzije} = \frac{\text{stvarna vrednost} - \text{minimalna vrednost}}{\text{maksimalna vrednost} - \text{minimalna vrednost}} \quad (1)$$

Što se tiče školovanja, prva jednačina se primenjuje za svaku od dve podkomponente, stvara se geometrijska sredina dobijenog rezultata indeksa i, na kraju, prva jednačina se opet primenjuje na geometrijsku sredinu rezultata indeksa, za minimum vrednosti se uzima vrednost 0, a najviša geometrijska sredina dobijenog rezultata indeksa za vremensko razdoblje koje se razmatra kao maksimalna vrednost. Ovo je ekvivalentno primeni prve jednačine direktno na geometrijsku sredinu dve podkomponente. Kako je svaka dimenzija indeksa zamena za sposobnosti odgovarajuće dimenzije, pretvaranje funkcije sa prihoda na sposobnosti će verovatno biti konkavno (Anand i Sen, 2000c). Dakle, za prihod se koristi prirodni logaritam stvarnih minimalnih i maksimalnih vrednosti.

Kumulacija podindeksa za dobijanje Indeksa humanog razvoja

Indeks humanog razvoja je geometrijska sredina tri dimenzije indeksa:

$$I_{\text{Život}}^{1/3} \cdot I_{\text{Školovanje}}^{1/3} \cdot I_{\text{Prihod}}^{1/3} \quad (2)$$

Drugi izraz zadovoljava nesavršenu supstituciju svih dimenzija Indeks humanog razvoja. Dakle, on se hvata u koštac sa jednom od najozbiljnijih kritika formule linearne kumulacije, koja dozvoljava savršenu supstituciju svih dimenzija. Neke supstitucije su prirodne u definiciji bilo kojeg indeksa koji se povećava sa vrednostima svojih

komponenti.

Metodološka poboljšanja ukupnih efektata Indeksa humanog razvoja

Metodološka poboljšanja Indeksa humanog razvoja načinjena korišćenjem novih pokazatelja i novog funkcionalnog oblika dovode do suštinskih promena. Usvajanje geometrijske sredine dovodi do pojavljivanja nižih vrednosti indeksa, a najveće promene se dešavaju u zemljama sa neravnomernim razvojem dimenzija. Geometrijska sredina samo umereno utiče na poredak Indeks humanog razvoja. Podešavanje gornjih granica na stvarne maksimalne vrednosti ima manje uticaja na ukupan indeks vrednosti i mali uticaj na dalji poredak.

Fusnote

Uvod

1. Za detaljnije informacije pogledajte statistički prilog: Kalkulacija indeksa humanog razvoja zasnovano na globalnom izveštaju o humanom razvoju 2011 (str. 167-217).
2. Podaci o siromaštvu uzeti iz „Procene siromaštva“, Svetska banka, 2007. godina (veći raspon procena) i „Demografsko-zdravstvene ankete“, 2009. godina, Statistički zavod Kosova (donji raspon procena). Procene Svetske banke se zasnivaju na pragu od 1,42 evra dnevno za odrasle kojima se meri apsolutno siromaštvo i 0,92 evra za ekstremno siromaštvo po cenama aktuelnim 2002. godine. Procene Statističkog zavoda Kosova se zasnivaju na prilagođenom povećanju inflacije od 1,55 i 1,02 evra po danu za svaku kategoriju posebno.
3. „Činjenice o Milenijumskim ciljevima razvoja na Kosovu“, 2010. godina, Statistički zavod Kosova, agencije Ujedinjenih nacija, Svetska banka, Međunarodni monetarni fond. Podaci ukazuju povećanje ruralnog siromaštva od 50% u razdoblju između 2000. i 2004. godine.
4. Statistički zavod Kosova, „Anketa radne snage“, 2009. godina.
5. „Kosovski mozaik“, Program Ujedinjenih nacija za razvoj na Kosovu, 2009. godina. Anketirano je 6,400 domaćinstava iz 33 opština, osnovni podaci su prikupljeni putem razgovora koji su vođeni lično sa ispitanicima. Svako od trideset i tri opštine na Kosovu je dodeljen srazmeran broj ispitanika koji je zasnovan na ukupnom broju stanovništva na teritoriji opštine, a uzorak je jednako podeljen na urbana i ruralna područja.
6. „Studija o prilivu doznaka na Kosovu“, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, 2010. godina.
7. „Državni izveštaj za Kosovo“, Evropski program obuke, 2007. godina; „Integriranje sa Evropom: Strategija obrazovanja odraslih na Kosovu“, „Promatranje situacije po pogledu zapošljavanja i sposobnosti na Kosovu“, 2004. godine.
8. Položaj pripadnika zajednice Roma, Aškalija i Egipćana na Kosovu, „Osnovna anketa“ sprovedena na zahtev i sredstvima Fondacije za otvoreno društvo na Kosovu od strane Preduzeća za istraživanje i konsultantske usluge, „Compass“. Priština: Fondacija za otvoreno društvo na Kosovu i SOROS, 2009. godine i Izveštaj o humanom razvoju na Kosovu, 2010. godine, Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
9. „Mozaik Kosova“, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, 2009. godine.
10. „Opovrgavanje pravde: Stanje u obrazovanju dece sa posebnim potrebama u posleratnom Kosovu“, UNICEF 2008. godine.
11. Anketa o položaju žena na Kosovu, 2009. godina, Interni dokument Razvojnog fonda Ujedinjenih nacija za žene, str. 3.
12. „Srednjeročna procena programa za opismenjavanje žena u ranom detinjstvu“, Dečji fond Ujedinjenih nacija, 2004. godine.
13. Informalna preduzeća, sačinjavaju informalni sektor ekonomije koji je jedan koncept koji se koristi više puta u ovom izveštaju. Informalni sektor je određen od ekonomske aktivnosti koji se ne oporezuje niti se monitoriše od strane vlade i nije regulisan i zaštićen od formalnih institucija.
14. „Promovisanje rasta siromašnih: razvoj privatnih preduzeća“, Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj, Dokument o politici. Francuska, 2006. godine.
15. Promovisanje Pro-Ljudskog porasta – Siromaštva: Razvoj Privatnog Sekora, Organizacija za Ekonomsku Saradnju i Razvoj (OECD) Postupni Dokument, Francuska 2006.
16. „Puštanje preduzetništva sa lanca: kako preduzeća rade za siromašne“, Komisija o privatnim preduzećima i razvoju, 2004. godina.
17. „Osećajni tvrdoglavci: centralna uloga privatnih preduzeća u smanjenju siromaštva“, Banka za razvoj Azije (C. H. Wallich), 2004. Godina.
18. „Privatna preduzeća i smanjenje siromaštva“, Oxfam International (Raworth K., S. Dhanarajan and L.W. Lewis), 2008. godine.
19. „Učešće privatnih preduzeća u miru: obrazovanje će obezbediti društvenu stabilnost u društvima pogođenim sukobima“, J. A. French, 2005. godine.

Poglavlje 1

20. „Društveno Preduzeće“ označava firmu koja je kreirana kao društveno vlasništvo prema Zakonu o Preduzećima, Zakonu o Radu Savezne Republike Jugoslavije ili bilo kog drugog važećeg zakona, pod uslovom da svaka naknadna promena za stvaranje takvog preduzeća da se upravlja sekcijama 5.3 i 5.4. (UREDBA Br. 2002/12 UNMIK/REG/2002/12, 13 juni 2002).
21. U istom periodu, druge zemlje jugoistočne Evrope su brže rasle, tako da je povećan jaz u prihodima (Svetska banka 2010. godina).
22. Izveštaj o napretku na Kosovu, Evropska komisija, 2011. godina.
23. Izvoz je naglo pao, ali zbog malog udela bruto domaćeg proizvoda, taj uticaj je ograničen.
24. Međunarodni monetarni fond, 2011. godine.

25. Upravni Indikatori Svetske Banke obuhvataju; podizanje glasa i odgovornosti, političku stabilnost, efikasnost vlade, regulativna svojstva, vladavinu zakona, kao i kontrolu korupcije.
26. Registrovana stopa nezaposlenosti može biti procenjena ukoliko deo nezvanično zaposlenih ili onih koji su nedostupni za rad ili ne traže posao budu registrovani kao nezaposleni kako bi time dobili beneficije koje pruža socijalna pomoć, što predstavlja ograničenje u prikupljanju pruženih podataka, što se priznaje i u samom izveštaju (Ministarstvo rada i socijalne zaštite, 2010. godine, str. 39). Drugo, registrovane cifre nezaposlenih mogu biti pristrasne u suprotnom smeru, ako se deo stanovništva ne registruje jer su obeshabreni i odustali od dalje potrage za poslom.
27. ASK (2009) Rezultati Ankete radne snage 2009.
28. Ankete radne snage koje je sproveo Zavod za statistiku Kosova 2009. godine: nezaposleno lice je lice koje nema posao i koje je u aktivnoj potrazi za poslom.
29. Izveštaj o humanom razvoju o društvenoj uključenosti na Kosovu, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, 2010. godine. U izveštaju se koriste podaci Ankete radne snage koje je sproveo Zavod za statistiku Kosova iz 2008. godine.
30. MOR (Međunarodna Organizacija Rada) određuje kao dostojni produktivni posao u muškarce i žene u uslovima slobode, jednakosti, sigurnosti i ljudskog dostojanstva.
31. Anketa omladine i preduzeća, Corbanese i Rosas 2007. godine.
32. Procena Programa Aktivnog Tržišta za Rad Mladih na Kosovo, jun 2008.
33. Eurostat 2010.
34. Primarni sektor obuhvata delove 01 do 05 ili grane A (poljoprivreda, lov i šumarstvo) i B (ribolov). Sekundarni sektor obuhvata delove 10 do 45 ili grane C do F (rudarstvo i industrija vađenja ruda i kamena, proizvodnja, snabdevanje električnom energijom, gasom i vodom, građevinarstvo). Tercijarni sektor obuhvata sve ostale.
35. Zaključci u ovom odeljku su sastavni deo podataka Poreske administracije Kosova i Zavoda za statistiku Kosova.
36. ASK (osnovano na podatke Poreske Uprave Kosova).
37. ASK (osnovano na podatke Poreske Uprave Kosova).
38. Smrtnost preduzeća se obračunava preko ukupnog broja smrtnosti preduzeća zabeleženih u poslovnom registru, u kojem su ispravljene greške i koji je izmeren u odnosu na broj stanovnika. Smrtnost preduzeća se definiše kao raspad kombinacije faktora proizvodnje zbog ograničenja sa kojim se druga preduzeća ne suočavaju. Smrtnost ne uključuje izlazak iz ukupnog broja preduzeća zbog spajanja sa drugim preduzećem, zbog preuzimanja preduzeća, prekida i restrukturisanja niza preduzeća. Ova cifra ne uključuje ni izlazak iz ukupnog broja preduzeća zbog promene delatnosti. Štaviše, statistike ne smatraju da je preduzeće umrlo ukoliko prolazi kroz promene pravnog oblika ili ukoliko u roku od dve kalendarske godine dođe do reaktivacije preduzeća.

Poglavlje 2

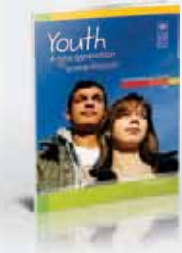
39. BEEPS je zajednička Inicijativa Evropske Banke za Izgradnju i Razvoj (EBIR) i Svetske Banke.
40. Obračun intenziteta prepreka: Anketom je bodovana težina prepreka između 1 i 5 (1: nema prepreka, 2: manje prepreke, 3: umerene prepreke, 4: glavna prepreka, 5: vrlo ozbiljna prepreka). Izračunali smo intenzitet različitih prepreka i postavili ih na lestvici vrednosti između 20 i 100 (100 važi za najtežu prepreku). Za svaku prepreku, bodovanje preduzeća (od 1 do 5) je pomnoženo sa težinom prepreke na lestvici (takođe između 1 i 5, tj. ozbiljnije prepreke su označene većom težinskom vrednošću). Težinski prosek je potom podeljen sa 5 (maksimalan broj bodova) i pomnožen sa 100 da bi se izvršilo pretvaranje rezultata u procenite koji pokazuju približnost maksimalnog bodovanja prosečnom bodovanju. Drugim rečima, rezultat „s“ se računa kao: $s = (\sum w_i x_i / n) * 100 / 5$, sa $w_i = x_i$; „s“ predstavlja rezultat intenziteta za svaku prepreku, „w“ je težina prepreke, „x“ je bodovanje ispitanika, „i“ = 1, 2, ... , n predstavlja ispitanika. Pojašnjenje: obračun intenziteta prepreka bismo opisali kao postupak koji se sastoji od tri koraka (sledeci primer naredne tabele, Carinsko-trgovinska uredba Kosova). Prvi korak: prvo smo izračunali frekvenciju prepreka tj. grupisali smo broj ispitanika koji su na isti način ocenili određenu prepreku. Drugi korak: zatim smo izračunali frekvenciju prepreke tako što smo pomnožili težinu prepreke sa 5 (za najteže prepreke), 4 (glavne prepreke), 3 (umerene prepreke), 2 (manje prepreke) i 1 (bez prepreka). Treći korak: frekvencije prepreka su zatim podeljene razlikom zbira broja komentara i praznina koje su pomnožene težinom prepreke. U ovom slučaju, prepreka intenziteta 41 (od 100) se smatra umerenom preprekom.
41. Pod ovim smatramo da ova preduzeća imaju bankovne račune, predaju novac u banku na kraju dana i imaju ugrađene mašine na prodajnim mestima.
42. Kosovo A (instalirani kapacitet približan sa 50MW) i Kosovo B (instalirani kapacitet približan sa 580MW), obe postavljene u Obilić severozapadno od Prištine.
43. Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2002. god.
44. Friedrich-Ebert-Stiftung je jedna nemačka neprofitabilna politička organizacija, aktivna na Kosovu i preko 100 drugih zemalja, sa jednom misijom da promovise demokratiju, socijalnu pravdu i ekonomske reforme kroz izgradnju kapaciteta, razvoj politike i dijaloga.
45. Transparency International je jedna ne-vladina organizacija sa misijom da stvori promenu prema jednom svetu bez korupcije. Organizacija monitoriše i objavljuje korporativne i političke korupcije u međunarodnom razvoju, i objavljuje jednom godišnje Perceptirani Indeks Korupcije, fokusirajući se na nivoima korupcije u celom svetu.
46. Anketa Riinvesta o preprekama za preduzeća, 2011. god.
47. Jedan "Postupni kolektivni problem" opisuje jednu situaciju u kojoj mnogi individi imaju korist od određenog postupka, međutim, ovaj postupak ima popratnu cenu što čini neverovatno da svako od ovih pojedinaca može da sam to preduzme ili rešava. Racionalni izbor je onda da ovo preduzme kao kolektivni postupak čiji trošak je podeljen.
48. Zajednički plan razvoja za Kosovo za razdoblje između 2010. i 2015. godine, Tim Ujedinjenih nacija na Kosovu.

Poglavlje 3

49. Oko 90% osnivačkog preduzetništva pripada tercijarnom sektoru, 9,2% sekundardom i samo 0,8% primarnom sektoru.
50. Nivo duha: zašto veća ravnopravnost čini društva jačim, Wilkinson, R. i Pickett, K. 2010. god.
51. Finansijski podaci o ženama na Kosovu uzeti iz Izveštaj o humanom razvoju na Kosovu, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, 2010. god., Zavod za statistiku Kosova, 2008. god. i Istraživanje Procredit banke, 2008. god.
52. Srednjeročna procena programa za opismenjavanje žena u ranom detinjstvu, Dečji fond Ujedinjenih nacija, 2004. Godine.
53. Poslovne žene na Kosovu: analiza, She-ERA.
54. Kako do Lisabona: procena potreba za stručno osposobljavanje i mogućnosti za stvaranje novih radnih mesta za žene sa ruralnih područja, Dečji fond Ujedinjenih nacija, 2008. god.
55. Prefercijalni sistem za Tržište u EU nudi jedan prefercijalni tržišni režim u nekim zemljama u razvoju, gde oni plaćaju svoje obaveze u nižim iznosima u nekim ili svim zemljama EU. Gde oni izvoze. Sistem je projektovan da pruži značajan pristup tržištu EU i da doprinese rastu privrede navedenih zemalja, da podržava ekonomsku integraciju sa EU i na taj način podsticanje političke stabilnosti i ekonomskog napretka.
56. Tržišni ili komercijalni sektor obično se definiše tako da obuhvata one industrije u kojima firme prodaju svoje proizvode ili usluge u nacionalnim i međunarodnim tržištima gde postoji konkurencija.
57. Rad u odnosu sa kapitalom jedne industrije ili sektora je izračunat, na osnovu odnosa troškova rada, kao deo troškova ukupnog kapitala dobre proizvodnje ili navedene usluge. Rad u odnosu sa kapitalom pokazuje intenzitet sektorskog rada koji se smatra: Što veći odnos, veći intenzitet rada.

Poglavlje 4

58. Izveštaj o humanom razvoju na Kosovu po pitanju društvene uključenosti, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, 2010. god.
59. Definisanje različitih nivoa veština radnika: postupanje jednog nekvalifikovanog radnika obuhvata vršenje jednostavnih obaveza sa malo ili nimalo zavin+sno od drugog ili od predhodnog iskustva, osim poznavanja radne sredine. Postupci jednog polu-kvalifikovanog radnika su obično rutinske prirode određene tamo gde veća potražnja se sastoji se toliko od presude i sposobnosti, nego od izvršenja određenih poslova. Jedno zaposleno lice je sposobno da efikasno radi, obavljajući nezavisnu i značajnu presudu, i uzimajući odgovornost za svoje obaveze i imajući potpuno saznanje svog zanata, u trgovini ili industriji. Jedan radnik sa velikim sposobnostima je onaj koji na efikasan način nadzire rad svojih zaposlenika.
60. Informacije o tržištu rada na Kosovu, Ministarstvo rada i socijalne zaštite, 2007. god.
61. Oslobođanje potencijala rasta na Kosovu: strategije, politika, dela, Svetska banka, 2010. god.
62. Puštanje promene s lanca, Glasovi mladih Kosova, Dečji fond Ujedinjenih nacija i Inicijativa za stabilnost Kosova, 2010. god.
63. Kako do Lisabona: procena potreba za stručno osposobljavanje i mogućnosti za stvaranje novih radnih mesta za žene sa ruralnih područja, Dečji fond Ujedinjenih nacija, 2008. god.
64. Ministarstvo za rad i socijalnu zaštitu, 2003. god.
65. Zakon o radu (Law No.03/L-212) - 2010. Nadji u: <http://www.assembly-kosova.org/common/docs/ligjet/2010-212-eng.pdf>.
66. Socijalno-Ekonomski Savet je jedan odbor, fokusiran na socijalni dijalog vezan sa radnim odnosima. On se rukovodi od Ministarstva za Rad i Socijalnu Zaštitu i sastoji se od predstavnika poslodavaca, sindikata i predstavnika odgovarajućih ministarstva.
67. Zakon o stručnom osposobljavanju, rehabilitaciji i Zapošljavanju Osoba sa Ograničenim Sposobnostima (Zakon br. 03/L-019) – usvojen 2008 godine. Nalazi se: http://www.assembly-kosova.org/common/docs/zakoni/2008_03-L-019_en.pdf.
68. Studija o prilivu doznaka na Kosovu, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, 2010. godine
69. Anketa o prilivu doznaka na Kosovu, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, 2011. godine.
70. Pregled sistema socijalne zaštite na Kosovu, Međunarodna organizacija rada, 2010. god.
71. Procena siromaštva na Kosovu, Svetska banka, 2008. god.
72. Zakon o stručnom osposobljavanju, rehabilitaciji i Zapošljavanju Osoba sa Ograničenim Sposobnostima (Zakon br. 03/L-019) – usvojen 2008 godine. Nalazi se: http://www.assembly-kosova.org/common/docs/zakoni/2008_03-L-019_en.pdf.
73. Politika za redistribuciju: Korišćenje poreza i socijalnih primanja, Međunarodna organizacija rada, 2008. god. (N. Prasad).
74. Stanje životne sredine na Kosovu, Misija Ujedinjenih nacija za pomoć Kosovu, 2003. god. (Ministarstvo za sredinu i prostorno planiranje).
75. Plan o stepenu iskorišćenosti energije na Kosovu za period između 2010. i 2018. godine, Ministarstvo energetike
76. Analiza i identifikacija mogućnosti programiranja promocije stepena iskorišćenosti energije i korišćenja obnovljivih izvora energije na Kosovu, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, 2012. god.

Globalni izveštaj o humanom razvoju je nezavisni izveštaj i godišnji izveštaj kojim rukovodi Program za razvoj Ujedinjenih Nacija (UNDP). Proizvodi ga tim vodećih stručnjaka, službenici za razvoj i članovi kancelarija za Izveštaj o humanom razvoju u svetskim centrima UNDP. Glavni cilj izveštaja je da meri dobrobit nacija i društva u smislu napretka ka ljudskom razvoju, da izvuče lekcije iz iskustava o razvoju različitih zemalja i pomeri globalni dijalog napred ka doborbiti čovečanstva.

Nacionalni izveštaj o humanom razvoju (NHDR) replicira ovaj model sa perspektive specifičnosti naroda. Svaki NHDR se priprema i u vlasništvu je nacionalnih timova, koji zatim upoznavaju koncept ljudskog razvoja preko dijaloga na nacionalnom nivou. To podrazumeva mnogo više od analiza indikatora o ljudskom razvoju i proizvodnji preporuka. To podvlači celokupni proces konsultacija koji vodi država i čiji je vlasnik država, istraživanja i priprema izveštaja. NHDR tradicionalno podstiču žive javne debate i znače podršku za delovanje i promene.

Prvi izveštaj o humanom razvoju za Kosovo iz 2002. godine je merio napredak Kosova prema Indeksu o humanom razvoju, indeksu rodno razvoja i indeksa humanog siromaštva. Drugi izveštaj o humanom razvoju iz 2004. godine je predstavio podatke o humanom razvoju na opštinskom nivou i prvi indeks učestvovanja, što je prikazalo nivo građanskog i političkog učešća etničkih grupa prema opštini, kako u gradskim tako i u seoskim sredinama. Treći izveštaj iz 2006. godine je bio usredsređen na mlade Kosova i izazove sa kojima se suočavaju nakon sukoba 1999. godine. Četvrti izveštaj iz 2007. godine je analizirao ključni odnos između energetike i humanog razvoja i dao je preporuke politike za energetske sektor na Kosovu koji se rađa.

KHDR iz 2008. bio je posvećen nedovoljno razvijenoj ulozi civilnog sektora u demokratskim procesima na Kosovu, u jačanju kosovskog društva i institucija. On je obezbedio osnove za programe podrške organizacija civilnog društva kako bi upregle znanje, razvile konstruktivnije mehanizme za međusobno povezivanje sa vladom i kako bi odgovorile na stvarne potrebe zajednica koje predstavljaju.

KHDR iz 2010. godine istražuje tradicionalne indikatore socijalno-ekonomskog aspekta, od siromaštva i nezaposlenosti do zdravlja i obrazovanja, sa perspektive socijalne inkluzije. Istražuje kako diskriminacija – namerna ili drugačija – utiče na balans socijalno-ekonomske sfere, politički proces i EU orijentacija. Takođe identifikuje socijalne grupe koje osećaju isključenje ili razliku od ostalih. Ove grupe su u riziku da postanu nevidljive grupe na Kosovu ukoliko se ne uradi hitna prioritizacija i postave na dnevni red kosovskog razvoja: dugoročno nezapošljavanje, deca i omladina sa nedostacima, seoske žene, kosovski Romi, Aškalije i Egipćane (RAE), ljudi sa posebnim potrebama. I na kraju, nudi preporuke kako ići napred ka društvu jednakosti kao osnovni temeljac za ekonomski i politički razvoj.

Razvojni Program Ujedinjenih Nacija - Kosovo
Pejton,14, Priština
Tel. +381 (0) 38 249 066
Fax. +381 (0) 38 249 065

*Empowered lives.
Resilient nations.*